

FITZ JÓZSEF

HESS ANDRÁS
A BUDAI ŐSNYOMDÁSZ

BUDAPEST, 1932
A MAGYAR BIBLIOPHIL TÁRSASÁG KIADÁSA

TARTALOM

A HESS-PROBLÉMA FELÜLVIZSGÁLÁSA
MIT MOND A CHRONICA HUNGARORUM KOLOFÓNJA?
MIT ÁRUL EL A BASILIUS KOLOFÓNJA?
HESS NYILATKOZATA ÖNMAGÁRÓL
A RÓMAI ÉS VELENCEI NYOMDÁSZISKOLA
HESS MESTERE
KARAI LÁSZLÓ ÉS POMPONIUS LAETUS
MIÉRT HAGYTA EL HESS OLASZORSZÁGOT?
KARAI SZEREPE A BUDAI NYOMDA MEGALAPÍTÁSÁBAN
HONNAN SZEREZTE HESS NYOMDÁJA A PAPÍRT?
A NYOMDA BERENDEZÉSE
A CHRONICA HUNGARORUM
A KIADÁS KÖLTSÉGVETÉSE
A BASILIUS ÉS AZ APOLOGIA SOCRATIS
NYOMTATVÁNYOK, MELYEK NEM HESSTŐL SZÁRMAZNAK
A REJTÉLYES CONFESSIO NALE
A NYOMDA MEGSZÚNÉSE
HOVA TŰNTEK HESS SEGÉDEI?
A FELÜLVIZSGÁLAT EREDMÉNYEI
JEGYZETEK

A HESS-PROBLÉMA FELÜLVIZSGÁLÁSA

Hess András budai nyomdája létezéséről két kézzelfogható bizonyítékunk van: két nyomtatványa. A pusztán lét bizonyítására ennyi elég; de egyéb adatok hiánya miatt Hess és nyomdája történetét homály fedi. Mindazt, amit tudunk róla, két nyomtatványából tudjuk. Neve egyetlen egyszer fordul elő: első nyomtatványa, a *Chronica Hungarorum* zárósoraiban; második nyomtatványában, a *Basiliusban*, már csak nevének kezdőbetűi mögé rejtőzik. Mindkét könyvben Budát jelöli meg nyomdája székhelyéül. A *Chronica Hungarorum*hoz előszót is írt s ebben elmondja, hogy a nyomdászatot Latiumban tanulta s hogy László budai prépost, Mátyás király alkancellárja hívta őt Budára s támogatta nyomdája berendezésében.

Ennél több közvetlen adatunk Hessről s nyomdájáról nincs. Egyetlen oklevél sem szól róla, neve semilyen korabeli írásban elő nem fordul, nincs egyetlen kortársa, aki megemlítené.

A XVI. és XVII. században semmit sem tudnak róla. Az akkori bibliográfusok nyomtatványait nem ismerték. Csak a XVIII. századi könyvtárleltározások során fedezik fel s a saját maga által szolgáltatott adatokat, környezete s mestersége ismeretének színvonalához képest, sovány találgatásokkal egészítik ki. Mindmáig csak Fraknói Vilmosnak sikerült egy új adattal gazdagítania a Hessre vonatkozó tudást, amennyiben a vatikáni levéltár oklevélmásolataiból megállapította Hess pártfogója nevét. Karai László budai prépost s egyúttal Mátyás király alkancellárja 1470—71 telén Rómában tartózkodott s elég gazdag volt ahhoz, hogy a nyomdaalapítás költségeit viselje.

Fraknói e felfedezéséhez több feltevést fűzött, mellyel Hess budai működését magyarázta. Nyomdászattörténetünk újabb kutatói mítsem változtattak azon a képen, melyet Fraknói megrajzolt s a köztudat Hess ma is olyannak látja, amilyennek Fraknói bemutatta.

Fraknói feltevései lényegükben a következők: Karai Hess a római Sweynheim és Pannartz-féle nyomdából szerződtette Budára; Budán Hess a betűit Sweynheim és Pannartz betűinek mintájára budai ötvösökkel vésette; de ezek a betűk kezdetlegesen voltak, Mátyás királynak és az elkényeztetett budai humanistáknak nem tetszettek, Mátyás király különben sem barátkozott meg a nyomdászattal s ezen az ellenszenvben a nyomda hamarosan megbukott.

Fraknói kutatásai óta harmincnégy esztendő telt el s ez alatt az idő alatt az ősnymtatványokra vonatkozó ismeretek gyökerestül megváltoztak. Új adatok merültek fel s a vizsgálódási módszerek teljesen átalakultak. Az adatok rendszerezése és a módszerek megállapítása folyamán külön ősnymtatványtudomány keletkezett s ennek a világitásánál a XV. századi nyomdászatot, s benne Hess is, egészen másként látjuk, mint látták Fraknói idejében. Hogy ezt megértsük, nézzük meg, mit tudtak 1898-ban és 1900-ban, mikor Fraknói Karairól szóló tanulmányát s a *Chronica Hungarorum* hasonmásához írt bevezetését közzétette, s mit tudunk ma?

Előre kell bocsátanom, hogy Hessre vonatkozó közvetlen adat azóta sem merült fel s ma sem tehetünk egyebet, mint hogy a környezetére és a mesterségére vonatkozó adatokban keressük arcképéhez a kiegészítő vonásokat.

A XV. század nyomdászattörténetére irányuló kutatás három forrásból merít: oklevelekből, az ősnymtatványokban található adatokból, s a könyvkészítésnél követett nyomdászgyakorlat megfigyeléséből.

Az oklevelek szerződésekről, bérmegállapításokról, megrendelésekről, hitelviszonyokról, elszámolásokról és pörökről, a betűkészlet, papír s egyéb anyag beszerzéséről szólnak s általában a nyomdászat gazdasági rugóit tárják fel. 1900-ig már rengeteg oklevelet tettek közzé, részint külön kiadványokban, részint szétszórtan különféle országok folyóirataiban.

Hess neve egyikben sem fordul elő. Fraknói idejében nem vették figyelembe azokat az okleveleket, melyek más országok nyomdáira vonatkoztak. A nyomdákat elszigetelten tárgyalták, a német nyomdászok Szicíliától Svédorszáig s Krakkótól a portugál tengerpartig terjedő vándorlásainak mélyebb okaival, mondhatnám rendszerével, nem foglalkoztak s az egymástól országhatárok által többszörösen is elválasztott nyomdák közt fűződő szálakat vizsgáló szem nem követte. Ma éppen az egymástól oly távol eső nyomdászszékhelyek okleveleinek tanulmányozása után tudjuk, hogy Hess András nyomdája lényegében nem különbözhetett az 1470-es évek többi ősnymodájától. A más nyomdászokról szóló oklevelek az ő szerepét is megértetik. Az ő budai letelepedését is ugyanolyan mérlegelések előzték meg, mint amilyenek a többi nyomdász másutt való letelepedésénél döntöttek: a papír kedvező beszerezhetőségének kérdése, a közönség érdeklődése, a könyvpiac kilátásai. Hess és Karai tárgyalásai a helyi viszonyok figyelembevételével ugyanolyan pontok körül foroghattak, mint az ugyanabból az időből ismert tárgyalások más nyomdászok és pártfogóik közt. A nyomdák berendezése, személyzetüknek a nyomdában felállított sajtók számához igazodó létszáma és a személyzet munkabeosztása is mindenütt egyforma volt ebben az időben. A Hessre vonatkozó adatok hiányát tehát pótolják az analógiák.

De nemcsak az oklevelek ilyen értékesítésére nem gondoltak Fraknói kutatása idejében, hanem tömörök fontos oklevél, mely ma rendelkezésünkre áll, ismeretlen volt még akkor. Fraknóit elkápráztatták a Corvina káprázatos kincsei s arra a meggyőződésre jutott, hogy Mátyás királynak idegenkednie kellett a nyomdászattól. Ha a király ősnymotatványvásárlásaival kapcsolatos Zülch- és Mori-féle frankfurti okiratokat ismerhette volna, nem kockáztatta volna meg ezt az állítást. Fraknói kétszer idézi Faulmann nyomdászattörténetét, mely akkor a leggyakrabban idézett kézikönyv volt, de melynek alig van lapja, melyben ma vaskos tévedéseket, tarthatatlanná vált feltevéseket és legendákat nem látnánk. Az első idézettel Mátyásnak a nyomdászattal iránti állítólagos közömbösségét azzal akarja megértetni, hogy a XV. századi bibliofilek általában, a pápák pedig különösen, nem támogatták a nyomdászokat. Ép az ellenkezője igaz, amint azt a Schlecht-féle oklevelekből tudjuk. A másik idézet szerint „mindegyik nyomdász a betűmatriczok vésetéséről... maga kényszerült gondoskodni.” Haebler és ellenfele, Consentius, több mint félszáz oklevéllel bizonyítja az ellenkezőt. Hess is valószínűleg más nyomdászattól kapott matricákkal jött Budára, de ezek egyike útközben összetörhetett, vagy elveszhetett, mert a leggyakoribb rövidítés, az *-us* végzetet helyettesítő 9, a készletéből hiányzott s nem tudta megfelelő betűbélyegző vésetésével pótolni, vagy Budán pótoltatni, mert ez a közönséges jel második kiadványában, Basilius könyvecskéjében, sem fordul elő, pedig e nyomtatvány számára betűkészletét a régi matricákból újraöntötte.

Miként az oklevelekben, Fraknói idejében a nyomtatványokban is csupán a nyers adatokat keresték. Azt nézték, mit mondanak a nyomtatványok előszavai és zárószavai s elárul-e valamit a nyomdászról a szöveg? A szavakat figyelték s a szavakból hámozták ki a tényeket. Ez hasznos munka volt, de elmulasztották megfigyelni, milyen összefüggésben szokták a nyomdászok magukat termékeikben elárulni, vagy el nem árulni? Hess például Basiliusa zárószoraiban csak nevének kezdőbetűit közli; ez az ő idejében csak egy szűkkörű nyomdászcsoporthoz volt szokása s e csoport tagjai 1472 előtt mind Rómában gyakorolták vagy tanulták a nyomdászattat s látszólag a római nyomdászok közt is külön csoportot alkottak. Sweynheim és Pannartz nem tartozott e csoporthoz.

A különféle szokások megfigyeléséhez hiányoztak a szükséges előmunkálatok. Mikor Fraknói felfedezésével a nyilvánosság elé lépett, körülbelül húszezer ősnymotatványt tartottak nyilván. De ezek közül – kerek számokat említek csak – négyezer címe csak szétszórtan, különféle könyvtári katalógusokban s néhány nemzeti bibliografiában volt található, s ezeket is csak Fraknói értekezésének megjelenése után gyűjtötte össze Copinger. A többi tizenhatezer ősnymotatvány címét azonban két nagy bibliografia is közölte. Az egyik, Panzer Annalesei –

egy évszázaddal Fraknoi munkája előtt látott napvilágot – a nyomtatványokat megjelenési helyük – országok, országokon belül városok, városokon belül nyomdák – időrendjében sorolta elő. A másik, Hain immár száz éves Repertoriuma, betűrendben, tehát irodalmi szempontok szerint s nem a nyomdák képességét, hanem a szövegek alakulását tartva szem előtt, a XV. században nyomtatott művek *kiadásait* vonultatta fel. Úgy Panzer, mint Hain, csillaggal jelölte meg azokat az ősnymtatványokat, melyeket maguk láttak; a többi címét csak átvették más könyvészeti munkákból. A tizenhatezer nyomtatvány egy harmadát egyikük sem látta. Így aztán rengeteg téves leírás került jegyzékükbe s a csillagtalan leírások közt soha meg nem jelent nyomtatványok is szerepelnek. Panzer csoportosítása ellenére sem adott ismertetőjeleket arra vonatkozólag, hogy miben egyezett s miben különbözött a különféle nyomdászok gyakorlata. Hain viszont, noha csillagos számaiban jelezte a leírt nyomtatványhoz választott betűfajt s hű szövegleírásaival az abbreviatúrák alkalmazását, valamint az előszók és záró-sorok változatait is kidomborította, irodalmi beállítottságú betűrendjével mégis áttekinthetlenné tette a nyomdászati sajátosságok fejlődését. Hain e fogyatékoságával magyarázom például Fraknoi ama téves megállapítását, hogy Hess ajánlólevele Aldus Manutiusig páratlan jelenség volt s hogy Hess volt az első, ki nyomtatványa elé előszót írt. Az igazság az, hogy Hess előszava alap gondolatában feltűnően hasonlít az övénél régibb római nyomdász előszókhoz.

A mai bibliografia kétszer annyi ősnymtatványt ismer, mint amennyit 1900-ban ismertek. A Gesamtkatalog der Wiegendrucke, mely 1925 óta nyomtatásban is megjelenik, úgy Hain mint Panzer beosztását követő cédulakatalógusaiban több mint negyvenezer ősnymtatványt címtároz, mindegyiket a még tényleg meglévő példányok után. A példányok nyilvántartása nagy haladás Hainhoz képest. A GW – így rövidítjük a Gesamtkatalogot – jelentősége azonban nemcsak a leírt ősnymtatványok nagy számában s a példányok kimutatásában nyilvánul, hanem a nyomdászok sajátosságainak aprólékos megfigyelésében is. Nem is annyira a katalógus, mint inkább előkészületei mélyítették a XV. század nyomdászatáról való ismereteinket. A bizottság, mely a különféle országok könyvtáraiban található ősnymtatványok leltározását irányította, munkatársainak a névtelenül megjelent nyomtatványok meghatározásához, a nememlélt nyomdászszékhelyek és nyomdásznevek kifürkészéséhez s a változatlan kiadások megkülönböztetéséhez egyöntetű s pontos módszereket adott útravalóul. Munkaközben ezek egyre finomultak s élesebbek lettek. Főként három ponton fordultak meg: a betűtípusok, a szedésgyakorlat s a papír vizsgálatán.

Fraknoi idejében a betűk hasonlósága alapján mondtak ítéletet. Fraknoi például megállapítja, hogy Sweynheim és Pannartz római nyomdájának és Hess budai nyomdájának betűi hasonlítanak egymásra. De a hasonlóság nagyon bizonytalan valami. A betűtípusokban annyi finom árnyalat van, hogy hasonlóságuk a véges emberi értelem nyomozó munkája közben folytonos hibaforrásul szolgál. A hasonlóság köre az egyén felfogása szerint tágul vagy szűkül s a döntő szerep az önkénynek jut. A nyomdák rokonságának mérlegelésére tehát pontosabb módszereket kell alkalmaznunk. Proctor 1898 évi kezdeményezése után Haebler a „Typen-repertorium” 1905-től 1924-ig megjelent hat kötetében az összehasonlításnak egy új rendszerét építette fel, melyből az egyéni véleményt, a hasonlóság fogalmát, teljesen száműzte s helyére lemérhető anyagi tényezőket állított. A betűket alakjuk szerint a legaprólékosabb részletezéssel több száz számozott táblába osztotta, mindegyiknél kimutatta, hogy melyik nyomdász milyen sorméretben használta s minden nyomdásznál feltüntette, hogy melyik számú betűkészlettel s milyen sorméretekkel dolgozott. Minden típus táblázatban látjuk azokat a különleges jeleket, melyeket egyforma sorméret mellett más-más nyomdász használt s minden nyomdász neve mellett azokat, melyek őt jellemzik. A nyomdászat e logaritmustáblája segítségével a típusmeghatározás gépiesen folyik le s az összehasonlítás eredménye független a megfigyelő egyéni véleményétől.

Ha Fraknói ezt a módszert ismerhette volna, nem mondhatta volna, hogy Hess Basilius könyvét ugyanazzal a betűkészlettel nyomatta, mellyel a Chronicát is szedte. Mert a két könyv sormérete különbözik, vagyis Hessnek a készletét ugyanazokból a matricákból, de eltérő lécvastagságra át kellett öntenie.

Igen fontos volt a szedésgyakorlat megállapítása. Fraknói idejében ezzel sem törődtek sokat. Fraknói például azt mondja, hogy Hess a Chronica Hungarorumban az abbreviaturák alkalmazásánál a szedés alapjául szolgáló kéziratot utánozta. Ma tudjuk, hogy a rövidítéseknek a nyomdásznál nagyobb jelentősége volt, mint a kódexmásolónál, aki csak időt, munkát, hártját vagy papírt akart megtakarítani. A nyomdász a rövidítéseket a sorzárás kívánalmai s a szedésrészlet nyújtásának vagy összeszorításának szüksége szerint váltogatta. Hogy mennyire függetlenül bánt a rövidítésekkel, azt látjuk az utánnomatoknak az eredetijükkel való összehasonlításából, látjuk régi kötéstáblákból kiáztatott XV. századi korrektúralapokon s látjuk, ha Hess krónikájának és Thuróczi krónikájának azonos szövegű helyeit összevetjük.

Fraknói, kinek nagy érdeme, hogy a Chronica Hungarorum teljes hasonmását kiadta, nem rendelkezett ehhez hasonló segédeszközök fölött. A kutatótól nem lehet követelni, hogy ezernyi nyomtatvány típusainak összehasonlítását mindig az eredeti példányokon eszközölje s hogy e célból a ritkaságok felkutatására Londonba, Rómába, Szentpétervárra s a többi lelőhelyre utazzon. Hiába is utazna, ha nem viheti magával azt a nyomtatványt, melynek típusrokonait keresi. A feladat ilyen megoldására – a költségektől eltekintve – az emberi élet túlrövid. Az összehasonlításnál tehát megelégszik az eredeti méreteket pontosan visszaadó hasonmásokkal. Fraknói vajmi kevés ilyen segédeszközzel rendelkezett. Mi hasznát vehette volna Holtrop 1857–1868 évi *Monuments Typographiques*-jének, mely átrajzolás után készült litográfiákban Hollandia ősnymodáinak típusaiból közölt szedésrészleteket? Hessnek Hollandiához éppoly kevés köze volt, mint Angliához, melynek ősnymodaszedéseit Gordon Duff 1896-ban negyven táblán bemutatta. Reménytelenül forgathatta Thierry-Poux fotomechanikai úton készült hasonmásalbumát a franciaországi ősnymodászok első – de csak első – betűtípusainak szedéséről is. Leginkább még a Burger-féle *Monumenta Typographica* érdekelhette, de annak akkor még csak első kötetei jelentek meg.

1900 óta Haebler a spanyol és portugál, Claudin négy kötetben a francia, Fava és Bresciano a nápolyi, Voullième kilenc kötetben a német, Collijn az északi nyomdák típusgazdagságát tárta fényképezett szédésszemelvényekben a szemünk elé s ezeket a zárt rendszerű hasonmáskiadványokat kiegészíti a Type Facsimile Society ötszáz, a Woolley Photographs ugyancsak ötszáz, a Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde ezeröttszáz mindig teljes oldalakat bemutató fényképe. A német és olaszországi nyomdák szedésgyakorlatát a legáttekinthetőbben mégis a British Museum ősnymomatványkatalógusainak táblamellékletein tanulmányozhatjuk.

A mai kutató, anélkül, hogy hol itt, hol ott súlyos, porlepte fóliánsokra vadászna, íróasztala mellett nyugodtan mérgetheti és mérlegetheti, kinek a műhelyében tanulta Hess a mesterségét s kik tanultak tőle?

A betűanyag és az avval való bánásmód mellett legfontosabb a papír. A papír volt a nyomda létfeltétele. Papír nélkül a nyomdászat sem terjedni, sem fejlődni nem tudott volna. A papír volt a nyomdász számára az az életszükségleti cikk, mely iránt, mikor nyomdát akart létesíteni, elsősorban érdeklődött. Ahol a papírral való ellátás nem volt biztosítva, ott nem lehetett nyomdát alapítani.

Dziatzko, ki Fraknói idejében a legnevesebb ősnymomatványkutató volt, 1896-ban azt írja: „Az ősnymomatványkatalógusokban talán a papír vízjegyeiről is számot kellene adni... ennek hasznát azonban, tekintettel a vízjegyekre vonatkozó csekély ismereteinkre, kétségesnek látom.” Ez volt akkor s még jó néhány évig is az általános vélemény. Nem csoda, ha Fraknói

sem törődik a papírral. Épp csak egy mondatot vetett oda s az is hamis: „A papír erős és fehér, gyári vízjegyet nélkülöz.” A *Chronica Hungarorum* csak egyik-másik levelét világította át s ebben véletlenül nem volt vízjegy. Nem gondolt arra, hogy minden levélhez még egy levél tartozik, mellyel együtt ívet alkot s hogy az ív mindkét levelét kell megnéznie, hogy a vízjegyet megállapíthassa. 1907-ben megjelent Briquet négykötetes vízjegykatalógusa. Briquet kétszázötvenöt könyvtárban és levéltárban harmincegyezer kötetet és ezerötyszáz oklevél-köteget vizsgált meg, de nem talált egyetlen olyan XV. századbeli ívet sem, melyben vízjegy nem látszott volna. Nem is találhatott, hiszen akkor mindenütt egyformán gyártották a papírt, mindenütt merítőhálóval merítették a pépből a papírréteget s minden merítőháló drótjai közt ott volt a drótfigura, melynek a papíron látszó lenyomata – a vízjegy – a papírmalomgyári s egyúttal minőségjele is volt.

Hess mindkét nyomtatványa papírján megvan a vízjegy, körbe zárt mérleg, változatokban, s ugyanazt a vízjegyet, ugyanazokat a változatokat látjuk az 1470-es évekből származó magyarországi kéziratokon. Ebből nemcsak Buda papírellátására, hanem – a változatokból – a keletetlen Basilius korára is kapunk támpontokat. S a vízjegyekből lehet megállapítani azt is, hogy a különféle kutatóktól Hessnek tulajdonított, de a nyomdász és nyomdászszékhely megemlézése nélkül megjelent nyomtatványok valóban Hess nyomdájából származnak-e?

Íme: mai ismereteink multba néző távcsöve lényegesen élesebb, mint volt a harminc év előtti tudásé. A Hess-problémát újra meg kell vizsgálnunk.

MIT MOND A CHRONICA HUNGARORUM KOLOFÓNJA?

Nyomozásunk nehézségei már Hess nevével jelentkeznek. Baj, hogy Hess András neve csak egyetlen helyen fordul elő és sehol másutt. Ez az egyetlen hely a Chronica Hungarorum kolofónja.

Finita Bude Anno d(omi)ni M.CCCC.LXXIII
in uigilia penthecostes: per Andrea(m) Hess

A XV. században ugyan még egyszer találkozunk vele, de ismét csak a Chronica Hungarorum zárósoraiban; a Chronicát ugyanis 1481-ben Menestarfer János Bécsben lemásolta s kéziratát a következő sorokkal fejezte be: „Finita Vienne per Joannem Menestarfer Artium Doctorem Decretorumque Licentiatum Die Lune Decima mensis Septembris Anno Domini M. C. C. C. C. L. xxx Primo. Sed impressa fuit Bude Anno Domini M. C. C. C. C. LXXIII. in uigilia Pentecostes per Andream Hess.” Ezt a Menestarfer-féle kéziratot másolatot a XVIII. században Klimó György pécsi püspök szerezte meg a könyvtára számára.

A XVI. és XVII. században Hesst senki sem említi. A XVIII. század elején, 1702 táján, Hevenesi Gábor a maga gyűjteménye számára a Menestarfer-féle másolatot újra lemásoltatta s itt, kétszázhusz év múltán, újra felbukkan Hess neve. Ez a második másolat most a budapesti egyetemi könyvtárban, Hevenesi kéziratának ötvenedik kötetében van meg.

Az első magyar bibliografus, Czvittinger Dávid, 1711-ben, Specimenje függelékében (Bibliotheca scriptorum qui exstant de rebus Hungaricis) megemlíti a Chronicát, de megjelenési évét – talán sajtóhibáról van szó – 1473 helyett 1573-ra teszi s a nyomdász nevét nem közli: „Anonymi Chronicon Hungarorum, impressum Bude. A. C. 1573 in fol.” Példányt nyilván nem látott.

Hess neve 1473 után nyomtatásban először 1719-ben jelenik meg, Michael Maittaire Annales Typographici című ösnyomtatványbibliográfiája hágai kiadásában. A magyarok közül először Bél Mátyás ír róla, 1765-ben, Schwandtner Scriptorum Rerum Hungaricarum Veteres című kiadványának bevezetésében. Bél a bécsi császári könyvtár példányát ismerte. Wallaszky Pál 1769-ben Tentamenjében már két példányt ismertet, a bécsit meg a lipcseit. Horányi Elek 1775-ben pedig olyan példányról is tud, mely ma ismeretlen. Azóta tudósaink a magyar történelmi források, középkori irodalmunk s régi nyomdászatunk ismertetése kapcsán mindig szólnak róla s büszkélkedve sorolják fel azokat az országokat, melyeket a nyomdászat terén megelőztünk.

Hess személyére vonatkozólag csak egy pár sovány találgatást kockáztattak meg. Erre az egyetlen támpont nevének hangzása. Podhradczky József, ki 1838-ban a Chronica Hungarorumot Chronicon Budense cím alatt újra kiadta, bevezetésében azt mondja, hogy Hess hesseni származású ember („Fuerit in natione Hasso”). Gróf Kemény József 1857-ben azt gyanítja, hogy a budai ösnyomdász Hess János bécsi egyetemi jogkari dékán fia volt: „Lehetett talán fia azon Hess Jánosnak, akiről Locher: Speculum Acad. Viennen. 1793. 91. lapon, 1423-ra ezeket írta: 1423 Johannes Hess Decretorum Licentiatum et in Universitate Viennensi Decanus facultatis iuridicae.” Hevesy András a Corvináról írt francia könyvében (Paris 1923) felveti a lehetőséget, hogy Hess, mint annyi nyomdásztársa, német kéziratmásoló családból származhatott; a XV. század közepén, mondja, sokáig élt Magyarországon s azután Olaszországban egy Johannes de Hassia nevű másoló; a bécsi Nationalbibliothek 3225. számú kódexének egy bejegyzése tanuskodik róla. Ez a Johannes de Hassia 1476-ban Trevisóban mint nyomdász tűnik fel.

Ha már ezeknél a feltevéseknél vagyunk, megemlíthetem még, hogy Bernardus de Dacia 1478-ban egy nápolyi nyomdász cég tagjaként közösen adott ki egy olasz nyomtatványt két hesseni származású nyomdással; az egyik Vernerus Raptor, a másik Conradus Bonebach, mindkettő „de Almania Alta de Hassea de terra che chiama In dem gulden Trogbe.” Ha feltételeznők, hogy Hess csakugyan Hessenből származott, elképzelhetnők azt is, hogy Bernardus de Dacia először Hess budai nyomdájának személyzetéhez tartozott s aztán, a budai nyomda feloszlata után, mestere ajánlatára annak Olaszországban működő nyomdászföldijeivel társult.

De nem hiszek Hess hesseni származásában. Aki oly választékos latinsággal ír, amilyennel ő írta az előszavát, nem követheti el azt a hibát, hogy származását nem melléknévi alakkal vagy ablativusszal fejezze ki. Ne felejtjük el, hogy Hess humanista nyomdász volt. A XVI. század egyik hesseni származású latin költője Hesusnak nevezte magát. 1488-ban született a hesseni Halgehauseban, hol apja klastromi szakács volt s apja foglalkozása után az erfurti egyetem anyakönyvében az Eobanus Coci nevet viselte. Később, mint költő, a humanista divatot követve, keresztnévét felcserélte a klasszikus hangzású Helius névvel, családi nevét pedig Hesusra változtatta. Hess András hesseni származása esetén sokkal természetesebben szintén Hesusnak vagy de Hasseának nevezte volna magát. A Chronica kolofónjában a név abbreviálására semmi oka nem volt, a végsorban, amint látható, elég hely maradt s szebb lenne, ha hosszabb lenne.

Azután: a XV. századi családi nevek nincsenek mindig kapcsolatban a család származási helyével. Az első boroszlói evangélikus lelkész, az 1490-ben Nürnbergben született Johannes Hess családja régi bajor család volt. A családi nevek nagyrésze a családban üzött foglalkozástól eredt. Hess származhatott vadászcsaládból is, mert Hess, Hessen, német vadász kifejezés, mely az elejtett nyulak hátsó lábszárainak átlukasztását jelenti.

De mindez csupa késői ingatag feltevés. Biztosabbak lennének az Andreas Hess név helyességét illetőleg, ha a maga korában legalább mégegyszer fordult volna elő. Így csak azt látjuk, hogy nincs nyomdász, ki akkor a nevét ismételt előfordulások esetén következetesen írta volna, nincs olyan XV. századi ismertebb nyomdász, kinek neve nem többféle változatban fordult volna elő a kolofónokban. A névhasználatban egységes helyesírásról akkor még szó sem volt; ezt csak a XVI. századeleji tudóskorrektorok kezdték szorgalmazni. Az ő nyomdászok a kolofónokban hol megnevezték magukat, hol nem, de ha megnevezték magukat, nevük különböző kolofónjaikban különféle alakokban tűnik fel.

Hogy Hess idejében még nem tudott állandó névhasználat kifejlődni s hogy az emberekben hiányzott az az érzék a nevek helyesírása iránt, mely ma oly természetes, annak alapoka az, hogy csak a latin betűk hangértéke volt tisztázva, a nemlatin nevekben azonban a latin betűk hangértéke nem fedte teljesen az idegennyelvű hang értékét. A nürnbergi nagynyomdász, Antonius Koberger, nevét rendszertelenül váltakozva Cobergernek, Kobergernek, Coburgernek és Koburgernek írta, mert a név második szótagjának hangzója zártabb és sötétebb tónusú volt, mint a nyíltan s világosan hangzó latin *e* s viszont világosabb és nyíltabb, mint a latin *u*. Hasonló példát látunk a római Georgius Lauer és Leonardus Pflügel cég nevével. Van egy 1474 évi négykötetes kiadványuk, Durandus Speculum Judicialéje, s ebben a munkában minden kötet kolofónja másként adja a nevet. Pflügel egyszer Pflugl, aztán Pflugel, majd Pfliegl; Lauer pedig számos kolofónjában Laur. Az egyes köteteket más-más szedő szedte, ki hallása szerint keresgélte a betűket mestere nevéhez, a korrektor pedig nem látott okot arra, hogy az akkor lényegtelennek látszó eltéréseket javítsa; a kolofón talán nem is került a korrektor elé. Az eltérések néha annyira változatosak, hogy azt sem tudjuk, melyik a nyomdász tulajdonképpeni neve. Justinianus Leonardi de Hyrberiát Bolognában de Ribera, de Hyriberia, de Ruberia és de Rubiera név alatt ismerték.

A nevet a hangzás szerint írták le, a hangzás pedig nyelvek és vidékek szerint változott. A nyomdászok szerettek nevükkel működési terük kiejtéséhez alkalmazkodni. Schleswig és Lübeck ősnymdásza, Stefen Arndes először Olaszországban nyomtatott s miután a mássalhangzótorlódás sértette az olasz füleket, hol Stephanus Arnes Ancisburgensisnek, hol pedig Stephano Aquila de Magonsa di Sassoniának írta magát. A magyar Thomas Septemcastrensis társa Mantuában, ki elválásuk után Páduában és Modenában is működött, Johannes Burster de Campidonia; Bázelen azonban Johannes Wurster de Kempten néven nyomtatott. Rómában a Hohenwartból származó Bartholomaeus Golsch is felcseréli a németes w-t az olasz fülnek kellemesebb b-vel és de Hohenbarttá válik. Mikor Marinus Saracenus nyomdaműhelyével Velencéből Lyonba költözik, ott Marin Sarrazin név alatt adja ki nyomtatványait. Nem egy nyomdász eredeti neve ki sem nyomozható többé. Michelet Topié lyoni nyomdász a neve után franciának tűnnek, pedig Németországban, Pymontban született. Valenciában Lope de la Rocca büszke spanyol neve ellenére németként szerepel.

Különösen az oklevelekben fordulnak elő az idegen származású nyomdászok nevei egészen elferdítve. Leonhard Pachelt 1473-ban egy milánói oklevélben Leonard Pagielnek írják. Egy vienne-i nyomdász mint Petrus Schenk jegyzi ottani nyomtatványait, azután Lyonban nyomtat Pierre Boutellier néven (a Schenket franciára fordította), 1491 május 26-án pedig Petrus Ungarusszal együtt megjelenik a toulouse-i bíróság előtt s a jegyzőkönyv Petrus Botelherii impressor librorum patriae Alamanianek nevezi. A lyoni Gaspard Ortwin az oklevelekben hol Hortuin, hol Hurtebin s csak onnan tudjuk, hogy ugyanarról a személyről van szó, mert mindhárom esetben lakáscíme s feleségének neve ugyanaz. Lyonban nyomtatott Johannes Scabeller alias Vatinsne (tulajdonképpen Schabeller alias Wattinschnee, mert szeretett sétálni a magas hóban), ki az oklevelekben Battasine, Batissenay, sőt Batistenit nevek alatt fordul elő.

Sokan a humanista divatot követték s nevüket alkalmasint latinra fordították. Az egykori bázeli és kölni nyomdász, Johannes Schilling, a franciaországi Vienne-ben megjelent nyomtatványai kolofónjában mint Johannes Solidi lép elének. Rómában Eucharius Silber időnkint Argenteus, sőt görögösen Argyrios néven mutatkozik be. Conradus Stahel de Blaubeuren, kiből a Thuróczi-krónika nyomdászát sejtik, utolsó brünni nyomtatványa (Hain 13503) kolofónjában a Conradus Chalybs (t. i. acél, Stahl) de Memmingen presbyter Augustae dioecesis nevet vette fel. Stahelről tudjuk, hogy csakugyan az augsburgi egyházmegye papja volt. Érthető, hogy egy hollandiai nyomdászcsalád tagjai holland nyelven megjelent nyomtatványukat de Keysere, latin könyveiket pedig Caesaris névjelzéssel látják el, de annál feltűnőbb, hogy Petrus Wagner első párisi nyomtatványában, az 1473 március 22-én megjelent Manipulus Curatorumban (Hain 8173) mint Petrus Caesaris mutatkozik be. Hermannus Lichtenstein, mielőtt Velencében e név alatt nyomdaműhelyét megnyitotta, 1475-ben Vicenzában és 1477-ben Trevisóban nyomtatott Hermannus Levilapis és de Levi lapide néven.

A névhasználatban tehát nem volt állandóság. A nyomdász hol így, hol amúgy írta magát. A családi név helyett gyakran nemzetisége után nevezte magát, vagy pedig valamely város után; de rendszeren nem a szülővárosa után, különösen akkor nem, ha az nem volt valami nevezetes hely, hanem vagy azt a várost választotta, melyben az egyetemet végezte, vagy pedig azt, ahol mesterségét tanulta, vagy gyakorolta s melyben esetleg polgárjogot nyert. Ulricus Han Ingolstadtban született, de római nyomtatványaiban gyakran Udalricus Gallus de Wiennának, sőt de Biennának írja magát. Sixtus Riessinger (Russinger, Ruesinger) Sulzban született, de Nápolyban Argentoratusnak vallja magát, jelezni akarván, hogy a nyomdászatot Strassburgban tanulta. Arndes egyik kolofónjából tudjuk, hogy hamburgi születésű, mégis dicsekszik, hogy „de Moguntia”, Mainzból, Gutenberg, Fust és Schöffler városából való. Egy 1474 évi oklevél szerint Michele Scopo, Ulmból, Génuában nyomdát rendez be, de az abban az évben megjelent genuai nyomtatványt Michael de Monaco írja alá. Michael Schopf (Olaszországban Scopo) ugyanis Münchenben született, de a nyomdászmesterséget Zainertől tanulta Ulmban.

A származási hely neve is gyakran a felismerhetetlenségig eltorzult. Petrus de Bartuában sokáig senkisé is gyanított magyar nyomdászt. Hogy az, azt gróf Vigyázó Sándor fedezte fel, mikor a Breviarium Romanum 1477 évi első ismert példánya a birtokába került s ennek zárósoraiban de Bartua helyett Petrus de Bartfa nevét pillantotta meg. Vigyázó gyűjtötte a magyar származású ősnymdászok termékeit s noha nem írt róluk, az antiquáriusok tanultak a rendeléseiből. Tőle tudta meg a frankfurti Baer & Co. cég s e cég 1910 évi 585 számú katalógusából a tudomány, hogy Petrus de Bartua magyar. A Bártfa név *f* hangja olasz fül számára rosszul hangzott, az *f* helyett *v*-t ejtettek, tehát a *v*-t akkor jelölő *u* betűvel írták. Hasonlóképpen olasz embernek lehetne vélni Giovanni di Renót, ki 1473-ban Santorsóban nyomtatott, de ki egyik németnyelvű kiadványát Hans von Rin névvel írta alá; vagyis a Rajna vidékéről való. A régibb bibliográfiák egy Johannes de Ballis nevű velencei ősnymdászról tudtak; igazi neve Johannes Leoviller volt, ki néha szülővárosa, Halle után nevezte el magát, gótikus *H* betűje azonban teljesen egyforma volt *B* betűjével.

Sok nyomdász hol ezt, hol azt a nevét használta s ezáltal a későbbi századok tudósait megtévesztette. A családi nevet nem egyszer mással cserélték fel. Johannes Haman Velencében 1493-tól fogva rendszeren Johannes Herzognak írja magát, de elvéve használja még az 1493 előtti nevet is. Magister Johannes Schilling (Vienne-ben Johannes Solidi) 1476-ban Bázelen Hans Winterheimer név alatt nyomtat. Nemrég is azt hitték még, hogy Milánóban két Scinzenzeler, két testvér nyomtatott, közös nyomdában, közös típusokkal, de nem közös számlára, mert a könyvek egy részét Henricus, másik részét Ulricus Scinzenzeler adta ki. Ma tudjuk, hogy csak egy Scinzenzeler nyomtatott, még pedig Ulricus. Olasz nőt vett feleségül, otthon Rigónak hívták, Rigo pedig egyúttal az Enrico becézőneve is. Ha tehát a kolofónokban „in casa di maistro Rigo Scinzenzeler” (Hain 4168), vagy „Henricus teutonicus” (Hain 5993 és Reichling 1718), vagy „industria summi in hac arte magistri Henrici Scinzenzeler” (Hain 4279), vagy „per magistro Enrico” (Hain 2861), „per magistrum Henricum” (Hain 8819), vagy egy görög Isocratesben „ὄπο ἐρριχου του γερμανου” (Hain 0312) áll, ez csak a szedő tévedésével s a korrigáló mester felületességével magyarázható. Többi nagyszámú nyomtatványában Ulricus s Ulricus nyomdászjelvénye díszíti Henricus némely kiadványát is. Hét nyomtatvány jelent meg Henricus neve alatt, ki nem is létezett.

Részint mert a név állandóságának nem tulajdonítottak jelentőséget, részint pedig, mert a kolofón sem volt lényeges alkotórésze a nyomtatványnak, hiszen az összes ősnymtatványok több mint egy harmada kolofón nélkül jelent meg, nem feltűnő, ha azt látjuk, hogy a kolofónokban aránylag sok a sajtóhiba. Numeister (Nuemeister, tulajdonképpen Neumeister) neve egyik kolofónjában (Hain 3948) Johannes *Meunister* de maguntia dictus Albi-vá torzul el. Pedig a leggondosabb nyomdászok közé tartozott. Más híres nyomdászokkal is előfordult ilyesmi, különösen a keltezésben. Sweynheym és Pannartz Polybiusa (Hain 13246) a kolofón szerint „MCCCCLXXIII die iouis ultima Decembris” fejeztetett be; csak hogy 1473 december 31 nem csütörtökre, hanem péntekre esett s a Polybius nyilván 1472 december 31-én jelent meg. Jenson egyik szép nyomtatványa, a Decor Puellarum, zárósorában azt állítja, hogy MCDLXI-ben látott napvilágot; itt kiesett egy X, mert Jenson 1470 előtt nem lehetett nyomdász Velencében s a Decor Puellarum teljesen ugyanolyan kiállításban jelent meg, mint Jenson többi 1471-es kiadványa. Portilia sem készülhetett el Bolognában 1465 november 8-án a Repertorium Iuris harmadik kötetével, mert több oklevél, elszámolás meg nyugta bizonyítja, hogy a helyes évszám 1475. Erhard Ratdolt Mataratiusa (Hain 10889) kolofónjában teljesen lehetetlen keltezést mutat, VII Kalendas Decembres MCCCCLXVIII, mikor Velencében még nem működött nyomda. Papírjában a repülő galamb ritka vízjegye látszik; ilyen papírt Ratdolt csak 1482-ben használt, – a Mataratiust is valószínűleg akkor nyomtatták. Bartholomaeus Mates De condendis orationibus kolofónja: „Barcynone nonis octobris M. cccc. lxxviii.”

Oklevelek tanusítják, hogy nyomdásza, Johannes Gherlinc, 1488-ban alapította meg nyomdáját Barcelonában, a kolofónból tehát itt mingyárt két x is esett ki.

A már említett Scinzenzeler több nyomtatványában még a megjelenés helyét is hamisan adja meg. Így Baldus: Super Prima Digesti Veteris 1488 november 17-én „Venetiis expletum est commentum”; Imola: Super tertio Decretalium 1489 február 1-én „impressus Venetiis”; Justinianus et Florus 1494 április 4-én, egy Diomedes ugyanabban az évben március 3-án, valamint Tartagnus Commentarius Iuris című munkájának kötetei kolofónjaik állítása szerint 1494 március 1-től 1495 június 2-ig „Venetiis” jelentek volna meg, holott valamennyi Milánóban került ki a sajtó alól. Scinzenzeler kiadványainak rossz híre volt, viszont a velencei kiadások híresek és keresettek voltak, – ez a magyarázata Scinzenzeler csalásainak.

Mindezzel nem akarom a Chronica Hungarorum kolofónjának hitelét rontani. Kétségtávol Budán nyomtatták, hiszen az előszóban is elmondja Hess, hogy Latiumból Magyarországra jött s Karai támogatásával itt nyomtatta ezt az első kiadványát; s a Basilius zárószorai is Budát nevezik meg a nyomtatás helyéül. Az 1473-as évszámban sem kételkedem; Karai 1471-ben tért vissza Rómából s Menestarker 1481 évi kolofónja szerint is 1473-ban jelent meg a Chronica Hungarorum. Csak a Hess név gyanús. Az *e* betű sokféle hangot jelölhetett, nyíltat, rövidet és világosat, ahogy a Hess névben ma ejtjük, de zártat, nem oly könnyen meghatározható hangot is, melyet ma más betűvel jelölnénk, például *ö*-vel, vagy *ü*-vel, mely az akkori alphabetumban nem volt meg. Lehetett ugyanaz a név, melyet Petrus Ungarus lyoni társa Hussnak írt. Ha Hess eredeti neve Huss volt, Budán volt rá oka, hogy Hessre változtassa át, vagy mint másik nyomtatványában tette, a H. kezdőbetű mögé rejtse, vagy pedig, mint a neki tulajdonított többi nyomtatványánál, a nevét egyáltalán ne közölje. A Huss név Mátyás király idejében gyűlöletes név volt. A Zsigmond idejében kivégzett Huss János hívei, a husziták, még mindig garázdálkodtak s Mátyás király éppen a Chronica Hungarorum megjelenése idejében a huszitizmus kiirtása címén veszedelmes háborút viselt a cseh király ellen. Feltűnő, hogy a Chronica Hungarorum, mely elbeszélését az 1467 évvel végzi, a hosszadalmas és kínos huszitamozgalmakra, erre az akkor oly fontos politikai kérdésre, egyetlen szót sem veszteget. Ebben akár a nyomdászkiadó szándékosságára lehetne következtetni.

Mindez persze csak feltevés s dőreség volna ragaszkodni hozzá. Mégis jó ezeket a lehetőségeket szemügyre venni, mert a Hess nyomda története folyamán fel fog merülni olyan kérdés, mely ezeket a dolgokat eszünkbe juttatja.

MIT ÁRUL EL A BASILIUS KOLOFÓNJA?

Az Andreas Hess névénél sokkal többet árulnak el az A. H. kezdőbetűk. Míg a *Chronica Hungarorum* zárósorai a nyomtatás évét, napját, helyét és a nyomdász nevét közlik, addig Hess másik könyvében ezek az adatok hiányosak: csak a hely megnevezését kapjuk, keltezés nélkül s a nyomdász nevéből csak a kezdőbetűk maradtak meg. A kolofón szokatlan módon nem is a nyomtatvány végén, hanem a benne közölt két értekezés között, az első alján állt.

Sic finis libelli Basilii e(st)
per .A. .H. Bude.

Kezdőbetűk a nyomdász neve helyett ritkák. Haebler csak nyolcvan ősnyomtatványról tud, melynek zárósoraiban a nevet kezdőbetűk vagy kezdőszótagok helyettesítik. Ha ezeket a kezdőbetűs kolofónokat időrendbe állítjuk, azt látjuk, hogy a kezdőbetűk használata római helyi szokás volt, mellyel Rómán kívül csak azok a nyomdászok éltek, kik mesterségüket Subiacóban vagy Rómában tanulták. Később, az 1480-as években, a nyomdász- és kiadó-jelvények divatjának hatása alatt az iniciáléhasználat más nyomdászok közt is elterjedt, de ez a második korszak bennünket már nem érdekel.

Az első névrövidítéssel a subiacói kolostori nyomdában 1467 június 12 én kiadott Augustinus: *De Civitate Dei* kolofónjában találkozunk. Godofredus (vagy Godehardus) Alemanus a mű végén nevének első szótagjaival jelzi, hogy ő a mű nyomdája.

A subiacói nyomda még ugyanabban az évben megszűnt s GOD. AL., miként a subiacói kolostor többi nyomdája, átköltözött a szomszédos Rómába. A kolostor apátja Turrecremata bíbornok, ki azonban 1467-ben már nem Subiacóban, hanem Rómában lakott, hol ki akarta nyomtatni *Meditationes de vita Christi* című munkáját. A subiacói nyomdászok talán ezért is költöztek Rómába. 1467 őszén két nyomda rendezkedik be Rómában, az egyik Sweynheymé és Pannartzé, a másik Hané és társaié. Az utóbbiban, még 1467-ben, s éppen Turrecremata említett művében, tűnik fel a második kezdőbetűs kolofon: „Finite sunt contemplationes supradicte et continue Rome per Ulricum Han anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo septimo die ultima decembris. I. R.” Rejtélyes egy kolofon. Mit jelent a „finite” után a „continue”? Talán *continuatae Romae* – Rómában folytatta, de Subiacóban kezdte? S miért Han megnevezése után még I. R.?

Ugyanez a I. R. – ezúttal szótagra bővített alakban – másutt is előfordul. A két kötetes kelet nélkül megjelent Hieronymus: *Epistolae* (Hain 8550) a második kötet végén mindössze a következő zárószótagokkal végződik: „FINIS SECUNDI VOLVMINIS EPISTOLARVM BEATISSIMI HIERONYMI. VERITAS VINCIT. .IA.RV.” A Chantillyben őrzött példány egykori tulajdonosa, Johannes Hynderbach trienti püspök, feljegyezte, hogy a két kötetet 1470-ben kapta ajándékul Caspar de Theramótól, ki rokona volt annak a Theodorus Lelius de Theramo bíbornoknak, ki ezt a könyvet Rómában „ab impressoribus litterarum” a saját költségén – „opera et impensa” – kinyomatta. S csakugyan, a nyomtatvány két előszavából, melyek elsejében a korrektor II. Pál pápának ajánlja a kiadást, a másodikat Theodorus Lelius de Theramo írta. De ez a bíbornok már 1466 március 31-én meghalt; a kiadás költségeit legfőljebb végrendeletében biztosíthatta, mikor még csak a subiacói nyomda létezett Olaszországban. Eszerint Ja(cobus) Ru..., a Hieronymus nyomdája, szintén a subiacói társasághoz tartozott. Maittaire ősnyomtatványbibliográfiája 1733 évi kiadásában a IA. RV. kezdőszótagok mögött Jacobus Rubeust, a későbbi velencei nyomdászt sejtette s ezt a véleményt ismételte meg Leopold Delisle is a *Journal des Savants* 1897-es évfolyamában. De ez csupán a kezdőszótagok egyezéséből folyó gyanítás.

Ez a Hieronymus is bizonyos összefüggésben állt Hannal, tudniillik ugyanaz az apró betűtípus, mellyel ezt a 828 levélre terjedő hatalmas munkát nyomtatták, Han birtokában is volt, ki vele az 1468 december 5-én keltezett Cicerót (Hain 5099) adta ki s azt „per me Vlricum Han de Vienna” írta alá. S még egy harmadik nyomdász birtokában is volt ugyanaz a típus: Sixtus Riessinger nyolc nyomtatványában találkozunk vele. Igaz, mindháromnál a sorméret kissé különbözik, de csak a betűképet tartó lécs vastagsága miatt. Maga a betűkép mindegyiknél egyforma nagyságú s bizonyos, hogy mindhárom nyomdász betűkészlete ugyanazoktól a betűbélyegzőktől származik, mert bármilyen ügyes is valamelyik betűmetsző, a rendkívül apró és gazdag típus valamennyi részletét minden eltérés nélkül ugyanígy, még egyszer, nem lehetett véteni. Azt kell következtetnünk, hogy ez a típus valamikor közös nyomdában Han, Riessinger és Jacobus Ru... közös tulajdona volt s mikor 1468 táján különváltak, a felosztásnál az egyik a bélyegzőt, a másik a matricát, a harmadik a már kész öntött készletet kapta s így mind a három külön-külön továbbra is nyomtathatott vele.

A névrövidítés negyedszer Sixtus Riessingernél fordul elő, ki 1470-ben nevének kezdőbetűit nyomtatta II. Pál pápa jubileumi Bullájának kiadása alá.

Ez a könyv is az előbb említett társaság közös apró betűjével nyomtatott.

Riessinger a következő évben Nápolyba költözött s később, 1478 körül megjelent egy Porphyrius et Aristoteles-kiadása (Hain 1663), mely minden egyéb adat helyett kezdőbetűkkel záródik: „Vale.I.R.M.S.N.” Még megfejtetlenek, de figyelemreméltó, hogy itt is az I.R. betűket látjuk.

1472-ig GOD. AL. subiacóci előfordulásán kívül kizárólag Rómában találkozunk a kolofónokban, vagy kolofón híjában a szöveg végén nyomdásziniálékkal. A pápa orvosa, Johannes Philippus de Lignamine nyomdatulajdonos volt, a házában lévő sajtók az övéi voltak, személyzetét is ott szállásolta el, de ő maga csak vezette a nyomdát, kijelölte a kinyomtatandó szövegeket, javította a kefelevonatokat, maga azonban nem vett részt a szedés és nyomtatás munkájában. Ügyes művezetőket fogadott, kik ugyanakkor, mikor Lignamine az előszóban kijelentette, hogy a kiadvány az ő nyomtatványa, a szöveg végén kezdőbetűikkel jelezték, hogy részük volt a kinyomtatásban. Így 1471 augusztusában Lignamine nyomdájában újra találkozunk a GOD. AL. kezdőszótagokkal, az éppen akkor pápává választott Franciscus de Rovere De sanguine Christi és De potentia Dei című iratai kiadásának kolofóntalan végén. Ugyanebben az évben egy B. R., kinek kilétét megállapítani nem sikerült, jegyzi Lignamine két nyomtatványa alá a maga iniaciáléit.

Tipografiai okokból 1471-ből való a különben keltezetlen Sextus Pompeius Festus: De verborum significatione című római kiadás (Hain 7037), mely kolofónjában megnevezi a korrektort, de nyomdászának csak a kezdőbetűit adja: „Finis Pompei Festi quem Pomponius correxit: Vale qui legeris. H. G.” A könyvet Georgius Lauer de Herbipoli betűivel nyomtatták, Haebler tehát a H.G-t Herbipolensis Georgiusnak oldja meg.

A római nyomdászok időnkint később is csupán kezdőbetűikkel jelzik a nevüket, de 1472 után más olasz városokban is feltűnnek a kezdőbetűs kolofónok. Így Antonius Zarotus, ki előzőleg az első római nyomdák egyikének alkalmazottja volt s kit Pamfilio Castaldi 1472-ben milánói nyomdájának élére állított, két nyomtatványában teljes neve helyett az AN. ZA. szótagokkal jelzi magát. Az egyikben – Valerius Maximus, 1475 (Hain 15777) – a két szótag a kolofóntól jobbra és balra, tehát egymástól elszakítva áll.

Olaszországon kívül talán – *talán*, mert a Basilius keltezetlen – Hess helyettesítette először a nyomdásznevet kezdőbetűkkel. Hogy ez az eljárás külföldön is a római példát követte, azt Peregrinus Bermentlo esete mutatja. Nevével először 1476-ban, a Nápolyban megjelent Psalteriumában találkozunk –: „Impressum in inclita ciuitate Neapolitana. Per Magistros

Henricum Alding.& Peregrinum Bermentlo. Librorum impressores. Anno dni M^occcc^o Lxxvi^o.Die.V.Mensis. Iulii.Feliciter Explicit.” Az 1497-ben Messinában megjelent Regalium Constitutionum Siciliae kiadójának megjegyzése szerint Henricus Alding 1471 előtt egy római nyomdásztársaság élén állott, Rómából 1471-ben társaival együtt Cataniába ment, hogy az említett Regalium Constitutionumot ott kinyomassa s miután ez nem sikerült s e feladattal Messinában is hiába próbálkozott, társaival együtt Nápolyba távozott. Bermentlo az Alding nyomda rövid nápolyi működése után hazatért Hollandiába s szülővárosában, Hasseltben, 1480-tól 1490-ig több könyvet adott ki, de ezeket sohasem a teljes nevével, hanem mindig csak a P.B. kezdőbetűkkel látta el.

Mi volt az oka annak, hogy a nyomdászok termékeikben hol közölték a nevüket, hol elhallgatták, néha pedig kezdőbetűivel pótolták? Követtek-e ebben valami rendszert? Volt-e ennek valami jelentősége? Nehéz kérdés.

Hess ragaszkodott hozzá, hogy ez a csonka kolofón a nyomtatványba kerüljön. Szokatlan dolog, hogy nem a nyomtatvány végén van, hanem az első értekezés végén, a 15. levél recto-oldalán, míg a versooldalon egy másik értekezés kezdődik. De másutt nem lehetett elhelyezni. A nyomtatvány két quinternióból – két tízleveles füzetből – tevődött össze, egy-egy oldalra 24 sor jut s az utolsó – a negyvenedik – oldalra a szöveg csak úgy fért el 24 sorban, hogy a szedő a szavakat összeszorította és sűrűn alkalmazott abbreviatúrákat. A szöveg összeszorítását már négy oldallal előbb kezdte meg, de itt érte el a legnagyobb arányt. A könyvecske e második értekezése, Xenophon Apologia Socratisa, tizenegy 24 soros oldalt tölt meg s az abbreviatúrák száma a 30. oldaltól kezdve az egyes oldalakon a következő: 57, 87, 41, 33, 95, 41, 29, 95, 92, 97, 102. Az utolsó oldalon a szóközöket is kisebbítették, itt több szó fért el, mint akármelyik más oldalon s egy-egy sorban átlag itt esik a legtöbb betű. A szedő arra törekedett, hogy a szöveget mindenképpen befejezze ezen a lapon, nehogy a nyomtatást és a fűzést egy a füzeteken kívül álló, könnyen elveszthető külön levéllel terhelje. A kolofón tehát semmiképp sem fért el az utolsó lapon. Az ősnymtatványoknak legalább egy harmada kolofón nélkül jelent meg s ez a szokványos jelenség itt is helyén lett volna. Hess e második nyomtatványa kiállítás dolgában meglehetősen igénytelen, nem is első kiadás, hanem utánnyomat, nem volt miért büszkélkedni vele. Hess mégis erőszakolta a kolofónt s elhelyezte az egyetlen helyen, melyen lehetett, az első értekezés végén, hol a szöveg csak húsz sort töltött meg. Négy üres sor állt rendelkezésére s kettőt megtöltött a kolofónnal. Nem tudom, van-e még ősnymtatvány, melynek kolofónja a könyv közepe táján van? S ha már a kolofónra mindenképp szüksége volt, miért nem írta ki a teljes nevét, miért csak a kezdőbetűit? Azt mégsem lehet feltételezni, hogy a kolofón csak azért került oda, hogy ne négy, hanem csak két sor maradjon üresen. Fejezetek vagy szövegrészletek végén a kéziratmásolók és könyvnyomtatók egyaránt üresen szokták hagyni a lap hátralevő részét.

Láttuk, hogy GOD. AL. a subiacói kolostor nyomdájában dolgozott s azután Johannes Philippus de Lignamine alkalmazottja volt; IA. RV. egyszer Han nyomdájában dolgozott, másodszer pedig olyan nyomtatványt adott ki, melynek típusa két más nyomdász, Han és Riessinger tulajdona is volt; Riessinger a pápai kancellária megrendelésére nyomtatta ugyanazzal a típussal az S. R.-rel szignált könyvet. Lauer nyomdászpályáját a római Szent Ózséb kolostorban kezdte s ügylátszik csak akkor önállósította magát, mikor a szerzetesek a gyenge üzletet nem vállalták többé. Lauer az ő betűikkel, s talán sajtóikkal is, kezdte nyomtatni a nevét viselő könyveket. Hogy az egész felszerelés akkor, mikor a H.G.-val jelzett Festust kiadta, már a saját tulajdona volt-e, eddig nem volt eldönthető.

Valamennyi esetben a nyomdász tulajdonjoga korlátooltnak látszik s a kezdőbetűkkel inkább a munkában való részvételét, tehát részesedési jogát jelzi.

Azt is látjuk, hogy GOD. AL. s valószínűleg IA. RV. is, a subiacói bencésnyomda személyzetéhez tartozott. Sixtus Riessinger pap volt, s mint kortársa és barátja, Jacobus Wimpheling 1502-ben, még Riesinger életében írja, majdnem püspökséget („episcopatus et amplissimae dignitates”-t) nyert. Georgius Lauer, ki a Szent Özséb kolostor nyomdájából származott, szintén pap volt: több nyomtatványának kolofónja tisztelendő (venerabilis) magister”-nek nevezi. Adam Rot, ki 1471-től 1474 júniusáig működött Rómában s egyik kiadványát szintén csak kezdőbetűivel írta alá, „clericus dioecesis Mettensis”-nek mondja magát.

Róma nyomdászai különben igen csekély kivétellel mind a papi rendhez tartoztak. Pannartzot a pápa kanonoki expectatívával biztatja, Sweynheymot pedig 1474-ben valóban ki is nevezi mainzi kanonokká. Hant egyik kolofónja dominus venerabilisnek mondja. Wendelinus de Wila, Theobaldus Schenkbecher és Johannes Reinhardi de Enyngen egy 1473 június 10-én Rómában közösen kiadott nyomtatványuk (Hain 4639) kolofónjában ugyancsak „viri venerabiles”-nek nevezik magukat. Johannes Reinhardi 1474-ben új társat talál nyomdai vállalatához Paulus Leenen clericus dioecesis Leodiensis személyében. Sweynheym és Pannartz két nyomdai alkalmazottja, Georgius Sachsel de Reichenhall és Bartholomaeus Golsch de Hohenbart, kik 1473-ban közös új nyomdát alapítottak, kolofónjaikban szintén klerikusoknak mondják magukat. Pap volt Róma két legtermékenyebb nyomdása, Stephanus Planck és Eucharius Silber alias Franck is. Planck a pályáját Han műhelyében, „in domo quondam Magistri Vdalrici Galli barbati” kezdte s miután önállósította magát, huszonegy év alatt háromszáz könyvet nyomtatott, de csak kettőből tudjuk meg, hogy pap volt. Silber, kinek neve előtt gyakran olvassuk a „vir venerabilis” megjelölést, Lauer földije s egyik kolofónja szerint „clericus dioecesis Herbipolensis.” Egyébként, mint Schöffler Mainzban, Pfister Bambergben, Ulrich Zell Kölnben, nős klerikus volt s nyomdáját a fia örökölte.

Másfelé is igen sok papot látunk a nyomdák élén, vagy személyzetében. A középkorban hosszú századokon át a könyvkészítés kizárólag a papság feladata volt. A kolostorok scripturiumaiban másolták a kódexeket s a szerzeteseken kívül csak az egyházmegyei papság vett részt könyvek előállításában. Csak a papok tudtak írni, ami akkor a bonyolult abbreviáló rendszerek miatt távolról sem volt oly egyszerű dolog, mint ma. Mikor a XV. században a nyomdászat, az „ars artificialiter scribendi,” a mesterséges írás művészete elterjedt, a könyvkészítés tudománya a papságnak már régi hagyománya. Egy század óta ugyan egyetemet végzett világiak is foglalkoztak már a könyv terjesztésével, kódexmásolással és könyvkereskedéssel, a könyvtermelés nagyobb része azonban még mindig a szerzetesek és klerikusok munkája. Mikor tehát a nyomdászat ismeretes s nagy előnye szembeszökő lett, az eddigi scriptorok nagyobb része – s köztük a papscriptorok is – a kéziratos másolástól áttértek a nyomdászat útján való sokszorosításra. Számos kolostor is átalakította a scripturiumát nyomdává. Első volt a subiacói bencéskolostor, ezt követte a római Szent Özséb kolostor, azután egymásután tért át a nyomdászatra az augsburgi Szent Ulrik és Afra kolostor, a közös élet testvéreinek egyesülete Marienthalban, Rostockban, stb., az Apud Sanctum Jacobum de Ripoli kolostor Flórenceben, az első női nyomda, melyben a szedés és sajtókezelés munkáját apácák végezték, a római ágostonrendiek kolostora és így tovább.

Érthető, hogy a legtöbb papnyomdászt Rómában látjuk. Róma papi város, ott van a pápai kancellária, rengeteg bíbornok és más egyházi méltóság, a papok mindenképp előnyben részesülnek. A papi scriptorok nyomdászok lesznek, mert látják, hogy a nyomdászat mily bőséges forrásokkal rendelkezik. Nemcsak a kódexszövegek kiadásával foglalkoznak, hanem kinyomtatják a pápai bullákat, a pápai kancellária formuláit, rendeleteket és búcsúleveleket, a bíbornokok beszédeit s számtalan (vagy legalább is ma már meg nem állapítható nagyszámú) kiadásban a Mirabilia Romaet, az akkori Róma Baedekerét, mely a zarándokok közt közkedveltségnek örvendett.

E nyomdászoknak a kéziratmásolással való régebbi kapcsolatait elárulja néhány korai római nyomtatvány kolofónja, melyben a nyomtatás kifejezésére „imprimere” helyett a „scribere” (írni) szó áll. A Szent Özséb kolostor egyik nyomtatványának zárószorai azt mondják: „Omnie lxxxvii Beati Johannis Chrisostomi super euangelio Johannis Rome in.S. Eusebii monasterio *scripte* & diligenter correcte: Anno dni .M.CCCC.LXX. die Lune .XXIX. Mensis Octobris...” (Hain 5036). Azután Lauer mondja Antoninus Florentinus Confessionaléja 1472 februárjában kelt kolofónjában: „Qui me *scribat* Ge. Lauer nomen habebat.” Nápolyban Mathias Moravus (kit egyik kolofónja szintén *vir venerabilis*nek mond) 1475 évi Seneca-kiadását „*docti Mathiae scripta moravi Artificis*”-nek jelöli meg. A nyomdászat térhódítását a kézi-másolással szemben mutatja A. de Ubaldi: *Lectura authenticorum* római kiadásának kolofónja: „*Impressaque seu scripta... in domo minorum Antonii et Raphaelis de Vulterris Scriptorum apostolicorum*”. Miként az augsburgi kéziratmásoló Johannes Schüssler pört indít egy másik kéziratmásoló, Günther Zainer ellen, mert az utóbbi 1468-ban Augsburgban nyomdát létesített s ezáltal a másolók keresetét veszélyeztette, de azután jobb belátásra térve Schüssler maga is nyomdász lesz, így a római *scriptores apostolici*, a de Vulterris testvérek is belátják, okosabb nem hadakozni a kor haladása ellen s 1473 elején a házukban nyomdát nyitnak.

Visszatérve a kezdőbetűk használatára, mérlegelnünk kell, hogy vajon nem játszott-e itt szerepet a nyomdász egyéni hiúsága, vagy szerénysége is? A kolofón az a hely, hol ezek a tulajdonságok jelentkezni szoktak.

Volt nyomdász, ki sohasem mulasztotta el, hogy egyetemi fokozatát, vagy más címeit a neve mellett feltüntesse. Johannes Philippus de Lignamine kolofónjaiban mindig megemlíttette, hogy szicíliai nemes s hogy II. Pál pápától a pápai paizshordozó címet kapta; később IV. Sixtus alatt még magasabb ranghoz jutott: a pápa familiarisa lett. Mások majdnem minden esetben magisternek nevezik magukat; ezek közé tartozik Petrus Ungarus és Martinus Huss Lyonban. Ismét mások viszont csak egészen kivételesen írják ki a címeiket, noha az oklevelek sokuknak megadják őket. Papi voltukat is csak kevesen s ritkán jelzik. Ennek az a magyarázata, hogy a nyomtatás már nem volt az az istenes cselekedet, mint a kódexmásolás, melyért rendszerint csak égi jutalom kecsegtetett. Míg a kódexmásolás úgyszólván kolostori szabályzatokban körülírt egyházi ténykedés volt, addig a nyomdászat lényegében világi vállalkozás, tőkebefektetéssel és kereskedelmi nyereséggel.

Érdekes megfigyelni, hogy sok nyomdász addig, amíg üzeme kicsiny s míg alkalmazottai minden munkáját személyesen vizsgálta felül, a hangzatos címeket szerényen kerülte. Mikor aztán az üzem megnőtt s benne egyszerre szedtek és nyomtattak több könyvet is s közben a tulajdonosnak sajtói további foglalkoztatására újabb meg újabb kéziratokat kellett felhajtania, ideje javarészt pedig az elkészült nyomtatványok forgalombahozatalának megszervezésére, tehát az üzem kereskedelmi feladataira fordítania s emiatt a nyers nyomdai munka fölötti felügyelet inkább a művezetőre és korrektorra maradt, neve, az alkalmazottak köteles tisztelete folytán, díszítő jelzőkkel ékesítve jelent meg a kolofónokban. Lett „*vir ingeniosus*”, vagy „*in hac arte peritissimus*” és így tovább. Valamennyi nagyranőtt római nyomdában látjuk ezt. Han kolofónja 1468-ban még csak „*per me Vlricum Han de wienna*” (Hain 5099); 1469-ben már „*per Magistrum Vlricum han de wienna*” (Hain 5312); 1470-ben: „*per honorabilem uirum magistrum Vdalricum Gallum de Bienna*” (Hain 15695); 1471-ben megtudjuk, hogy a könyveket az ő parancsára nyomják: „*Sub iussu Vlrici Galli Teutonicí*” (Hain 15563). Sweynheim és Pannartz minden római nyomtatványát kolofónnal látta el; az első, mely hét nyomtatványban ismétlődik, három verssor, melyekben nevüket cím nem ékesíti s csupán az a dicséret illeti őket, hogy a könyveket „*ordine miro*” készítik; 1469-től fogva huszonhét nyomtatványuk korrektoruk, Johannes de Bussis, négy disztichonával végződik, mely művészetüket újabb dicsérekkel halmozza el s magistereknak nevezi őket; 1470-ben négy kötetük kolofón-

jában olvassuk, hogy ők a nyomda elnökei: „Impressum... presidentibus Magistri Conrado Suueynheim & Arnaldo pannartz”; 1475-ben: „Hos uero libros impressit Clarus ac diligentissimus artifex Arnoldus Pannartz Natione Germanus...”

Riessinger eleinte vagy egyáltalán nem írta alá a nyomtatványait, vagy S.R. mögé rejtőzött, vagy kolofón helyett a puszta nevét nyomatta a szöveg végsorai alá: Sixtus Rvesinger, vagy Riessinger, de mikor a nyomdája Nápolyban nagyüzemmé alakul, honorabilis dominus Sixtus de Argentina lesz belőle. Hasonlóképpen emelkedett a ranglétrán Lauer is. 1472-től fogva kolofónjai őt is „venerabilis magister”-nek nevezik.

Foglaljuk össze: milyen gondolatokat ébresztenek bennünk Hess kezdőbetűi? Rómából kellett jönnie. Rómában ama papnyomdászok közé tartozhatott, kik előzőleg kéziratmásolók voltak. Úgy látszik, Budán csak kisüzemű nyomdát rendezett be. A Basiliust rosszabb viszonyok között adta ki, mint a Chronica Hungarorumot. Lehet, hogy csak megrendelésre nyomatta, de lehet az is, hogy berendezését, vagy magát a kiadást elzálogosította, mert a kezdőbetűk azt sejtetik, hogy már nem rendelkezett korlátlan tulajdonjog fölött.

HESS NYILATKOZATA ÖNMAGÁRÓL

Tisztelendő Uram – írja Hess a *Chronica Hungarorum* Karai Lászlóhoz intézett előszavában – midőn az elmúlt időben *Latiumban* forgolódtam s ott alkalmam volt látni, mennyire szolgálták az emberiség javát és dicsőségét azok a férfiak, kik nagy tehetségüket s isteni ügyességüket könyvek nyomtatására fordították, magam is kedvet kaptam, hogy tehetségemhez képest erre az oly nemes és kitűnő foglalkozásra vállalkozzam, s megfogadtam, ha elérek benne valamit, azt nemcsak a magam, hanem a többi halandó hasznára is gyümölcsöztetem. S midőn e munkában, melynek szenteltem magam, isten kegyelméből némi előhaladást tettem, a dolog folytatására a Te jóvoltodból Magyarországra jöttem...”

Hess, ki az egész emberiség javát akarja előmozdítani s aki Isten kegyelméből vitte valamire a nyomdászat terén, szerény, vonzó egyéniség, ki gondos körmondatokban, válogatott kifejezésekkel, igazi papi stílusban írja meg mondanivalóját.

Fraknoi Latiumot Olaszországnak fordította. De Olaszország latin neve Italia. Latium Közép-olaszországnak csak egyik kis tartománya, melynek székhelye Róma. Latiumban fekszik Subiaco is s Hess vagy Subiacóban, vagy Rómában, vagy mindkét helyen tapasztalhatta a nagytehetségű és isteni ügyességű nyomdászoknak az egész emberiség javára és dicsőségére szóló sikereit.

Hessnek abból a vallomásából, hogy a nyomdászat áldásairól először Latiumban szerzett tudomást, nemcsak az következik, hogy ő nem mint már kiképzett nyomdász került Olaszországba, hanem következik az is, hogy nem származhatott a Rajna völgyéből, vagy Bamberg környékéről, mert ott a nyomdászat már az ezernégyszázötvenes évek végén a szenzáció erejével terjedt. A hatvanas években a nyomdák Bázeltől Utrechtig, de különösen Mainzban, Strassburgban és Kölnben gombamódra szaporodnak. Pfister, a bambergi nagyprépost titkára még az ötvenes években tanulta meg a nyomdászatot Bambergben, valószínűleg az azelőtt tévesen Gutenbergnek tulajdonított 36-soros Biblia nyomdászatától, kinek betűkészlete utóbb Pfister tulajdonába ment át. Hess nem lehetett otthon olyan vidéken, hol a nyomdászat egyszeriben a legfontosabb iparágak közé emelkedett, mely nemcsak a szedőknek, nyomtatóknak és korrektoroknak adott kenyeret, hanem mely a legnagyobb mértékben érdekelte a papírgyártókat, a sajtókat készítő ácsokat, a könyvárusokat, a tudós írókat, az olvasóközönseget. Pfister 1460-ban már illusztrált német népies szépirodalmat is nyomtatott.

Sőt, ha Hess valóban német volt, már jó néhány éve távol kellett lennie hazájától. A hatvanas évek vége előtt már százával jöttek át a német nyomdászlegények Olaszországba. A nyomtatott könyv rohamosan terjedt – a gyöngyösi ferencrendi zárda Fust és Schöffner-féle 1462-ben nyomtatott Bibliáját, a példány XV. századi kéziratos bejegyzése szerint, 1465-ben vásárolták Krakkóban 24 magyar forinton, – ha tehát Hess a nyomdászattal csak Latiumban ismerkedett meg, olyan időben kellett odaérkeznie, mikor erre másutt még nem volt alkalma.

Hess a *Chronica Hungarorum* megjelenése idejében már nem lehetett egészen fiatal ember.

Pályája kezdetét – az adatok hiánya miatt, de a lehetőségek mérlegelése után – csak elképzeléssel tudjuk körvonalazni. Valamilyik német főpapot titkári minőségben kísérhette el Rómába s aztán mint hivatásos kézirattmásoló ottmaradt. A humanista irány s az antiquaírás megigézte. Mikor a subiacói nyomdászok 1467-ben Rómába költöztek, sikereik mély benyomást keltettek benne. Láta, hogy mennyi más scriptor cseréli fel a tollat a szedőszekrényvel, megértette ennek előnyeit s hogy a nyomdászatot megtanulja, maga is beállott valamelyik római nyomdába munkásnak.

A RÓMAI ÉS VELENCEI NYOMDÁSZISKOLA

Ha még valami kétségünk volna aziránt, hogy Hess a nyomdászatot Rómában tanulta, azt eloszlatja a két budai nyomtatvány betűtípusa és szedéstechnikája.

Ha véletlenül nem volna bennük kolofón, mely a nyomda székhelyül Budát jelöli meg, azt kellene hinnünk, hogy római nyomtatványok.

A korai római nyomtatványok jellegzetesen különböznek más városok nyomtatványaitól. A nyomdatechnika Rómában, távol a többi nyomdászközponttól, sok tekintetben a többitől eltérő fejlődésnek indult.

Olaszországban az ősnymdászat – nagy vonásokban – négy fejlődési fokot ért. Az elsőt az 1462 körül nyomtatott Passio Christiben látjuk; nyomdásza a Gutenberg-féle technikát képviselte. Hatása bizonyos betűalakokban megérezhető a Subiacói nyomdában s erősebben Han és I. R. 1467 évi Turrecremata-kiadásában. A második fok Subiaco 1465-től 1467-ig; itt a Passio Christi befolyása vegyült strassburgi hatásokkal. A harmadik 1467 óta Róma; Han első nyomtatványa kivételével a Passio Christi gutenbergi hagyományaitól megszabadult, ellenben továbbfejlesztette Subiaco strassburgi hagyományát. A negyedik 1469 óta, Velence; tökéletesítette a római technikát, még pedig oly nagy mértékben, hogy a németországi nyomdászokat is messzire túlszárnyalta. Úgy Subiaco, mint Róma és Velence, valamint a hatásuk alatt álló többi olaszországi város nyomdászata, eltekintve egészen szórványos kivételektől, antiquatípusokkal nyomtatott. Olaszországon kívül 1469 előtt csak Strassburgban használták az antiquát. A strassburgi antiqua hatott Subiacóra s Subiacón át Rómára s innen tovább a többi olasz nyomdára, egyébként azonban 1470 után az Olaszországon kívül eső nyomdákra, sőt magukra a későbbi strassburgi nyomdákra is. Ez egyszerűsíti a vizsgálatot, mert a nem-olaszországi antiquanyomtatókat kikapcsolhatjuk.

Lássuk a részleteket.

Gutenberg a maga nagyalakú betűivel a kódexírást utánozta. Bibliája olyan, mintha egy nagyon gondosan írt bibliakézirat hasonmása lenne. Annyira utánozta a kéziratot, hogy betűi és abbreviatúrái többféle változatban is előfordulnak. Különösen egyes betűknek a szomszéd betűk alakjához alkalmazkodó csatlakozóformáira helyezett nagy súlyt. A szó közepén, például, egészen más alakú *t*-betűt szedett, mint a szó végén; a „retribuere” *t*-jének vízszintes keresztvonalkája rövid, az utána következő *r* közvetlenül csatlakozik hozzá s a keresztvonal jobb vége összeér az *r* csúcsának bal felével; de ha a *t* a szó végén áll, keresztvonala jobbfelé kinyúlik s egy kis kacskaringóban végződik. Ha a hosszú β -betű, mely hasonlít az *f*-hez, *t* előtt állt, például az „estimandum” szóban, akkor úgy felső, mint alsó végéről egy kis kampó nyúlt a *t* felé s összeért annak felső és alsó részével; de ha a hosszú β után magánhangzó következett, például „suum”-ban, akkor csak felső vége hajolt kissé az *u* felé. S így Gutenbergnek majdnem minden kisbetűhöz többféle formája volt: szókezdő formája, szó végén álló, s csatlakozóformája a szó közepén állók számára, főként, ha a betű, mint a *c*, *e*, *f*, *r*, *t* és a hosszú β jobbfelé nézett; vagy ha két kerekded betű, mint az *a*, *d*, *h*, *p*, *o*, találkozott, s a szókép széthúzásával fenyegetett. Gutenbergnek ez az eljárása megtévesztően kézíratszerű hatást keltett, de viszont túlzottan sok tipografiai jelre volt hozzá szüksége, – szám szerint kétszázhuszra. A többi nyomdász, Fust és Schöffer, a strassburgiak, a kölniek, stb., eltértek ettől a gyakorlattól s a csatlakozó formákból csak néhány jelet tartottak meg két alakban, mint az *r* kétféle alakját, melyek másodika arabs 2-höz hasonlít, a szóközépi hosszú meg a szóvégi alacsony *s*-betűt, kétféle abbreviatúrát az *et* kötőszó rövidítésére, melyek másodika arabs 7-hez hasonlít, egyébként azonban a csatlakozóformákat ligatúrákkal pótolták; vagyis egy lécre

öntött, egyetlen jelre egyesített kettős betűkkel, amilyen a *ct*, hol a *t* keresztvonala balra lekonyul s rátapad a *c* fejére, vagy az *st*, hol a hosszú β -betű kampója lefelé hosszabbodva egyesül a *t*-vel. Kevesebb jel kevesebb költséget jelentett. A papírköltség csökkentésére a betűket is kisebbre faragták, a kisebb betűk pedig már magukbanvéve sem alkalmasak csatlakozóformákra. Ezzel feladták Gutenberg amaz alapgondolatát, hogy a nyomtatvány a kézirat hasonmása legyen. Amióta Fust és Schöffer az 1457 évi Psalterium kolofónjában – az első nyomtatott kolofónban – hivatkozott, hogy az „a toll bárminemű igénybevétele nélkül készült”, más nyomdászok is hangsúlyozták, hogy könyvük nyomtatvány és nem kézirat.

Gutenberg után csak igen kevés nyomtatványban fordulnak elő a csatlakozóformák s e kevés nyomtatvány közé tartozik a rézmetszetes képekkel díszített olasz *Passio Christi*.

Névtelen német vándornyomdász nyomtatta, nagy gótikus, de mégis kerekded betűkkel, melyeken meglátszik a törekvés, hogy az olaszországi gótikus kéziratstílust utánozzák, amennyiben metszőjük a gótikus betűk éles ékeit enyhe hajlásokkal pótolta. A *Passio Christi* nyomdása nem tudott jól olaszul s szedés közben a szöveg értelem nélküli olvasása következtében helyes kifejezéseket összetévesztett helytelenekkel. Vándornyomdász volt, ki korábban a *Passio Christi* német kiadásait is nyomtatta. A megelőző hatodik német kiadást ugyanis ugyanazokkal a rézmetszetes képekkel díszítette s úgy e hatodik kiadás (müncheni) példánya, valamint az olasz kiadás legtöbb képe felső jobb és alsó bal sarkában ott van a rossz szög nyoma, mellyel a rézlemezt a fatáblára szögezte. Ez a vándornyomdász Bécsben is járt s ott a bécsi meridián időszámítására 1461 végén a német *Passio Christi* betűivel egy német kalendáriumot nyomtatott az 1462 évre. Haebler azt hiszi, hogy a nyomdász Bajorországból jövet 1461-ben a Duna völgyében kelet felé vándorolt, aztán a bécsi kalendárium kiadása után délfelé átkelt az Alpeseken s a Po s az Arno között olasz ízlésre átalakított betűkkel a *Passio Christi* olasz kiadását nyomtatta. A szöveget ugyanis olyasvalaki fordította számára olaszra, ki a Bologna és Piacenza közötti nyelvjárást beszélte.

Kerekded betűi hatalmasok s époly kevésbé illenek a nyomtatvány kis-nyolcadrét alakjához, mint a 36-soros Biblia típusait utánzó német *Passio Christi*-kiadások hegyesebb, de szintén nagyalakú betűi. A csatlakozóformák megvannak úgy a német, mint az olasz kiadásban. Az *i* betűből négyféle is van: kampóval és kampó nélkül, ponttal és pont nélkül. A ligatúrák hamisak, mint Gutenbergé; úgy festenek, mintha egy lécre öntötték volna őket, pedig külön jelek, csak szoros csatlakozóalakban.

Haebler a német vándornyomdászban Han-t sejtí s valóban sok adat szól amellett. Han Ingolstadt-ból származott, de szerette magát bécsinek nevezni, sőt van olyan kolofónja is, melyben a szedő bécsi polgárnak mondja: „*impressum per uenerabilem uirum magistrum Vdalricum Gallum almannum alias han ex ingelstat ciuis winensis.*” (1478.) Olaszországban a csatlakozóformák a *Passio Christi*-n kívül egyetlen egyszer fordulnak elő: Han első római nyomtatványában, az 1467 évi *Turrecremata*-kiadásban. S a *Passio Christi* nyomdása után ő volt az első, ki a gót betűknek kerekded alakot adott. A *Turrecremata* típusai tökéletesebbek a *Passio Christi* betűinél, de ugyanaz az olasz-gótikus missaletípus-stílus jelentkezik bennük. A *Turrecremata*-t is képek illusztrálják, ezúttal fametszetek, – állítólag maga Han metszette őket – s ez a könyv Pfister ugyancsak nagy missaletípusokban nyomtatott illusztrált bambergi kiadványai után az első fametszetekkel díszített könyv. A nem-missalékban használt missaletípusoknak a fametszetekkel való találkozásából azt lehet következtetni, hogy Han a bajorországi Bambergben nyerte nyomdászai kiképzését. S mint az imént megemlítettem, a *Passio Christi* német kiadása is a bambergiekhez hasonló típusokkal nyomtatott.

De Han nemcsak a *Passio Christi* nyomdása volt, hanem igen valószínűen a subiacói nyomda személyzetéhez is tartozott. Midőn Subiaco apátja, a pápai udvarban tartózkodó s a római irodalmi körökben nagy tekintélynek örvendő *Turrecremata* bíbornok a *Meditationes de vita*

Christi című könyvét ki akarta nyomtatni, bizonyára nem ismeretlen nyomdászhoz fordult, hanem olyasvalakihez, ki a vezetése alatt álló kolostor nyomdájában már bevált. Sweynheim és Pannartz akkor már Rómában volt, de rájuk nem eshetett a választása, mert csak antiqua típusal dolgoztak, már pedig az akkori felfogás szerint az üdvözítő életének leírásához nem illett a humanistabetű, melybe a pogány klasszikusok szövegeit szokták öltöztetni. Turrecrematának olyan nyomdászra volt szüksége, ki ügyes betűmetsző volt, Han pedig, miként a Passio Christi nyomdája is, az volt s szerette típusait változtatni. Míg a subiacói nyomdászoknak, azután Rómában Sweynheim & Pannartznak, továbbá Johannes Philippus de Lignaminének és a Szent Özséb kolostornak csak egy-egy antiqua és görög betűtípusa van, Rotnak, Schenkbechernek csak egyetlen antiquája, IA. RV.-nak és római tartózkodása idején Riessingernek csak egyetlen s éppenséggel Han birtokából származó típusa, addig Han 1467-től 1473-ig két gót, négy antiqua és egy görög típus felett rendelkezett.

Subiacói tartózkodására a subiacói betűtípusból is következtethetünk.

A Rómától ötven kilométernyire nyugatra, a Tiberis egyik mellékfolyójának partja fölött, a hegytetőn épült ódon kolostorban rendszerint külföldi s többek között német szerzetesek is laktak. Ez volt az első kolostor, mely scriptoriumát átmodernizálta nyomdává. Mindenesetre valóságos nyomdásztársaság működött a kolostorban, mert a szedők és korrektorok mellett legalább hat ember kezelte a sajtókat. A kolostorban ugyanis legalább három sajtó állt üzemben s egy sajtó kezeléséhez legalább két nyomtató kellett. Három ismert nyomtatványuk közt a legrégebb kolofontalan Cicero, De Oratore (Hain 5098), mely a lipcsei Museum für Buch und Schrift példányának egykorú bejegyzése szerint „correctus et emendatus fideliter... per A. Tridentonem... pridie kalendas octobres Mccccxlv.” A korrektor, Antonio Tridentino, pármai származású költő és jogi doktor, ugyanabban az évben, 1465-ben, Rómában járt, ahogy azt más forrásból tudjuk. A következő nyomtatvány, Lactantius: Opera (Hain 9806), egy hónappal később jelent meg. Kolofónja: „Sub anno domini MCCCCLXV.. die uero antepenultima mensis Octobris In uenerabili monasterio Sublacensi. Deo Gratias.” Itt találkozunk az első nyomtatott görög betűvel. Ezekből igen szerény, csak néhány párszavas idézethez elegendő készletük volt s a negyedik, hetedik és nyolcadik quinternióban a görög idézeteket már csak kézírással tudták pótolni. A tizennegyedik quinternióban azonban ismét feltűnik a görögül szedett idézet s ebből, valamint abból, hogy hat-hét quinternióként más-más vízjegyű papírt használtak, a könyv pedig a papírelosztással egyező három szedésrészletre van osztva, kiszámíthatjuk, hogy a Lactantiust egyszerre három sajtón nyomtatták. A pár görög betűt csak akkor használhatták újra, ha valamelyik sajtóból felszabadult. Mikor a görög idézeteket tartalmazó tizennegyedik quinternio a harmadik sajtóban – mint a harmadik szedésrészlet első quinterniója – nyomás alatt volt, ugyanakkor szedték a második szedésrészlet első quinternióját, vagyis az egész mű hetedik quinternióját, s az előhaladottabb első szedésrészlet negyedik quinternióját. A két utóbbiban a görög idézetek helyét üresen kellett hagyniok, mert a görög betűk le voltak foglalva a tizennegyedik quinternióban.

Húsz hónappal később megjelent a GOD. AL. által jelzett harmadik nyomtatvány, az 542 oldalas Augustinus, mely ugyancsak három szedésrészletre volt osztva.

Mindhárom nyomtatványt ugyanazzal a kissé szögletes antiquával nyomtatták, mely sehol másutt nem fordul elő. A társaság az antiquatípus mellett döntött, de a betűmetsző gótikus formákhoz volt szokva s a betűknek kissé éles alakot adott. Azután van a típusoknak egy szokatlan sajátága, mely a Passio Christiben is szembetűnő; úgy a Passio Christiben, mint a subiacói nyomtatványokban a *ni* és *in* szótagokat nem szedték két külön betűvel, hanem *mmel*, mely a *ni* esetében utolsó, az *in* esetében első szárára vesszőt kapott. A Passio Christinek az *i* számára négyféle csatlakozóformája volt, a subiacói nyomtatványoknak három: *i* vesszővel, ponttal és ékezet nélkül. A *ct* nem ligatúra, hanem a *t* itt csúcsáról balfelé lobogó zászlócskával csatlakozóformában áll. Az *oe*, a *ti* és a kettős hosszú *ββ* hamis ligatúra.

Az egykori vándornyomdász úgylátszik szerepéhez jutott Subiacóban.

Feltűnő, hogy a nyomda típusául az antiquát választották. Nem ez volt az első antiqua. Mentelin veje, Adolphus Rusch, az R-nyomdász (mert R-jének A-R monogramalakot adott), Strassburgban már 1464-ben kezdett egy a subiacóinál sokkal kerekdedebb antiquával nyomtatni. Az antiqua az olasz humanistairást másolta, de az olaszországi nyomdászok mégis Rusch elgondolása szerint metszették antiquájukat. Az antiqua természete nem fér össze a csatlakozóformák rendszerével s ezek nem is kaptak benne helyet, csak Subiacóban, s ott is tökéletlenül, igazi ligaturák mellett, mint aminő az egy lécre öntött *st.* Subiacóban összekeveredett a két elv. Mintha Strassburgban tanult nyomdászok javaslatára, de egy a Gutenberg-iskolából származó betűmetsző munkájából készült volna a típus. Ki volt köztük a strassburgi? GOD. AL.? 1471-ben Lignamine embere s Lignamine antiquája hasonlít leginkább Ruschéhoz. Riessinger? 1461 április 1-én még a freiburgi egyetem anyakönyvében találjuk a nevét – „Sixtus rissinger de Sulcz diocesis Constantiensis” – de későbbi nápolyi kolofónjai ismételtelen strassburginak nevezik: „per Venerabilem dominum Sixtum Riessinger Argentinensem.” Sulcz messzi Strassburgtól, a Neckar mellett, Württembergben fekszik, de hiszen tudjuk, hogy a nyomdászok szerették nevük mellett megnevezni azt a várost, melyben a nyomdászat művészetét elsajátították.

1467-ben a subiacói nyomda megszűnik s nyomdászai Rómába költöznek. 1467 június 12-én jelenik meg az utolsó subiacói nyomtatvány, GOD. AL. Augustinusa, s ugyanezen év novemberében, amint az Augustinus párisi, a Bibliothèque Nationale-ban őrzött példányának első vásárlója feljegyezte, a nyomdászok Rómában tartózkodnak: „Hunc librum de ciuitate Dei emit sibi et Georgio nepoti suo Leonardus Dathus, episcopus Massanus, de propria pecunia, aureis octo, et grossis duobus papalibus, *ab ipsis Theutonicis Romae commorantibus*, qui huiusmodi libros innumeros Non scribere sed formare solent. Anno salutis M.CCCC.LXVII. mense Nouembrio.” Még 1467-ben megjelent a két első ismert római nyomtatvány, az egyik Sweynheym és Pannartz, a másik Han és I. R. kolofónjával. A kortársak hol az egyik, hol a másik elsőbbségét hangoztatták. Arnoldus Bucking 1478 évi Ptolemaeus-kiadásának előszavában e könyv réztábláinak akkor már elhalt metszőjéről, Sweynheymről, azt mondja: „Magister uero Conradus Suueynheym Germanus a quo formandorum Rome librorum ars primum profecta est.” Riessinger barátja, Wimpheling, azonban azt írja, hogy a nyomtatott betűkkel, ezzel az akkoriban hallatlan dologgal, Han ismertette meg Rómát: „Vdalricus cognomento han... formas libarias: rem inauditam: nec unquam visam: romam attulit.”

A két római nyomda hatalmas üzemmel, számos sajtóval, tekintélyes személyzettel dolgozott s egymásután, rövid időközökben, számos könyvet adott ki. Alkalmazottai hol önálló vállalkozásba fogtak, hol összeálltak s közösen dolgoztak. 1470-ben a két első mellett két újabb nagyüzem, Lignamineé és Laueré fejtett ki s azonkívül egy sereg aprónyomda is keletkezett, gyakran gazdát cserélt, megszűnt s más cég neve alatt újra megnyílt. Számos nyomdász vidékre ment s ott alapított nyomdát. 1472-ig a nyomdászat Rómában legalább száz embernek adott kenyeret.

A római nyomdászok valamennyien antiquát használtak s Han maga is többször élt ezzel a humanista típusal, mint a több papírt fogyasztó gót betűkkel. Hanon kívül 1472 nyaráig senkinek sem volt gót típusa Rómában. A római antiqua a subiacóinak továbbfejlesztése. Valamennyi római nyomdásznak más válfaja volt, Hannak és Lauernek több is, de a subiacóival való rokonságban közösek. A továbbfejlesztés abban nyilvánult, hogy a római formái kerekdedebbek, lágyabbak s abban is, hogy a csatlakozóformák rendszerét teljesen elhagyták. A Turrecremata-kiadás után maga Han is elfordult tőle, sőt számos nyomtatványa (például Hain 3588, 9493, 6473, 2050, 9811 stb.) kolofónjában szóról-szóra átveszi Fust és Schöffer Psalterium-kolofónjából az öntudatos hivatkozást, hogy a nyomtatvány nem kézirat:

„non atramento plumali calamo neque stilo aereo: sed artificiosa quadam adinventione imprimendi seu caracterizandi sic effigatum ad dei laudem industriaeque est consummatum...”

A római antiqua jellegzetességét akkor látjuk legjobban, ha összevetjük a velenceivel.

A Passio Christi nyomdája, továbbá Subiaco és Róma után, Velence volt az olaszországi nyomdászat negyedik állomása. Első nyomdája, Johannes de Spira, ki öt évre szóló kizárólagos nyomdászprivilegiumot kapott Velencétől, 1469-ben kiadott három nyomtatványában (Hain 5164, 5165 és 13087) a római antiquanyomdászok tanítványának mutatkozik. Sweynheym és Pannartz mintájára ő is verses kolofónokkal zárja a könyveit, ugyanazokat a munkákat nyomtatja, mint Sweynheym és Pannartz, az antiquája azonban sokkal egységesebb és tisztább a római típusoknál. Negyedik nyomtatványa Aurelius Augustinus De civitate Dei-je lett volna, de kolofónjából megtudjuk, hogy a mester hirtelen halála miatt a testvére, Vendelinus de Spira fejezte be:

„Qui docuit Venetos exscribi posse Joannes
Mense fere trino Centena uolumina plini
Et totidem Magni Ciceronis Spira libellos:
Ceperat Aureli: subita sed morte perentus
Non potuit Ceptum Venetis finire uolumen.
Vindelinus adest eiusdem frater: & arte
Non minor: hadriacaque morabitur urbe
M. CCCC. LXX.”

Halálával megszűnt a privilegium s 1470-ben már három nagy nyomda működik Velencében: Vendelinus de Spiráé, Nicolaus Jensoné és Christoforus Valdarferé. Mind a három nyomdász előzőleg Johannes de Spira munkatársai s talán nyomdájának részvényesei közé tartozott; különben érthetetlen volna, hogy a mester váratlan halála s privilegiumának ugyanoly váratlan megszűnte után nyomban nagyarányú működésbe kezdhettek; talán osztozkodtak a hagyatékban. Haebler azt hiszi, Jenson volt Johannes de Spira minden eddiginél tökéletesebb antiquájának a metszője. Betűi legfőbb előnye az egyenletesség, az egyforma stílus, az alacsony kisbetűk egyforma nagysága, a hosszú betűk egyenlő arányossága. 1470-ben Jenson a saját antiquájával lépett a nyilvánosság elé s ez Johannes de Spira antiquájának előnyeit még nagyobb s valóban ragyogó tökélyre fejlesztette. Jenson legnagyobb munkateljesítménye az 1470–1472 évekre esett s ebben az időben abban is követte Johannes de Spirát, hogy annak klasszikus-kiadói irányát folytatta s ő is verses kolofónokkal fejezte be a nyomtatványokat.

1470-ben két nyomdászközpontja volt Olaszországnak: Róma és Velence. Velencében gyorsabb ütemben szaporodtak a nyomdák s Velencéből még több nyomdász indult ki, mint Rómából, hogy Olaszország többi kis és nagy városában nyomdát alapítson. 1471-ben már tizenhárom, 1572-ben huszonkét olasz városban nyomtattak. A huszonkét város antiquával dolgozó nyomdászeit két táborba oszthatjuk: az egyik a római iskola, a másik a velencei iskola példáját követte. Azok a külföldiek, kik sem az egyik, sem a másik iskolából nem származtak, hanem közvetlenül Mainzból, Strassburgból, Bambergből, Kölnből, Bázélből vagy Augsburgból jöttek Olaszországba, szintén csatlakoztak az egyik, vagy másik – inkább a másik: a velencei – irányhoz, mert az antiqua különleges s tökéletesebb kezelését csak itt tanulhatták meg. Nem csoda, ha a nyomdászok inkább a legfejlettebb – a velencei – irányt követték. Vívmányait 1472 után már a római nyomdászok is értékesítik.

Hess András azonban Budán még minden tekintetben a római iskola tanítványa.

Lássuk, mi a különbség a római és a velencei antiqua között?

1. Velence antiquabetűi egyenletesek, Rómáé azonban egyenetlenek.

A 43. oldal három hasonmása közt a legfelső Sweynheym és Pannartz néhány sorát mutatja be. Látjuk, hogy az első szó *r*-betűje hosszabb két szomszédjánál; a második sor *x*-betűje mellett eltörpül az *i* meg *a*.

Vagy nézzük meg a következő hasonmásban Johannes Philipus de Lignamine antiquáját: mint „üti” az *o* a „Gutenbergó” szóban a többi magánhangzót; vagy mint válik ki az *n* az *a* mellett a negyedik sor első két szótagjában. Ha a második sor „Argentinus” s a hatodik sor „Maguntia” szavainak nagybetűjét összevetjük a hetedik sor „Mentelinus” és a nyolcadik sor „Argentiam” szavainak idegen készletből kölcsönvett nagybetűivel, megértjük, hogy Lignamine nem sokat törődött vele, ha kis *o*-ja nagyobb, mint az *a*.

Vessünk egy pillantást Lauer szedésének e fejezethez mellékelt hasonmására (Antoninus: Confessionale, l. 47. old.) a második sor első szavának („seu”) *e*-jére, mely alacsonyabb az utána következő *u*-nál. Hasonlítsuk össze mindezeket a római részleteket Hess előszavának második szavával, az ajánlás „uenerandum”-ával, hol az *a* kisebb, az *m* nagyobb a többi kisbetűnél, vagy nézzük meg a második sor utolsó szavában, hogy az *e* milyen kicsi a két *c* között.

Ezzel szemben Jenson 1470 évi antiquája maga a harmónia.

A Róma és Velence közti különbséget a betűmetszők eltérő eljárása okozhatta. A betűmetszés fáradságos munka volt. Az acélrudacskának húsz óráig kellett izzania, míg annyira megpuhult, hogy a végét a betűmetsző szögletesen meghegyezhette, csúcsát lelapíthatta s aztán a kis lapos csúcson a betűképet bevészhette, a betűkép üregeit tűjével bemélyíthette s végül a betűkép körvonalait az acélból kireszelhette. Hogy lássa, mit metszett, az elkészült bélyegzőt bekormozta s papírra nyomta. Nem minden betű sikerült; némelyiket kétszer-háromszor is újra kellett metszenie. Minél kisebb a betű, annál nehezebb volt a művelet. Az eljárást minden egyes betűnél újra meg kellett ismételni s mindig arra kellett ügyelni, hogy az alacsony alsószárnélküli betűk egyforma nagyok legyenek s ugyanígy a felső száruk miatt magas s az alsó száruk miatt mély kisbetűk s külön a nagybetűk, csoportonként egyforma nagyságú képeket adjanak. A római antiqua betűfokozatain belül az egyes betűk közt mutatkozó méretbeli különbségek szembeűnők, hozzá képest a velencei antiqua feltűnően egyenletes, nyilvánvaló tehát, hogy a velencei betűmetszőnek másként kellett dolgoznia, mint a rómainak. A római műhelyekben, melyekben még a gót formákhoz szokott német betűmetszés hagyományai éltek, az antiquabetű fínom körvonalainak kialakításában a véső munkája mellett talán nem jutott elég szerep a reszelővel való csiszolásnak, míg a velenceiek Jensontól, a betű nagy művésztől, megtanulták, hogy az antiqua apró s kerek formáinak egyenletességét csak különlegesen fínom reszeléssel lehet elérni. Sajnos, a régi betűmetszők munkájáról nem tudunk semmi biztosat.

2. A római típusok egy másfajta egyenetlensége, melyet Velencében el tudtak kerűlni, nem a betűmetsző, hanem a betűöntő módszerében leli magyarázatát. Figyeljük meg, úgy a római nyomdászok, mint Hess *e*-betűi, vagy *t*-betűi – csak a leggyakrabbakra hívom fel a figyelmet – nem mind egyformák. A vonalak egyszer vékonyabbak, másszor vastagabbak, ívelésük hol kerekesebb, hol szögletesebb, üregeik majd nagyobb, majd kisebb s a betű alulról jobbra kifutó vége hol hosszabb, hol rövidebb. Lényegtelen különbségek, de a harmóniát mégis zavarják. Jenson a maga tökéletesebb betűöntő módszerével elkerűlte őket.

A betűöntő az acélbélyegzőt puhább fémek (ólom, réz) felhevített keverékébe nyomta, mire a benyomás folytán keletkezett bemélyedésben a betű negatív képe maradt vissza. Ez volt a

matrica, melyből, ha lehűlt, a betűt önthette. A matricát az öntőműszer nyílása elé csíptette, kalapácsával pontosan beigazította s mikor a matrica mélyedése függőlegesen az öntőműszer kifolyó-nyílására tapadt, a folyékony forró ólmot kis olvasztótégelyből a műszerbe kanalazta. A műszer két összetelhető részből állt s azáltal, hogy ezek egymásba hatoltak, az ólom a matricába fecskendeződött. A kismennyiségű, gyorsan hűlő fémnek gyorsan, még híg állapotban kellett a matricába jutnia, hogy annak minden redőjét pontosan betölthesse. Ennek elősegítésére az öntő a műszert a fém beöntése után mindig hirtelenül s nyomatékosan lefelé billentette. A műszer elé erősített matricából annyi betűpéldányt öntött, amennyit az illető betűre a nyomda vezetője az „öntőcédulán” megjelölt. Minden példány egy-egy lebillentést s a műszer két csatornájának egymásbatolását jelentette; a szorgalmas és ügyes öntő naponta négyezer betűpéldányt termelhetett. De nem minden példány volt jó; ha az ólom már nem volt elég híg, a betű nem sikerült. Ez különösen az apró betűknél fordult elő. Sok hibás példányt kellett kiselejtezni s pótolni. S a megtartottak között is volt különbség, ha a matrica túlságosan puha fémből, például ólomból készült. Az ilyen matrica hamar használódott el s a később öntött példányok nem voltak oly élesek, mint az elsők. Azonkívül a matricát használat előtt bekormozták, vagy bezsírozták, hogy a betű ólma bele ne ragadjon a matrica redőibe, de ez is befolyásolta a betű körvonalait.

Azt kell tehát következtetnünk, hogy a rómaiak még a Gutenberg-féle eredeti ólommatricát használták, míg a velenceiek már a Schöffler-féle rézmatricával dolgoztak.

3. A római nyomdászokat nemcsak a betűk, hanem a sor bázisának egyenetlensége is jellemzi. Tessék még egyszer megnézni a közölt hasonmásokat. Sweynheym és Pannartznál az első sorban a „matabit” két *a*-betűjét, melyek közül a második mélyebb, mint az első; vagy a negyedik sorban az „armenta” szót, az első szótag után felszökellő *m*-mel; vagy az ötödik sor végén a „carmina” lesülyedő *i*-jét. Lignamine első sorában a „cognomto” szó középső *o*-ja léggömbként száll fel; a nyolcadik sor első két betűje, az *n* és *u* lépcsőként ereszkedik a sor bázisára. Lauer negyedik sorában a „scrutinio” betűinek egyik fele a bázison alul, másik fele a bázison felül áll. Tessék egyenes vonalat húzni Hess előszavának első sora alá: a harmadik szóban az *n* a vonalon álló *d* és *m* között a vonal fölött áll. Velük szemben Jenson minden sorbázisa nyílegyenes.

Ennek az oka is a betűöntés különbözőségében keresendő. A típus minden egyes betűléce egyforma hosszú s egyforma magas, de a betűkép a rómaiaknál a lécen nem került mindig ugyanarra az alapvonalra.

Ha a betűöntő az első betűt a kívánt példányszámban megöntötte, hozzáfogott a következőhöz s itt megint ugyanúgy járt el, mint az elsőnél. Először néhány próbaöntést csinált s azt összehasonlította az első betű példányaival. Meg kellett állapítania, hogy a két betű bázisa pontosan egyezik-e? Ha nem egyezett, a matricát az öntőműszer nyílása előtt a megfelelő helyzetbe kellett hoznia. A rómaiaknak ez nem minden betűnél sikerült, a velenceieknek azonban igen. A rómaiak nem találtak megbízható alapot a bázisösszehasonlításra, míg úgylátszik a velenceiek kezdték meg az immár századok óta követett gyakorlatot, mely szerint a betűöntő az öntésnél az *m*-betűvel indul, mert ennek három talpa a leghatározottabb alapvonalat adja, a többi betű bázisát pedig az *m* bázisához méri.

4. Minden régi római ösnyomtatványban látjuk, hogy a betűk hol a kellesnél szorosabban állnak egymás mellett, hol pedig fölösleges hézag támad közöttük. Ez különösen az egyvonalas betűknél fordul elő, amilyen az *l* vagy az *i*. Ha az *l* és *i* egymás mellé kerül, gyakran oly szorosan állnak, hogy *h*-nak látszanak. A hasonmáspéldák közt Sweynheym és Pannartz ötödik sorának utolsó szavában („carmina”) az első szótag betűi szét vannak húzva, a másik

szótagéi összeszorulnak; ugyanez áll Lignamine első sorának utolsó szavára („patria”) s Lauer harmadik sorát kezdő szótöredékre („rabili”). Hess előszavában az első sor utolsó szavában látjuk („ecclesie”) és minden további sorában is: különösen csunya a huszonhatodik sorban a „dedicandum” szó.

Itt elsősorban megint a betűöntő hibájával állunk szemben, ki a betűléc szélességét helytelenül arányosította. A szedő azonban segíthetett volna a feltűnőbb bajokon, amennyiben a szélesebb részeket keskenyebbre reszelhette, a túlságosan keskenyek közé pedig papírdarabkákat szedhetett volna. A római iskola nem törődött e hibákkal, a velencei azonban elkerülte őket.

5. Aránylag a velencei nyomdászok boldogultak legjobban a sorzárás nehézségeivel, melyek nemcsak a római antiquanyomdászoknak, hanem a gótikus típusokkal élő korai németországi ősnymdászoknak is keserves gondokat okoztak. A velencei iskola szerint nyomtatott prózai oldalak sorainak végét össze lehet kötni egy függőleges egyenessel, melyet balfelől minden sor utolsó betűje érint: jóformán minden sor egyforma hosszú. A rómaiaknál s Hessnél a sorok hossza nem egyenlő. A 47. lapon hasonlóan bemutatott Lauer-oldal kilencedik sora végén a „se” túllépi a nyolcadik sort, s a nyolcadik a hetediket. A tizenhetedik sor („po”-val végződik) rövidebb az előtte s utána álló sornál. Hess előszavában a tizennegyedik sor „aliquantisper”-e hátrább húzódik a fölötte levő „utilitatē” és az alatta levő „gratia” szó közt.

A szedő küzdött e fogyatékoság ellen, s noha a szavakat tetszés szerint abbreviatúrákkal rövidíthette, vagy az abbreviatúrákat feloldhatta, a sor végén álló szavakat elválaszthatta, s a szóközöket vékonyabb vagy vastagabb vakbetűk segítségével tágíthatta, vagy összeszoríthatta, a sorok egyenlőségét mégsem tudta elérni. A Passio Christi szedője elég otrombán igyekezett a sor végén támadt ürt betölteni: akár kívánta az értelem, akár nem, pontot tett az üres helyre. Nagy rombuszalakú pontjai alkalmasak voltak erre a feladatra; nagyobb értelemzavar utóvégre nem támadt belőle, mert a pontnak akkor nem volt az a mondatzáró jelentősége, mint ma.

A hézagpótló pontot néha nem is a sor végére, hanem, ha szépérzéke úgy kívánta, a sor közepére, sőt egyszer a szó közepére tette, egymáshoz tartozó betűk közé.

A római nyomdászok is éltek hasonló eszközökkel, de finomabban és leleményesebben: a hézagot valamilyen semmitmondó szó rövidítésével töltötték be, mely akár ott volt, akár nem, nem bontotta meg a mondat értelmét. Így tett Hess is. A 97. oldalon bemutatott példák elsejében Podhradczky a sorvégén két pont közt álló .β.-t „scilicet”-tel, tudniillikkel, oldja fel. Az alatta következőn „simul”-nak olvassa.

Hess is többször a sor közepére teszi át ezeket a hézagpótló jeleket, ha a mondat szerkezete így kívánta. Az .β. mellett szerette a .n. (nempe, enim, ugyanis, ugyebár) hézagpótló rövidítést is. Sor végén az & elé is pontot tesz alkalmasint, sőt egyszer (a 18. nyomtatott levél első sora végén) két pont közé teszi. A nyomtatott szöveg 3. levelének 17. sora .n.&-tel végződik. Szóelválasztásnál pedig, mint a legtöbb ősnymdász, a sorzárás szüksége szerint hol alkalmazta az elválasztójelet, hol nem.

A velencei nyomdászok, kiknek a XV. század nyomdászata a legtöbb újítást köszönhetette, az egyenletes sorzárás tekintetében messze felülmúlták a kortársaikat. Ez úglátszik összefüggésben állt azzal, hogy – ellentétben a korai németországi és római nyomdászokkal, kik mindig csak egy-egy oldalra való szedést tettek a sajtó alá – a nagyobbra ácsolt velencei sajtók egyszerre két, sőt kisebb rétalak esetén négy oldalt nyomtak. Ez több lehetőséget adott a szedőnek s lehetővé tette az egyenletes sorzárás rendszerének a kifejlését is. A római szedő ezzel szemben kötve volt. A nyomda vezetője gondosan kiszámította a könyv terjedelmét, megállapította, hogy a nyomtatott oldal hány sorból fog állni s hogy a sorok milyen hosszúak.

Aztán kiszámította, hogy egy-egy nyomtatott oldalra mennyi kézirat esik, a szöveget szedésrészletekre osztotta s minden szedő megkapta a maga részletét. A szedőnek tartania kellett magát a beosztáshoz s az abbreviatúrák alkalmazását ahhoz kellett mérnie, hogy a megjelölt kéziratrészből egy oldal kifusson. Ugy a nyomdász, mint a szedő természetesen elszámította magát s ennek következményei meglátszanak a szedésrészletek végén, hol a szöveg rendszerint vagy túl van terhelve abbreviatúrákkal, vagy ellenkezőleg, a szöveg nyújtása céljából a legszokottabb abbreviatúrák is feloldattak. Emiatt a rendszer miatt a szedő az abbreviatúrákkal nem bánhatott úgy, ahogy a sorzárás kívánta, hanem arra kellett ügyelnie, hogy segítségükkel az oldalbeosztást betartsa. A velencei szedő sokkal szabadabban dolgozott. Nyomdája nagyobb betűkészletet tartott, quaterniók helyett inkább quaterniókban nyomtatott, s a sajtón egyszerre nem egy, hanem két ívrétű, vagy négy negyedretű oldallal végezhetett. E nagyobb szabadság a szebb sorzárást is megengedte.

A Róma és Velence közötti eltérések lényege azonban nem a technikában, hanem a gondolatban rejlett. A római nyomdászok mindenesetre törekedtek a feltűnőbb hibák elkerülésére, de még nem ébredtek tudatára ama tipografiai finomságoknak, melyeket a velenceiek fedeztek fel. A betűk és a betűközök egyenletessége, a sorbázis egyenessége, a függőleges vonalban végződő sorzárás mind csak külső jelensége, technikai megvalósítása a velencei ráeszmélésnek.

A velencei módszerek előnyei rendkívül gyorsan váltak ismertté. Antonio Planella már 1470-ben azzal büszkélkedik Velencéből a milánói fejedelemhez intézett kérvényében, melyben Milánóba tíz évre szóló kizárólagos nyomdászprivilegiumot kér, hogy „con molto miglior lettere che non quelli da Roma” tud nyomtatni.

1473-ban a római nyomdászaton is kezd meglátszani Velence hatása. De Hess akkor már nem volt Rómában.

A velencei iskola egyik vívmányát sem ismerte Hess. Ő a *Chronica Hungarorum* és a *Basiliius* nyomtatásakor mindenben a római antiquanyomdászok tanítványa.

HESS MESTERE

A nyomozó útja tehát Rómába visz. Sokat taposott széles országút, többszázados porában rengeteg nyomdász lábnyoma látszik. Fel tudjuk-e fedezni a sok lábnyom közt Hess Andrásét, meg tudjuk-e állapítani, melyik nyomdából indult el Budára?

Végig kell látogatnunk az akkori római nyomdákat, meg kell néznünk a műhelyeiket, be kell tekintenünk a szedőszekekreikbe.

1. Sweynheymről és Pannartzról a legtöbb kutató azt hiszi, hogy Rómába jövetelük előtt ők álltak a subiacói nyomda élén. Egy 1472 március 13-án megjelent nyomtatványuk (Nicolaus de Lyra: Postilla, Hain 10363) ötödik kötete előszavában addigi kiadványaik listáját s példányaik számát közölték. Huszonnyolc mű harminchét kiadását sorolják fel, de ezek közül csak huszonhét mű harminchárom kiadása ismeretes ma. Valamennyi még ismert nyomtatványukat római kolofónjukkal látták el. A listán első helyen említett Donatus – „pro puerilis – unde imprimendi initium sumpsimus” – nyomtalanul eltűnt; Lactantius- és Augustinus-kiadásai közül csak kettőt-kettőt ismerünk, Cicero: De Oratore kiadásai közül csak egyet. Hogy ezekből kettőnél, illetőleg egynél több kiadásuk volt, az következtetés a példányszámból; ők maguk ugyanis csak annyit mondanak, hogy Lactantius Opusculáit, valamint Augustinus De civitate Dei-jét 825–825 példányban nyomatták, Cicero De Oratore című munkáját pedig 550-ben. Miután a 300–300 példányban nyomtatott s nyomavesztett Donatuson s a fenmaradt Bessarión s Pliniuson kívül minden könyvüket 275 példányban adták ki, a Lactantiusból s az Augustinusból a két meglévőön kívül még egy harmadik, a Ciceróból pedig még egy második kiadásnak kellene lennie. A Lactantiusra vonatkozólag ehhez nem is fér kétség; az ismert római kiadások 1468-ban és 1470-ben jelentek meg, de az 1470 évi kiadás az előszó tanúsága szerint a harmadik javított kiadásuk volt. Miután tehát Subiacóban éppen egy Cicero De Oratore, egy Lactantius s egy Augustinus jelent meg, fel lehetne tételezni, hogy a subiacói kiadások azok, melyek az ismert római kiadásokkal együtt a feltűnő példányszámot adják.

Azonban: a lista a kiadványokat időrendben sorolja fel, de a Cicero De Oratore, (a subiacói 1465-ben jelent meg), nem a második helyre teszi, Donatus és Lactantius közé, hanem a nyolcadikra, az 1468 évi kiadványok végére, az 1469-esek elé. A Lactantius subiacói kiadása a görög idézeteket görög betűkkel közli, az 1468 évi római kiadás azonban latin betűkkel. A subiacói Augustinus 1467 június 12-én jelent meg s GOD. AL. szignálta: négy hónappal később adta ki Sweynheym és Pannartz első római kiadványát, Cicero 492 oldalas Epistolae familiaresét. A Subiacóból Rómába való költözés, a római nyomda berendezése, az új típusú betűkészlet öntése és egy ilyen nagyterjedelmű nyomtatvány kiadása mégiscsak hosszabb időt vett igénybe, mint négy hónapot. Azután: valamennyi római nyomtatványukat sajtóságos dicsekvő kolofónjaikkal látták el, – a subiacói kolofónok pedig nem nevezik meg őket. S végül, a subiacói betű s Sweynheym és Pannartz római betűi között semmilyen rokonság nincsen. Sweynheym és Pannartz görög betűi szinte más jelek, mint a subiacóiak.

Egyébként csak egyetlen antiquájuk volt s ez volt az összes római nyomdászok típusai közt a legelegánsabb, a legtisztább. Negyvennyolc kötetet nyomtattak vele s egyikben sem látszik a kopás legkisebb jele sem. Betűkészletüket nyilván gyakran újraöntötték, mindig ugyanazokból a matricákból s ugyanarra a lécnagyságra: húsz sor mérete mindig 115 milliméter. Csak egyetlen egyszer, 1470 nyarán eszközöltek az *r* betűn egy kis javítást s az 1470 augusztusa óta megjelent nyomtatványaikban más *r* van, mint az augusztus előttiekben.

Típusukban kerültek a csatlakozóformákat, az *in* és *ni* szótagokat úgy szedték, mint ma, s egyszerűsítési törekvésüket misem jellemzi világosabban, mint az, hogy nem alkalmaztak kettős alakokat; csak egy *m*-ük volt (míg Subiacóban használták a német *z*-hez hasonló szóvégi *m*-alakot is), csak egy *r*-rük, egy *&*-tük, sőt egy *i*-jük (pont nélkül), s ami a legmeglepőbb, csak egy *s*-szük, még pedig a hosszú *β*, melyet szóvégeken is következetesen alkalmaznak. Az egyfajta *i*-vel és egyfajta *s*-szel megelőzték a korukat; a későbbi századokban az *antiqua* csakugyan egyszerűbb lett s egyfajta *i*-t s egyfajta *s*-betűt kapott, csakhogy az nem a pont nélküli, hanem a ponttal ellátott *i*, s nem a hosszú, hanem az alacsony *s* lett. A gondolat azonban ugyanaz. S ez a gondolat teszi valószínűtlenné, hogy Hess Sweynheym és Pannartz embere lett volna. Sweynheymék nagy elvi haladást jelentettek Subiacóhoz képest, Hess pedig elvekben való hanyatlást Sweynheymékhez képest. Hess a többi római nyomdász csoportjához tartozik, kik megtartották a kétféle *i*-t és a kétféle *s*-betűt s elutasították az egyszerűsítés végső konzekvenciáit. Hess típusa stílusban is különbözik Sweynheyméktől, kiknek karcsúbb vonalú betűi tisztább oldaltükröt adnak, mint Hess gömbölyűbb betűi.

Sweynheym és Pannartz többi sajátosságát sem osztja Hess. Kétféle alakú kiadásuk volt: az ókori klasszikusok munkáit oldalankint 38 soros kisértő alakban nyomták, a többi könyvüket pedig 46 soros nagyfólióban. Hess, noha betűje kisebb (a *Chronica* 20 sorának mérete 111 milliméter), 33 soros tükrével nem használja ki a rendelkezésére álló teret úgy, mint ők.

Sweynheym és Pannartz nyomdájának szellemi vezetője a korrektoruk, Johannes de Bussia aleriai püspök. Ő választja ki a kiadandó szövegeket, ő javítja a kefelevonatokat, ő írja az ajánló előszókat II. Pál, majd IV. Sixtus pápához s ő írta verses kolofónjaikat is. Utolsó nyomtatványaik kivételével 1469 óta valamennyi kolofónjuk, verses és prózai egyaránt, megjelöli a nyomda házát is, a Massimo palotát:

„Conradus suweynheym: Arnoldus pannartzque magistri
Rome impresserunt talia multa simul.
Petrus cum fratre Francisco Maximus ambo
Huic operi aptatam contribuere domum.”

Vagy: „Rome in domo magnifici uiri Petri de Maximo.”

Sweynheym és Pannartz a római nyomdászok ama csoportjához tartozott, kiknek kolofónjaik bőbeszédűek, tele dicsekvéssel és hangzatos címekkel, a nyomda házának megnevezésével, Hess pedig a második csoporthoz áll közel, melynek kolofónjai szűkszavúak és szerények.

2. Han minden esztendőben új típusal állt elő s mindegyik más, mindegyik a régiebbhez képest fejlődést mutat. Már az 1467 évi gótikus Turrecremata-típus túl van minden kísérletező kezdetlegességen; a csatlakozóformák rendszere jellemzi, de vannak már benne igazi ligatúrák is. 1468 évi Cicerójában (*De oratore*) alkalmazza először a IA. RV. és Riessinger által is használt kis antiquát (húsz sor 86 mm.) 1469-ben új *antiqua* birtokában látjuk (húsz sor 102 mm.) s ebben feltűnő a ligatúrák hiánya (*st* két külön betű) meg a kettős alakok (kétféle *m*, *s*, *i*) gyakorisága. A 1470 évi antiquája (húsz sor 113 mm.) viszont sokkal egyszerűbb s ligatúrái valódiak. Hess szempontjából egyik típusa sem jöhet tekintetbe. 1472-ből csak egy újabb nagy olaszosgót típusa származik, a többi antiquája pedig akkor keletkezett, mikor Hess már Budán volt.

Han kezdte meg Olaszországban azt a szokást, hogy az antiquában szedett szövegekhez a fejezetcímeket nagy gót típusával szedte. Számos tanítványa akadt, ki szintén megkülönböztető típusokat használt a feliratokhoz s ezek közé tartozott Riessinger is, Hess azonban nem tartozott közéjük.

Han nem takarékoskodott úgy a papírral, mint Sweynheym és Pannartz s roppant széles, alul-fölül s oldalt ötven-hatvan milliméteres margót hagyott. Nagyfóliókban oldalankint 45 sort szedett, kisleíróknál 32–36 sort, negyedréteknél 26–29 sort.

Korábbi kolofónjai lakonikusak, a későbbiek bőbeszédűek és dicsekvők, 1470-től fogva Sweynheym és Pannartz mintájára több könyvében ő is verses kolofónt közöl, három disztichont, melyet korrektora, Johannes Andreas Campanus írt. Kissé erőltetett párhuzamot von benne a Rómát egykor a Gallusoktól megmentő liba s a nyomtatást úzó kakas (Gallus-Hahn) közt s egyben büszkélkedik, hogy egy nap alatt többet nyomtat, mint amennyit más egy év alatt sem tud leírni:

„Anser Tarpeii custos Jouis: unde: qui alis
Constreperes: Gallus decidit: Vltor adest.
Vdalricus Gallus: ne quem poscantur in usum
Edocuit pennis nil opus esse tuis.
Imprimit ille die: quantum non scribitur anno
Ingenio: haud noceas: omnia uincit homo...”

Másutt Fust és Schöffer már idézett kolofónját veszi át. Rodericus Zamorensis Historia Hispanicájában rövidebbre fogja magát: „Ego Vdalricus Gallus sine calamo aut pennis eundem librum impressi”.

3. IA. RV. és Riessinger apró antiquáját már ismerjük. IA. RV. a több mint 1600 oldalas Hieronymus-kiadást nyomtatta vele, Riessinger pedig nyolc könyvet.

Lehet, hogy IA. RV. nyomdáját 1469-ben vagy 1470-ben átvette Riessinger. A Hieronymus első kötete ugyanis három, második kötete két szedésrészletre van osztva, amiből az következik, hogy a nyomdában öt sajtó állt. Ez kevés ilyen nagyterjedelmű (oldalankint 50 soros) műhöz s a nyomtatás bizonyára sokáig tartott. (A kiadás megrendelője, Theodorus Lelius de Theramo bíbornok, 1466 március 31-én halt meg!) Riessinger a kis antiquával egy Dominicus de Santo Germiniano: Super sexto decretaliumot nyomtatott s ez a mindössze 310 levélre terjedő könyv ugyancsak öt szedésrészletre oszlik. Tehát nemcsak a típus, hanem a sajtók száma is egyezik a két nyomdában.

IA.RV. nyomtatványa az első könyv, mely tartalomjegyzéket és registrumot (Inchoationes quinternorum-ot) közöl; ennek alapján a könyvkötők a nagy mű sok quinterniójának egymásutánját és a kötetek teljességét ellenőrizhették.

Amíg Riessinger Rómában tartózkodott, miként IA. RV., ő sem közölte nyomtatványai megjelenési helyét vagy idejét. Hogy egyáltalán Rómában nyomtatott, az csak onnan bizonyos, hogy ő volt II. Pál pápa 1470 évi jubileumi bullájának, továbbá a pápai kancellária szabályzatának nyomdásza. Nem képzelhető el, hogy a kancellária ezeket a hivatalos apró-nyomtatványokat nem Rómában, hanem a nápolyi királyság területén nyomatta volna.

4. Róma első olasz nemzetiségű nyomdatulajdonosa, Johannes Philippus de Lignamine, messinai nemes, II. Pál pápa házi orvosa, hétévi működése alatt egyetlen antiquatípust (hozzávaló görög betűkkel) használt s ez a meglehetősen nagy (húsz sorban 125 milliméteres) gömbölyű antiqua a római antiquák közt a legjobban hasonlít a Rusch-féle strassburgi ősanquára. Nyomdája a kisebbek közé tartozott, mindössze két sajtó fölött rendelkezett, – legalábbis egy könyvében sem ismerhető fel több, mint két szedésrészlet. Ő maga inkább szellemi vezetője volt a nyomdájának s a korrektor szerepét töltötte be, ki a kiadandó szövegeket kiválasztotta s a szedők hibáit javíttatta, a technikai vezetést azonban kipróbált alkalmazottaira, GOD. AL.-ra és B. R.-re bízta.

A nyomda a saját házában volt elhelyezve „in domo Nobilis uiri Johannis philippi de Lignamine, Siculus, Scutifer sanctissime pape” – „in via pape prope Sanctum Marcum in Pinea regione” – ahogy a legtöbb kolofónjában olvassuk. Kiadói vállalkozókedve igen sokirányú. Római ókori klasszikusokon és teológiai, nyelvészeti, történeti és orvosi munkákon kívül több olasznyelvű könyvet adott ki s azonkívül több alkalmi kiadványt, így 1471-ben IV. Sixtus pápává koronázása alkalmával e pápa munkáit s Bernardus Justinianus üdvözlő beszédét az új pápához. Gazdag ember és sok intrikustól irigyelt udvaronc lévén, nyomdászataival inkább erkölcsi, mint anyagi haszonra törekedett. Az ő könyvei jelentek meg a legkisebb példányszámban. Csak II. Pál és IV. Sixtus pápa könyveit, továbbá Leo pápa beszédeit adta ki háromszáz példányban, egyébként, amint az 1476 május 15-én megjelent Eusebius (*Historia ecclesiastica*, Hain 6710) előszavából következik, kiadásai átlagban 125 és 150 példányra rúgtak. Az erkölcsi siker nem is maradt el, mert IV. Sixtus kinevezte „familiaris”-évé.

Sweynheym és Pannartzcal ellentétben, kik munkáikat mindig csak II. Pál, illetőleg IV. Sixtus pápának ajánlották, Lignamine más közéleti férfiakat is kitüntetett ajánlásaival. Ismételten előfordul, hogy ugyanannak a munkának fele példányait az egyik, másik felét a másik úrnak ajánlotta s más-más előszót nyomtatott a szöveg elé. Ilyen az 1472 évi *Camphora* (*De immortalitate animae*, Hain 4296), melynek egyes példányaiban az előszó Mattheus de Marchóhoz, a Szt. Placidus kolostor apátjához, szól, másokban Antonius de Roveréhez, IV. Sixtus unokaöccséhez, kinek anyja halála fölötti részvétét fejezi ki. Az említett Eusebius példányainak felét viszont IV. Sixtusnak, másik felét Estouteville bíbornoknak ajánlotta s az egymástól eltérő háromoldalas előszók kedvéért az első quinternio két külső ívét újra nyomatta. Lehet, hogy IV. Sixtus rossz néven vette ezt a kétkulacsosságot, Scholderer legalább azt hiszi, hogy a nyomda megszűnése 1476-ban azzal magyarázható, hogy Lignamine kiesett a pápa kegyéből.

Lignamine, miként Hess, maga írta az előszókat s a két nyomdász előszavai sok tekintetben, alakban is, tartalomban is, megegyeznek.

A hasonlóság már a címmel kezdődik: „Johannis Philippi de Lignamine messanensis siculi Sanctissimi D.N. Xisti familiaris epistola ad nobilissimum ac spectantissimum uirum dominum Antonium de rure, nepote s. d. n.” (1472, Hain 4296). – „Johannes Philippus de lignamine Messanensis siculus S.D.N.Sixti iiii familiaris Reuerendo patri domino Mattheo de Marcho Abbati Monasterii Sancti Placidi Salutem” (1472, Hain 4772). – „Johannes Philippi De lignamine siculi S.D.N. familiaris ad reuerendissimum dominum: dnm Franciscum picolomineum cardinalem Senensem.” (1473 március 2-án, Hain 202.) – „REVERENDISSIMO In christo patri & domino dno Guillermo de Estoutailla Episcopo Ostiensi sancte Romane ecclesie Cardinali Rothomagensi Johannes Philippus de lignamine Messañ. S.D. N.P. familiaris”. (Hain 6710).

Az előszó bevezetésében Lignamine is, mint Hess, nyomdászati működése kezdetére tekint vissza, kiemeli, hogy a nyomdászatra nemcsak az ő egyéni haszna kedvéért adta magát, hanem az egész emberiség javát akarja előmozdítani s hogy csak nemrégén jött Rómába. „Igitur iam secundus annus Reuerende pater quo me Roma ut iussit fortuna uel ut magis diuina uoluit prouidentia et habet et possidet, Ubi mea et ueteri et honesta consuetudine dum ociosus ut scis esse nullo modo possum librorum uaria volumina imprimi iussi: quo mihi primum tum posteris meus hic labor et industria non omnino esset cassus et inutilis... His operibus cum erudissimorum ingeniorum rationem habuissem. mediocribus quoque et idiotis animis aliqua in parte fauendum duxi.” (1472, Hain 4772.) – „Agitur iam tertius annus... ex quo benignitate & gratia Xysti iiii Pont max. in eius familiaritatem adscitus sum... postea quam hec impressoria ac proprie diuina ars... ad nos peruenit studui pro uirili aliquid mortalibus non tam

mihi utile quam illis gratum & necessarium afferre, tam & si propter uarias animi duras reique familiaris angustias non absque summo labore id egerimus.” (Hain 6710).

Ezután Lignamine is elmondja, miért éppen az ajánlott munkát választotta kiadványul s milyen érdemek miatt ajánlja pártfogójának? „Cogitandi mihi beatissime pater Xyste tuis erga me meritis et summi & infinitis gratiam ulla aliquando referre: rogantique b. tuam ut duo illa opuscula, quorum alterum de sanguine Christi, alterum de potentia dei Cardinalis adhuc composueras: eneis litteris liceret imprimere et perpetue immortalitate mandare, sepius... restitisti... Precibus tandem meis assiduus et importunis impulsus assensisti.” (1471, Hain 14796.)

Hessnek tehát Lignamine előszavai szolgálhattak mintául. Hess csak szerényebb volt s tartózkodóbban nyilatkozott önmagáról. S Lignamine, a szicíliai nemes, a római háztulajdonos, a pápák pajzshordozója és bizalmas familiarese, büszkélkedhetett címekkel, de Hess nem.

5. A hetvenes évek elején egész sereg aprónyomda keletkezett, kiadott néhány nyomtatványt, többnyire kolofón nélkül, s aztán rövid idő múlva megszűnt. Majdnem valamennyi felszabadult nyomdászlegények vállalkozása volt, kik midőn látták, hogy kis tőkékük kimerült, – nem tudván bevárni, míg nyomtatványaik lassú értékesítése kamatokat hoz, – ismét visszatértek a szerényebb, de biztosabb jövedelmű alkalmazott állásába valamelyik nagyobb s szilárdabb alapon álló üzem keretében. Kísérleteikre elsősorban a pápai kancellária csábította őket, melytől különösen a papnyomdászok sok megrendelést kaptak hivatalos nyomtatványok elkészítésére, aztán a sok bíbornok és püspök, kik szívesen nyomatták velük a beszédeiket s végül két kiadó, Johannes Aloisius Tuscanus, a tudós, és Simon Chardella, a gazdag kereskedő, kik 1471 óta számos jogi művet nyomattak náluk. A kis nyomdák tehát főként megrendelésre dolgoztak, de egyikük-másikuk néha a saját veszélyére is nyomtatott s ilyenkor legszívesebben klasszikusokat.

Legnagyobb részük névtelen maradt. A bibliográfia egyeseket egy-egy nyomtatványuk után nevezte el, – a Silius Italicus nyomdászának, a Quaestiones Mercuriales nyomdászának, – másokat pedig a nyomda háza után, amennyiben a kolofónok ennek a címét közlték, s így beszélhetünk nyomdákról „apud S. Marcum,” „apud S. Eustachium,” „in monasterio S. Eusebii.” Ismét mások, mint Adam Rot, Theobaldus Schenkbecher, Johannes Reinhardi, Wendelinus de Wila, Arnoldus de Villa, Bartholomaeus Golsch és Georgius Sachsel, Johannes Gensberg stb., alkalmasint egyik-másik nyomtatványukban megnevezték magukat.

Az első nagyüzemű római nyomdák nagy befolyással voltak nyomdászati gyakorlatuk kifejlődésére. Golsch és Sachsel, a két papnyomdász, 1473-ban kivált az akkor feloszlott Sweynheim és Pannartz-féle nyomdából s aztán ismét beállt Pannartz 1474-ben megnyílt új nyomdájába. Magister Adam Rot clericus Mettensis dioecesis régebben IA.RV. embere lehetett, mert egyik nyomtatványát (Hain 945) ő is registrummal látta el s azt, IA. RV. példájára, ő is „Inchoationes quinternorum”-nak nevezi, melyben minden quinternio kezdőszavát közli. Azonkívül egyik keltezetlen nyomtatványa (Sallustius, Hain 14191) alá ő is az A.R. kezdőbetűket jegyzi. Egyébként, típusainak stílusából következtetve, később Sweynheim és Pannartz műhelyében is dolgozhatott. Keltezett nyomtatványai közül a legrégebb 1471 szeptember 30-án jelent meg, az utolsó 1474 júniusában. A kicsinyek közt ő volt a legkitartóbb. Öt nagy jogszabálygyűjtemény került ki sajtói alól, azután egy sereg hivatalos aprónyomtatvány, a Regulae cancellariae apostolicae ismétlen, két Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae, egy Speculum Salvationis, a Mirabilia Romae, csupa négy és hatleveses nyolcadrétű vagy negyedréti füzetke, a saját kedve szerint pedig a Sallustiuson kívül két pikáns könyv, Aeneas Sylvius híres De duobus amantibus és a Pamphilus de Amore.

Az „apud sanctum Eustachium in domo dominorum Antonii et Raphaelis de Vulterris scriptorum apostolicorum” nyomdája az 1471-ben Nápolyba távozott Riessinger római fiókjának látszik. Nemcsak Riessinger nápolyi típusaival azonos betűket használt, hanem abban is követte Riessingert, hogy az antiquával szedett szövegekhez gótbetűs fejezetcímeket adott. A nyomda munkásai kezdők lehettek. Franciscus Patavinus, ki náluk egy jogi munkát nyomtatott (Baldus de Ubaldis: *Super feudis*, Hain 2316) előszavában azt mondja, sokáig habozott, kiszolgáltassa-e nekik e jeles művet, mert nevezetesen arról, hogy csúnya szedéssükkel és ostoba korrektúrájukkal a szövegeket el szokták torzítani.

Hess egyikkel sincs típusrokonságban. De van köztük néhány, kik a szöveget úgy rendezik el, mint ő. Az első az 1471-ben megjelent Silius Italicus nyomdásza. Antiquatípusának betűképe ugyanakkora, mint Hessé, de a lécvastagsága kisebb (húsz sor 108 mm., míg a *Chronica Hungarorum*ban 111, a *Basilius*ban 109.) A laptükör 183 mm. magas, ugyanakkora, mint Hessé, s abban 34 sort helyez el, – Hess az ő nagyobb lécü betűivel csak 33-at; a margó alul és felül 60 mm., ugyanannyi, mint a *Chronica Hungarorum* legkevésbé körülvágott példányain. Hesshez hasonlóan rendezi el a szöveget Johannes Gensberg és Johannes Schurener de Bopardia is; ők is antiquanyomatók, de a típusuk kisebb s a tükrük magassága is kisebb; ellenben Gensberg (Hain 4235) és Schurener (Hain 255) szintén 33 sort helyez el egy-egy lapon. Hess mesterei azonban ők nem lehettek, mert Gensberg 1474 márciusában, Schurener pedig 1475 januárjában adta ki a Hesséhez hasonló elrendezésű könyveket. Legföljebb közös mesterük lehetett.

6. Hant és Lauert kivéve, a hetvenes évek római nyomdászai mindegyikének csak egy szövegtípusa volt, a hozzávaló görög betűkkel, vagy gótikus címtípusokkal. Hannak azonban, ki 1478-ig nyomtatott, kilenc típusa volt, Lauernek pedig, nyomdája 1481 évi felosztásáig, tizennégy: kilenc antiqua, három gót és két görög típusa.

Lauer eleinte a Szent Özséb kolostor nyomdájának kötelékébe tartozott. A kolostor három ismert nyomtatványából az egyetlen keltezett, S. Chrysostomus *Homeliae*je (Hain 5036), 1470 október 29-én jelent meg, – „Rome in S. Eusebio monasterio scripte & diligenter correcte.” Rajta kívül Chrysostomus egy másik munkája (*Sermones et Epistola*) és Aquinói Szt. Tamás *Quaestiones de duodecim quodlibet* című kolofóntalan műve nyomtatott ugyanazzal az antiquatípussal, mely valamennyi római antiqua közt a legnagyobb (húsz sor 128 mm.) A *Homeliae* és Thomas Aquinas könyve nagy fólióalakú, oldalankint 33 sorral, 60 milliméteres margókkal. A szerzetesek Chrysostomus *Sermonesei* nyomtatásakor papírhiánnyal küszködtek, mert egyes quinterniókhoz, sőt egyes quinterniókon belül egyes ívekhez is kénytelenek voltak másalakú papírt használni s ívrétű kisérfóliókat negyedréttű nagyfóliókkal vegyítettek. A formátum miatt a lap tükrét is kisebbítették, oldalankint 27 sort szedtek s a margó is keskenyebb.

Mind a három könyv több szedésrészletre oszlik, a nyomdában tehát több szedő s több sajtó dolgozott. A szedők nem voltak éppen gyakorolt nyomdai munkások, mert úgy a *Homeliae*-ben, mint Thomas Aquinasban egy-két mondatot a szedésből kifejejtettek s a hiányzó mondatokat utólag a tükrök alatt, a papír alsó margóján pótolták.

A Szent Özséb kolostor feje Caraffa bíbornok (a későbbi Beatrice királyné nápolyi nevelőjének, Diomedes Caraffának testvére), kinek engedélye nélkül a kolostori scriptuariatumot nem lehetett volna átalakítani nyomdává.

1471-ben Georgius Lauer *Herbipolensis* a kolostori nyomdát, ugyanabban a helyiségben, a saját üzemébe vette át. Az 1472 februárjában megjelent Antoninus Florentinus: *Confessionale* (GW2087), melyet „scribebat Ge. lauer”, a kolofón tanúsága szerint még „*Sancta in Eusebio*”

készült, legalább is a korrektora ott javította: „Studio correcta diligenti sepeque lecta Per Celestinum.”

Lauer 1471-ben több klasszikus (Eutropius, Curtius Rufus, Festus, Varro) kiadásait nyomtatta ott. A kolostor nagy antiquáját egy kisebbel pótolta (húsz sor 111 mm.), de a betűképekben az előbbi stílusát s általános jellemvonásait megtartotta. Az 1471 május 20-án megjelent Eutropiustól 1472 februárjáig (beleértve a már említett Antoninus Florentinust) mindig ezt a típust használta. Valamennyi 1471 évi nyomtatványa oldalankint 32 soros, a tükör magassága pedig 177 milliméter. Az Eutropiusban a nyomdász nem nevezi meg magát, a többi kolofónja azonban vagy Lauert, a nyomdászt, vagy Pomponius Laetust, a korrektort, vagy mind a kettőt nevezi meg; az egyik nyomtatvány a H. G. kezdőbetűkkel végződik (Herbipolensis Georgius).

Lauer pályája két korszakra osztható: az első végződik 1472 februárjában Antoninus Florentinus Confessionáléjával, a másik az ugyanazon év június 15-én megjelent Clemens V.: Constitutionessel kezdődik. A Confessionale megjelenése után költözött ki a kolostorból s társult Leonardus Pflugellel a Constitutiones s más jogi munkák nyomtatására. Az első korszakban csak antiquával nyomtatott s a legrégebb római nyomdásziskola hatása alatt áll. A betűi egyenetlenek, sorbázisa hepehupás, sorait nem képes egyforma hosszban zárni. Egyházatyákat és klasszikusokat nyomtat s Sweynheymék és Han mintájára ő is nevezetes humanistát alkalmaz korrektornak, kit, mint azok, szívesen megnevez.

A második korszakban mindez megváltozik. Többféle új típust használ, látszik rajtuk, hogy tanult a velenceiekről, sorbázisainak egyenetlensége megszűnik s a típusokat a Velencében lábrakapott szokás szerint a szövegek tartalmához képest váltogatja. Tudományos, főként jogi munkákat nyomtat s az egyhasábos oldalbeosztásról áttér a kéthasábosra. Kolofónjai is megváltoznak s magisternek meg vir venerabilisnek nevezik őt; megnagyobbodott üzemében inkább a vállalati igazgató, mint a pepecselő munkában résztvevő mester szerepét tölti be.

Mikor nyomdáját a kolostorból kiköltözteti, személyzetének több tagja elválik tőle. Johannes Gensberg Lauer nyomdájához tartozott, de önállósítja magát s 1473-tól 1474 tavaszáig nyolc hónapon keresztül kis nyomdát vezetett, melyet 1474 nyarán, antiquájával együtt, Johannes Schurener vett át tőle. Gensberg néhány utánnymatot adott ki, többek közt Antoninus Florentinus Confessionáléját, azonkívül számos hivatalos aprónyomtatványt, mint az Ars notariatust, a Casus papales et episcopales, a Festa et ordo terminorumot, a Tractatus Jubileit s néhány rövid egyházi beszédet, mint Miklós módrusi püspök halotti beszédét Pietro Riario bíbornok fölött. Schurener is a Formularium instrumentorum secundum usum curiae romanae-val kezdi működését. Lauer e volt segédei a papnyomdászok jellegzetes feladatait végzik.

Egyik római nyomdász szedésgyakorlata sem hasonlít annyira Hesséhez, mint Laueré működése első korszakában. S nemcsak ez hasonlít s több egyéb vonás, melyről még szó lesz, hanem a típusaik is ikertestvérek. E közeli rokonság szemléltetésére bemutatom Lauer verses kolofónját s vele szemben Hess Chronica Hungarorumának egyik verses részletét. A prózai szöveg összehasonlítása kedvéért pedig Hess előszava összevethető Lauer Confessionáléja első oldalával.

Nemcsak a betűk rajza, hanem a sorméret is egyforma nagyságú. Úgy Lauernél, mint Hessnél húsz sor magassága 111 milliméter. (A sorméretet úgy kapjuk, hogy az oldal legelső sorának bázisától, például az *m* betű talpától a távolságot lemérjük az alulról számított huszonegyedik sor bázisáig. A *g*, *p*, *q* betűket, melyek a sor alá nyúlnak, ilyenkor nem vesszük figyelembe.)

Minden antiqua tulajdonképpen két típusból tevődik össze: a nagybetűkből (majusculákból) és kisbetűkből (minusculákból). Külön terv szerint s külön nagyságra metszik őket s gyakran előfordult, hogy az egyik készlet majusculáit egy másik, más minusculákkal felszerelt készlethez is használták. A majusculákat és minusculákat tehát külön kell vizsgálnunk.

Hess és Lauer majusculái nem azonosak. Rokonok, ugyanaz a betűmetsző teremthette őket, de vannak köztük kisebb különbségek. Lauer *A*-ja, *M*-je, *N*-je szélesebb Hessénél; az *S* arányosabb, az *R* farka rövidebb; a *Q*-nak oldalfarka van, míg Hessnél a betű bázisából, közepéből indul ki. Mindkettő *Q*-ja különálló betű, nem alkot ligatúrát a hozzá tartozó *u*-val. Leginkább a két típus *E*-je különbözik. Vannak tehát különbségek, de a két típus stílusban mégis annyira rokon, hogy Hess majusculái Lauer majusculáinak mintájára készülhettek s ezeknek mintegy javított kiadásai.

A fontosabb ismertetőjelek a minusculák. Haebler azt tanítja, hogy elsősorban a *h*-t kell megnézni, azután a különlegességeket, a kétféle *r* és *i* betűket, a szóvégi *s* és *m* betűket, a rövidítési jeleket, különösen a *rum* szótag rövidítéseit, melyek hol 27-hez, hol 4-hez hasonlítanak, hol pedig áthúzott farkú *R*-t mutatnak, továbbá, hogy a mássalhangzók fölött álló rövidítő vonalak egyenesek-e vagy hajlottak, az *et* kötőszó abbreviatúráját s végül az írásjeleket, melyek közül különösen az elválasztójelet véli fontosnak.

Nos: Lauer és Hess legtöbb minusculája azonos. Mindkettő *h*-ja kifutó vonalával befelé kunkorodik, mindkettő csak egy *r-t* használ, de két *i-t*, mely azonban válogatás és megkülönböztetés nélkül összekeveredve hevert szedőszekrények *i*-rekeszében, mindkettő a szó végén az alacsony vég-*s*-et használta s a hosszú *β* szóvégeken csak kivételesen, mintegy sajtóhiba folytán található (a *Chronica Hungarorum*-ban például az utolsó oldal 11. sorában), szóvégi *m*-jük nincsen, a *rum* szótag rövidítésénél mindkettő a 4-hez hasonló azonos jellel él, a *q*-val kapcsolatos különféle rövidítések mindkettőnél megegyeznek, az *i* és *u* fölött álló rövidítési vonal mindegyiknél hol egyenes, hol hajlott, az *et*-re csak egy azonos jelük van, mindkettő egyforma írásjeleket használ, kettőspontot vessző helyett, pontot hol vessző, hol pont vagy kettőspont helyett s az elválasztójel is, mely hol áll, hol nem áll, mindkettőnél egyformán rövid s egyformán hajlik rézsútosan felfelé.

A legtöbb minuscula egyezik. Ha Lauer *Confessionale*-ja első sorában a „prologus” szót Hess *Chronica*-ja második levelének első szavával, a „colore” szóval összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy a két *o* és az *l* egymáshoz való furcsa állása is egyezik. Egyes kisbetűk azonban különböznek; Lauer *a*-ja szögletesebb, *c*-jének jobb felső kifutó vonala gombban végződik, Hessé nem. Hess *e*-betűi ismét tökéletesebbek, javított kiadásai Laueréinek.

Lauernek nemcsak az *i*-hez és *u*-hoz, hanem a többi magánhangzóhoz is egyenes, valamint hajlott rövidítési jele volt. Hessnek csak az *i*-hez és *u*-hoz. Hess típusa tehát ebben a tekintetben is fejlettebb, hiszen a kétféle, válogatás nélkül használt rövidítési vonal fölösleges.

Már a bevezetésben említettem, hogy Hess aligha metszette maga a betűit, mert készletében hiányzott a legközönségesebb rövidítési jel, az *us* szótagot helyettesítő 9 s azt nem tudta pótolni akkor sem, mikor a Basilius számára készletét kisebb sorméretre átöntötte. Lauer készletében azonban, miként minden római nyomdász készletében, megvolt a 9.

Több ősnymdában az oklevelek tanúsága szerint szokás volt, hogy a magát önállósítani szándékozó kilépő legényt mestere felszerelte típusokkal. A tanítvány munkábalépésekor ezt szerződésben is kikötötte. Így lehetett itt is. Hess Lauer tanítványa, az ő nyomdájának, valószínűleg még a Szent Özséb kolostorban, alkalmazottja volt s akkor vált el tőle, hogy Budára menjen, mikor Lauer 111 milliméteres antiquájával szakított. Az utolsó ezzel a típusal nyomtatott könyve, Antoninus *Confessionale*-ja, 1472 februárjában jelent meg. Ugyanezen év nyaratól fogva két új, húsz soronként 91 és 103 milliméteres) antiquával és egy kicsiny

gótikus típussal folytatja működését. A 111-es típust tehát nélkülözhetette. Azonban úgy Lauer, mint Hess ismerték ennek az antiquának a hibáit s ezért azokat a jeleket, melyek ellen kifogásuk volt, mint a majusculákat s a kis *a* vagy *c* betűt, Hess számára, talán költségére, újrametszették, de a minusculák és rövidítési jelek bevált nagyobb részéből Hess Lauertól útravalóul egy-egy matricát kapott. Ezek közül az *a*, *e*, *o* betűkhöz tartozó hajlott rövidítéseket kiselejtezte, mert fölöslegesek voltak, az *i*- és *u*-rövidítés párját bennfelejtette, az *us*-t helyettesítő 9 pedig útközben összetört, vagy elveszett.

KARAI LÁSZLÓ ÉS POMPONIUS LAETUS

A Chronica Hungarorum ajánlása „tisztelendő László úrnak, a budai egyház prépostjának, apostoli főjegyzőnek, fenséges Mátyás király alkancellárjának” szól. „A te jóvoltodból jöttem Magyarországra” – írja Hess. S alább – „... a munkát, melyre vállalkoztam, a te támogatásod nélkül sem megkezdeni, sem befejezni nem tudtam volna.”

Wallaszky Pál 1769-ben ama véleményének adott kifejezést, hogy László prépost Geréb László, Mátyás király unokaöccse, a későbbi erdélyi püspök volt. S egy és egynegyed századon át ez látszott az egyetlen lehetséges Lászlónak. De 1898-ban Fraknói Vilmos a vatikáni levéltár oklevélmásolataiból bebizonyította, hogy a budai prépost s a király alkancellárja a kérdéses időben Karai László. (Ballagi Aladár szerint Kárai, – a somogy-megyei Kára község után.)

Ladislaus de Kara neve 1455-ben a bécsi egyetem tanulóinak anyakönyvében fordul elő, a budapesti Nemzeti Múzeum egy 1467 évi oklevele veszprémi prépostnak nevezi, kinek Kőrös megyében két birtoka volt, 1468 első napjaiban budai prépost, 1470-ben pedig alkancellár lesz. Ebben a hivatalban közvetlen elődje a megyéspüspöke, Vetési Albert veszprémi püspök.

Karai 1470 november elején, mint Mátyás király követe, Rómába érkezett, hogy a Podjebrád cseh király elleni háborúhoz II. Pál pápa támogatását megnyerje. Csak két és fél hónapig tartózkodott Rómában, ezalatt megbízásának teljes sikerrel eleget tett s a maga számára is megnyerte a pápa jóindulatát, ki még akkor, 1470 karácsonya táján, kinevezte őt apostoli főjegyzővé s több kérvényére kedvező választ adott. Karai 1471 január vége felé hagyta el Rómát s 1471 március elején Budán ismét átvette alkancellári hivatalát.

Megismerkedett-e két és fél havi római tartózkodása idején Hesszel? Talán. Lélektani szempontból valószínű, hogy érdeklődött a nyomdászat, e kor egyik legnagyobb vívmánya iránt. A „res inaudita”-t, a nyomdászat csodáját, abban az időben éppen Rómában karolták fel leginkább. A pápa kegyesen fogadta a neki ajánlott nyomtatványokat, a pápai kancellária kinyomatta a hivatalos közleményeket, bíbornokok, mint Turrecremata és Caraffa, részt vettek nyomdák alapításában, püspökök, mint Johannes Andreas de Bussis és Campanus, korrektorai és szellemi vezetői voltak Róma két legrégebbi nyomdájának. Előszavaikban és kolofónjaikban magyarázták a nyomdászat nagy előnyét a kézirattal szemben. Johannes Andreas de Bussis Sweynheym és Pannartz 1468 évi Hieronymus-kiadásának előszavában azt fejtegeti, hogy „hála a nyomdászatnak, most már a legszegényebb ember is könyvtárt szerezhet magának... Könyvek, melyek azelőtt ezer tallérért sem voltak megszerezhetők, ma húsz, vagy még ennél kevesebb aranyért is kaphatók.” S Campanus írta Han kolofónja számára a verset: „Imprimit ille die quantum non scribitur anno.”

Karai Rómában olyan társaságba jutott, mely a nyomdászat előnyeit ismerte és értékelte. El lehet képzelni, hogy Caraffa bíbornok az igazgatása alatt álló Szent Özséb kolostorban bemutatta neki Lauer nyomdáját. S megindulhattak a tárgyalások. A tervbevett budai nyomda számára szóba kerülhetett Hess. Más hasonló tárgyalásoknál azt látjuk, hogy a nyomdászjelölt bemutatja betűit, azokat bírálgatják, egyeseket pótoltatnak, próbanyomatban állapodnak meg. Annyi mindenesetre feltehető, hogy Karai Rómában tájékozódott a nyomdai viszonyok, a típusok közti különbségek s egy nyomda alapításának körülményei fölött.

Karai 1471 márciusában érkezett vissza Budára. Néhány hónappal később – legkorábban májusban, legkésőbb augusztusban – visszatért Rómából Blandius, Mátyás király könyvfestője is, ki ott azért járt, hogy a király számára könyveket vásároljon. Többek között egy ősnymtatványt hozott Mátyás királynak, Silius Italicus „Punica” című hőskölteményét, mely

1471 április 26-án jelent meg Rómában s melyet e nyomtatvány kiadó-korrektora, Pomponius Laetus, küldött ajándékba a királynak. Mátyás szeptember 13-án köszöni meg Pomponius Laetusnak a könyvet: „Boldog-boldogtalan hangoztatja a közmondást: inter arma silent musae. Mi azonban, jóllehet egymást érő háborúkba vagyunk keveredve, ami kevés időt szakíthatunk, örömezt szenteljük a tudományoknak. Innen van az, hogy a tőled nyert ajándékot is oly kedvesen és szívbeli örömmel fogadtuk, és hogy az általad mostanában Rómában *annyi gonddal és ékesen kinyomtatott* Silius Italicust is a legközelebbi napokban már többször átforgattuk. Ifjú korunkban is kedves olvasmányunk volt ez s most – mivel harcról-háborúról énekel – annyival kedvesebb, mivel magunk is hadviselésben töltjük életünket. Ez azonban nem tarthat vissza annak megvallásától, hogy szánalomraméltónak tartjuk a királyok sorsát, akik kénytelenek háborút folytatni... Szerencsések vagytok ti, akik nem vérontás és országok után áhítoztok, hanem a tudományoknak élhettek s munkáitok által a gondokkal küzdő királyokkal is felejtethetitek a hadi lármát.”

A Corvina-kutatók közül többen csodálkoztak, hogy Mátyás király már 1471-ben összekötetésben állt az ilyen radikális humanistával, amilyen Pomponius Laetus. Én azt hiszem, ezt az összekötetést Karai László létesítette, mikor Lauer nyomdájában járt. Pomponius Laetus ugyanis 1471-ben Lauer nyomdájának a korrektora.

Pomponius Laetus (igazi nevét nem ismerjük, mert csak ezt az antikizált humanista álnevet használta) korábban a római egyetem tanára volt; hallgatóinak száma olyan nagy volt, hogy az előadói terembe be sem fértek. A római klasszikusokat magyarázta nekik s a mozgékony kis ember kedvenc tanítványaival naphosszat járta a régi római romokat. A tiszta latinság ápolására akadémiát alapított, de ő is, barátai is túlzásba estek. Előadásaira kothurnuson járt, kis szövegét Varro tanítása szerint művelte s akadémiáján szinte komolyan tárgyaltak arról, hogy a keresztény vallás helyett ismét az egykori görög-római vallást kellene bevezetni. Ebben a játékban annyira mentek, hogy frontot csináltak a pápaság ellen. II. Pál pápa 1468 februárjában megelégette ezeket az ostobaságokat, feloszlatta az akadémiát s összeesküvő tagjait elfogatta. Pomponius Laetus akkor Velencébe menekült, de a köztársaság kiszolgáltatta őt a pápai hatóságoknak. Visszavitték Rómába s itt rövid ideig az Angyalvár foglya volt. Nem bántak vele rosszul s midőn védekező iratával elkészült, melyben azt mondja, hogy a papokat csak azért szidta, mert visszatartották a fizetését, a pápa szabadon bocsátotta, de az akadémia további működését nem engedélyezte s Pomponiust az egyetemi előadásoktól is eltiltotta. Ekkor lépett be Pomponius Laetus mint korrektor Lauer nyomdájába s egy vagy másfél évig azzal kereste a kenyerét, hogy a nyomda kiadótevékenységét irányította s a szövegek hibáit javította. Lauernek amiatt annyira nem volt mitől tartania, hogy – IV. Sixtus trónralépte után – kolofónjaiban is megemlíti Pomponius közreműködését: „Finis gestorum Alexandri magni que Q.Curtius Rufus uir Romanus litteris mandauit. Et Pomponius nostro tempore correxit. Ac Georgius Lauer impressit” (Hain 5879). – Vagy: „Finis Pompei Festi quam Pomponius correxit: Vale qui legeris. H.G.” (Hain 7037). – Hasonlóképpen említi Varro: De lingua Latina (Hain 15852) kolofónjában is. Mindezek a könyvek Lauer ama 111 milliméteres antiquájával nyomattak, melyet Hess típusa ikertestvérének neveztem.

II. Pál pápa 1471 nyarán meghalt. Utóda, IV. Sixtus, Pomponius jogait ismét helyreállította, az akadémia újra megnyílt, Pomponius egyetemi előadásait minden korlátozás nélkül ismét megkezdhette s miután nem szorult többé rá, kilépett a nyomdából. 1472 februárjában Lauer a Confessionale kolofónjában már más korrektort, Celestinus szerzetest, nevez meg.

A Pomponius által kiadott Silius Italicus kolofónja („Opus iam Neglectum Pomponius recognouit, Anno domini Mcccclxxi.VI.Calend.Mai.Rome”) nem árulja el a nyomdászt, antiquája pedig, mellyel nyomtatott, semilyen más nyomtatványban nem fordul elő. A bibliográfia a nyomdászt egyszerűen a „Silius Italicus nyomdászának” nevezi. Névtelenségéből azonban nem következik az, hogy itt egy új s hamarosan megszűnt nyomdával van dolgunk, a

könyv készülhetett a már ismert nyomdák egyikében is, csak hogy az ezúttal új típusal kísérletezett s miután a típus nem vált be, azt ismét elhagyta s régi vagy újabb típusokkal nyomtatta a következő könyvet. S miután a típus nem vált be, érthető, hogy a nyomdász nem kívánta magát megnevezni.

Rómában akkor csak két nyomdász volt, ki a típusait változtatta: Han és Lauer. Han nem jöhet tekintetbe, mert ő ekkor szövetkezett Simon Chardellával jogi munkák kiadására s a Silius Italicus akkori kiadóprogramjához sehogysem illett. Azonkívül Han sokkal ügyesebb betűmetsző, semhogy a Silius Italicus rosszul sikerült antiquája szerzőjét benne láthatnók. Lauer távolról sem volt oly ügyes betűmetsző, de nagy vállalkozó kedvet tanúsított újabb meg újabb típusok kreálásával.

Lauer mellett mindenekelőtt az szól, hogy a korrektor az ő akkori korrektora, Pomponius Laetus. Azután, hogy Lauer két első típusa, amint láttuk, ugyancsak nem volt tökéletes. A Silius Italicus típusa határozottan kísérleti típus.

Valamivel kisebb Lauerénál (húsz sor 108 milliméter, Lauer 111 milliméterével szemben), de nem a betűkép, mely ugyanakkora, hanem csak a lécs miatt; ez takarékosági hajlamot árul el. A majusculák alig különböztethetők meg Sweynheym és Pannartz 115 milliméteres típusának majusculáitól, de – s ez ismét kísérletezést árul el – kétféle Q-ja van, melyek egyikének farka laposabb, a másiké mélyebb. A majusculák is meglehetősen vegyesek; van, mely hű másolata Lauerének s van, mely rossz másolata Sweynheym és Pannartz kisbetűjének.

A könyv nyomtatását talán nem irányította maga Lauer; lehetett egyik segédje is. Nem volt ügyes ember s talán sietett. Szóvégeken a kis s mellett elég gyakran fordul elő a hosszú β . Úgy látszik nem volt elég apró s-sze. Abbreviatúrát is keveset használ, talán a verssorok miatt, talán kevés is volt belőlük. A könyvet két sajtón kezdte nyomtatni egyszerre, mindegyiken más vízjegyű papírral, az egyik sajtón a könyv első felét, hét quinterniót s utána két quaterniót, a másik sajtón pedig nyolc quinterniót s utána ismét két quaterniót. A szedésrészletet, noha versekről volt szó, nem számította ki jól, mert az első sajtó utolsó quaterniójából két levél üres maradt, amiért is a quaternio külső ívét kidobták.

Ahol a jelenségek magyarázatához nem áll rendelkezésünkre elég tény, ott a lehetőségeket kell latolgatnunk.

Ilyen lehetőség az, hogy midőn Karaiban római látogatása idején felmerült a gondolat, hogy jó volna egy nyomda Budán is, a típusok finomságait már megkülönböztetni tudó római ismerősei körében szó esett arról, hogy Lauer 111-es típusa nem egészen kifogástalan s például Sweynheym és Pannartz majusculái sokkal szebbek. Lauer aztán beleegyezhetett abba, hogy Hess olyan típusokkal lássa el, melyekben nem lesz meg a saját típusának kifogásolt fogyatékosága, de meglesz bennük Sweynheym és Pannartz betűinek dicséret előnye. Ebben az esetben szóba kellett jönnie a próbanyomtatnak is.

Közbevetőleg megjegyzem, hogy a Sweynheym és Pannartz-cég távol állt a Pomponius Laetus-féle Silius Italicus (Hain 14734) kiadásától. Ennek április 26-án történt megjelente előtt három héttel, 1471 április 5-én Sweynheym és Pannartz szintén kiadta Silius Italicus Punica-ját (Hain 14733) s ezt a kiadást az ő korrektoruk, Johannes de Bussis bocsátotta útjára. A Pomponius Laetus-féle kiadás tehát Sweynheym és Pannartz üzletét rontotta s nem lehetett feltételezni, hogy az utóbbi, vagy valamely vele barátságos viszonyban levő cég, a konkurrenskiadás létrehozásánál közreműködött volna.

Valószínű lehetőség, hogy Karai fel akarta kelteni Mátyás király érdeklődését a budai nyomda eszméje iránt. Blandiust ő irányíthatta Lauerhez és Pomponiusához. Ha a Silius Italicus valóban kísérlet, próbanyomat, akkor Blandius nemcsak Mátyás királynak, hanem Karainak is hozott példányt. Mátyás király udvariasan és kedvesen gratulált Pomponius Laetusnak, hogy e

könyvet „annyi gonddal és ékesen kinyomtatta”, de Karai már gyakorlottabb szemének aligha tetszhetett e felemás betű. Visszaírt tehát s Rómában elhatározott, hogy Hess mégis inkább Lauer 111-es típusának a majusculákban s egy-két minusculában javított kiadását hozza Budára.

Lauer a drága betűbélyegzőket minden eshetőségre számítva megtartotta magának, a matricákról azonban könnyű szívvel lemondott, mert amúgyis új típusok használatára szánta magát s a következő könyveit Pflugel társaságában még 1472 tavaszától fogva csakugyan új típusokban nyomatta. A 111-es antiquát pedig soha többé nem használta.

Pflugel Velencéből jöhetett, mert a vele való társulás után Lauer nyomtatványain a velencei iskola hatása látszik meg; jogi kiadványaihoz például – Rómában elsőnek – az antiqua helyett a velencei rotundát választotta.

Hess mindenesetre még Lauer és Pflugel társulása előtt távozott Lauer nyomdájából, mert hiszen rajta a velencei iskola hatásából s a Lauer-Pflugel nyomda újításaiból nem látszik meg semmi.

Talán éppen Hess távozása volt az oka annak, hogy Lauer Pflugelt fogadta maga mellé.

1472 februárjában, a Pflugellel való egyesülés előtt, jelent meg a Szent Özséb kolostor nyomdahelyiségében az utolsó nyomtatvány, Antoninus Florentinus Confessionáléja, az utolsó könyv Lauer 111-es típusával, melynek kiadásán a tanári székét visszafoglalt Pomponius Laetus már nem működött közre. Ez már a teológiai szöveg megválasztásából is látszik. Pomponius csak klasszikusok kiadására volt kapható. Hess e munka nyomtatása közben, vagy nyomtatása befejeztekor, mikor a matricákra nem volt többé szükség, hagyhatta el Rómát.

Ekkorára a típus javított matricái is készen voltak.

A nyolcvan matricát tartalmazó ládika volt legfontosabb útipoggyásza.

Volt benne, az elveszett *us* rövidítését nem számítva, 21 nagybetű, 25 kisbetű (közte kétféle *i* és kétféle *s*), 4 ligatúra, 26 abbreviatúra (közte 16 vonalas, kettő-kettő *i*-vei és *u*-val, kilenc pedig mássalhangzóval) és 4 írásjel öntéséhez szükséges matrica. Minden többi kelléket, a műszereket, a sajtókat és felszerelési tárgyakat Budán is beszerezhetette.

MIÉRT HAGYTA EL HESS OLASZORSZÁGOT?

Nagy baja volt a római nyomdászoknak, hogy nem volt oly fejlett kereskedelmi érzékük, mint a velenceieknek. Nem tudták a könyveiket oly ügyesen forgalomba hozni, mint ezek. Ez talán árnyoldala volt annak a lelkes támogatásnak, mellyel az első nyomdászokat Rómában dédelgették. A római nyomdászok, amint előszavaik és kolofónjaik bizonyítják, elsősorban mindig e szíves támogatás okaira gondoltak, a nyomdászat humanisztikus érdemeire, s inkább e támogatás további kiérdeklésére törekedtek, mintsem hogy velencei arányú kereskedelmi szervezet kiépítésére törekedtek volna.

Innen származik a római nyomdászok ama szokása is, hogy kiadványaikat a humanizmus egy-egy előkelőségének, nyomdájuk pártfogójának ajánlották.

A humanizmus forrása, eszköze és célja egyaránt a könyv volt. A kéziratmásoló lassan és drága munkával készült el egy-egy példánnyal, a nyomdászat gyorsan és olcsón terjesztette a humanizmust. Új kor jött el – írja 1471-ben Plinius-kiadása előszavában Lodovico Carbo (Hain 13110) – melyben a tudomány dús virágokat hajt s ezt mindenek előtt a németek csodálatos találmányának köszönhetjük, mert a szövegek, melyek azelőtt csak egy-két másolatban léteztek, ma száz meg száz példányban forognak közkezen. Hasonlóképpen írnak a római nyomdák nagynevű korrektorai, Mathias Palmieri, Johannes de Bussis, Campanus.

A római nyomdák alapításához a legtöbb anyagi támogatást a bíbornokok nyújtották. „Az itteni bíbornoki szentkollégium tagjai közül mindeztideig egy sem akadt, – írja Johannes de Bussis 1469-ben, – ki törekvéseinket nem pártolta volna jóindulatával és kegyességével.”

A legfőbb támogató azonban a pápa. Sweynheym és Pannartz nyomtatványait mindig II. Pál pápának s ennek halála után IV. Sixtusnak ajánlották. Ezt a pápa előzetes hozzájárulása nélkül nem tehették volna. Johannes de Bussis előszavaiban a pápát mindig részletesen tájékoztatja a nyomtatás körülményeiről. Az előszavakból megtudjuk, hogy II. Pál a nyomdai kézirat számára készséggel rendelkezésre bocsátotta a vatikáni könyvtár nagyértékű kéziratait. Johannes de Bussis érdemeit pedig azzal jutalmazta, hogy 1469-ben kinevezte aleriai püspökké.

II. Pál 1471 nyarán váratlanul meghalt s utóda IV. Sixtus néven a koldulórend generálisa, Francesco della Rovere lett. Vele a nyomdászat még az előbbi pápánál is hathatósabb támogatót nyert. Mingyárt trónralépte után Johannes de Bussist állította a vatikáni könyvtár élére. Nicolaus de Lyra Portillájának 1471 november 18-án megjelent első kötetének előszavát már mint „Jo. An. Alerien. S. D. nostri Pape Xysti IIII. Bibliothecarius” írja meg. Aligha bírta volna a pápa a vatikáni könyvtár vezetését nyomdászati szakemberre, ha – mint Faulmann nyomán Fraknói véli – a nyomdászat iránt közömbös lett volna. IV. Sixtus volt a vatikáni könyvtár újjáalapítója. 1471 december 17-én rendelkezett, hogy a könyvtár nagyobb és alkalmasabb helyiséghez jusson. A könyvtárban 1455-ben, az alapító V. Miklós pápa leltára szerint, 414 görög és 795 latin kézirat volt; 1475-ben, Johannes de Bussis, IV. Sixtus első könyvtárnoka halálakor, az állomány 770 görög és 1757 latin kötet. A pápa haláláig, 1484-ig a könyvtár több mint 3500 kötetre szaporodott; – 1483 évi leltára már kéziratokra és nyomtatványokra osztja az állományt.

A nyomdászok közül Sweynheymot kanonokká nevezte ki, Pannartzot pedig a kanonokságra „expectativa”-val, kilátással biztatta. Mindketten kérvényükben nyomdászati érdemeikért kérték ezeket a javadalmakat s a pápa ezeket az érdemeket ismerte el, midőn a kérvényre kedvező választ adott. Lignamine is hasonló érdemekért kapott kitüntetést. Cavalca: Pongie lingua (Hain 4772) előszavában felsorolja addig (1472-ig) nyomtatott kiadványait s aztán azt

mondja, ezekkel nyerte meg a pápa jóindulatát s a familiaris címet. „Quo sane labore Quintilianus, Suetonius, Leonis pontificis Maximi sermones, Lactantius, Ambrosius de officiis, Laurentii elegantie, Horatii opuscula, Sixti pontificis libelli duo de sanguine Christi et potentia dei emersere. *Quibus quidem libellis in s. n. beneuolentiam et familiaritatem adductus sum.*”

De a pápai kegy, a bíbornokok bőkezősége s a tudósok készsége, mellyel a nyomdai munkában részt vettek, inkább csak a kezdet nehézségein segítette át a nyomdászokat s arra csábította őket, hogy üzeimeiket túlméretezzék. Több nyomda keletkezett, mint amennyit Róma elbírt; valamennyi gyors ütemben egymásután adta ki a terjedelmesebbnél terjedelmesebb könyveket; valamennyi ugyanazokat a műveket nyomatta, Cicero De oratore című könyvét és leveleit, Lactantiust, Hieronymust, Augustinust, Pliniust, Silius Italicust. A konkurrencia agyonnyomta őket. Hiába adott a pápai kancellária tömérdek nyomdai megbízást a pápai bullák, kancelláriai szabályzatok, ünnepi rendek és búcsúlevelek kinyomtatására, hiába nyomtatták ki a bíbornokok és püspökök jelentéktelen ünnepi vagy halotti beszédeiket, mindezek az aprónyomtatványok nem segíthettek valamennyi nyomdán. Éppen az volt a baj, hogy valamennyi nyomdát támogatták. Kevesebben gond nélkül megélhettek volna.

A válság jelei már 1470-ben mutatkoznak. IA.RV. beszünteti a nyomtatást, Numeister Folignóba, Reinhardi Trevibe, Riessinger Nápolyba költözik. Korabeli tanuk más nyomdászokról is tudnak, kiknek egyetlen római nyomtatványát sem ismerjük, s kik szintén elhagyták Rómát. Henricus Alding, amint már korábban idéztem, 1471-ben személyzetével együtt Rómából Szicíliába távozott. Legjobban járt Riessinger Nápolyban, hová csakhamar a Szicíliában boldogulni nem tudó Alding is követte, Reinhardi azonban Treviből visszatért Rómába s másokkal társult, miáltal három kisnyomda egyetlen kisnyomdává olvadt össze. Numeister az adósok börtönébe került, amint egy 1473 június 8-án kelt oklevélből tudjuk: „pro cautela Mariotti... in carcere detentus.”

Rómában maradt nyomdászok részben tökepénzes társat keresnek, részben megváltoztatják kiadói irányukat. Han 1471-ben Simon Nicolai Chardellával, a gazdag lucai kereskedő fiával szövetkezik, annak házába, a domus de Tagliacoxisba költözik át s már 1471-től kezdve megjelennek közös kiadványaik, csupa jogi könyv, melyek kiállításához Chardella a pénzt, Han pedig a munkát adta. Valószínűleg Chardella ötlete volt, hogy klasszikusok és egyházatyák helyett jogtudományi könyveket adjanak ki s kereskedelmi összeköttetései révén a nyomtatványok forgalombahozataláról is tudott gondoskodni. A két társ 1474 végén elvált egymástól, Chardella a De Vulterris-nyomdával folytatta kiadói tevékenységét, Han pedig megszakítás nélkül a magáét, saját házában, amiből az következik, hogy a Chardellával való szövetkezés hasznot hajtott számára. A szakítás után különben ő lett a kúria hivatalos nyomdása és sok mindenféle hivatalos nyomtatványon kívül nála jelent meg az első Missale Romanum. Halála után 1478-ban ezt az örökét is, miként házáat és nyomdáját, Stephanus Planck vette át.

1471–72 fordulóján Lauer is abbahagyta a klasszikusok és egyházatyák nyomtatását s Antoninus Florentinus Confessionáléjával teológiai, majd Pflugellal és Johannes Aloisius Tuscanusszal társulva jogi munkák nyomtatására tér át.

Csak Sweynheym és Pannartz nem akarta belátni, hogy a humanisták könyvéhségét a klasszikusok folytonos kiadásai egyelőre csillapították s hogy ideje volna másirányú szellemi termékek terjesztésére áttérni. Valamennyi nyomda közt ők érezték leginkább a könyvpiac válságát.

Kezdetől fogva nagyüzemhez rendezkedtek be. Idézett kiadványlistájuk tanúsága szerint 1472 márciusáig 46 kötetet nyomtattak, valamennyit 200 oldalnál, többet 600 oldalnál is terjedelmesebben s valamennyit együtt – a saját adataik szerint – 12.475 példányban. Évenként

300 munkanapot számítva, sajtóikból naponta 5000 oldal került ki, – 1468-ban több mint 350.000 oldal, 1469-ben túllépték a milliót. A kinyomtatott példányok nagyrésze raktárukban maradt. Alig néhány évtizede, hogy egykori nyomdájuk székhelyéről, a Massimo palotából, egész sereg rubrikálatlan s használatlan példány került az antiquáriusokhoz.

Johannes Andreae de Bussis IV. Sixtushoz intézett előszavaiban ismételten kifejezést ad panaszaiuknak. 1471 november 13-án Nicolaus de Lyra Postillája első kötetében azt mondja, még élni sem tudnak tovább, ha a pápa nem támogatja őket; a nyomda költségei szörnyen nagyok s ha e költségekre fedezetet nem találnak, a nyomtatást be kell szüntetniük: „Impressores certe nostri quod tibi sepe in minoribus adhuc posito – (tudniillik mikor IV. Sixtus még csak bíbornok volt) – dictitabam: non subsistent diutius nisi officio aliquo utili ad tolerandum uite necessitatem pro eorum opera operibusque illis ipse subueneris. Impensa quidem est maxima: sine qua artem exercere Impressorum non est possibile.”

1472 március 20-án a két megszorult nyomdász kérvényt intézett a pápához s ezt a kérvényt a Postilla V. kötetében lenyomtatták. Első sikereik, mondják, számos más német nyomdászt csábítottak Rómába s ennek folytán itt több könyv jelenik meg, mint amennyit el lehet adni; teli raktáruk tönkre teszi őket s üzemköltségeik fogytán lévén, a nyomtatással fel kell hagyniuk. „Nos de Germanis primi tanti commodi artem in Romanam Curiam tuam multo sudore et impensa decessoris tui tempestate deueximus. Nos opifices librarios ceteros ut idem auderent: exemplo nostro incitauimus. Nos reliquis propter impensarum magnitudinem a tanto negotio uel omnino uel maxima ex parte quasi in salebra restitimus. Iam tandem defecti neruis et sanguine diuinam opem tuam imploramus.” Ezután munkásságuk bizonyítására összes eddig megjelent kiadványaik már említett listája következik. E kérvény hatása alatt tette meg a pápa Sweynheymot mainzi kanonokká s Pannartznak is kilátásba helyezte a kanonokságot. De már ez sem segített, a nyomda 1473-ban még a kanonoki kinevezés kihirdetése előtt megbukott. Bizonyosnak vehető, hogy Pannartz másfél évvel később csak hathatós segíellyel nyithatta meg újra.

Lignamine is kénytelen volt 1472-ben mecénásai támogatását kérni s mint Sweynheymék, ő is kiadványai listájával indokolta a kérelmet.

Ilyen viszonyok között számosan, kik a nyomdászatot Rómában tanulták s maguk is nyomdát akartak alapítani, másutt kerestek szerencsét. A Zarotus testvérek Milánóba mentek, Franciscus Malpiglius, a páduai származású orvos, Bolognában tett kísérletet, Clemente Donati pedig Ferrarában. Csakhogy Olaszország ekkor már el volt árasztva nyomdászokkal s azok, akik Rómából jöttek, mindenütt hátrányban voltak a jobban iskolázott velenceiekkel szemben.

Hessnek tehát elég oka volt, hogy a nyomdászokat oly melegen pártoló Rómából távozzék s elsajátított ismereteit messzi idegen országban igyekezzék gyümölcsöztetni. Rómában a kéziratmásolók kilátásait tönkretette a nyomdászat, a nyomdákéit pedig az egymásközi versengés.

KARAI SZEREPE A BUDAI NYOMDA MEGALAPÍTÁSÁBAN

Mikor Karai Hesst Budára hívta, mindenestre olyan előnyökkel kecsegtette, melyek felérték azokkal, melyeket Róma nyújtott. Erkölcsi meg anyagi támogatást s versenytárstól mentes működést remélhetett Hess Magyarországon.

Az ősnymodászok azonban az oklevelek tanúsága szerint óvatos emberek voltak, kik szerették az ígéreteket kötelező formában biztosítani. Ha Hessre vonatkozó okiratok nem is maradtak ránk, idegen szerződésekből sokat tudunk meg a pártfogó és nyomdász viszonyáról.

A pártfogó legfontosabb szerepe az volt, hogy pénzt adott. A nyomdásznak a nyomda üzembehelyezésére mindenekelőtt tőkére volt szüksége, hogy addig is, míg a majdani nyomtatványok eladásából valami összeghez jut, a nyomdát sajtókkal, műszerekkel s a szükséges bútorokkal felszerelje, a betűk öntéséhez fémet, a nyomtatáshoz papírt vásárolhasson, munkabéreket fizethessen s maga megélhessen. A nyomda alapításához tehát jelentékeny összegre volt szüksége s a külföldet járó német nyomdászok tulajdonképpen mindig áldozatrakész tőkepénzest kerestek. Ilyeneket Olaszországban a sok egyházi és világi fejedelemben, az egyetemekben és egyes gazdag humanistákban találtak. E pártfogókat a közművelődési és tudományos érdek vezette s legtöbbjének fogalma sem volt a nyomdák nehézkes üzletmenetéről. Az első mantuai nyomda Georgius és Paulus de Butzbach vezetésével 1471-ben Petrus Adam de Michaelibus, Gonzagai Ferdinánd fejedelem bizalmas humanista-barátja támogatásával s annak házában kezdte meg működését. A nyomda már egy év alatt a pártfogót az anyagi tönk szélére juttatta. Az 1471-ben kiadott két nyomtatvány (Angelus de Ubaldis: Tractatus maleficiorum és a fejedelmi könyvtár egyik kézirata alapján nyomtatott Boccaccio) eladatlan példányai megtömték a házát s a nyomda hatszáz aranyába került. Még 1473 februárjában is az ebből származott tartozásai kiegyenlítésére három hónapra hatvan aranynyi kölcsönt kér a fejedelemtől.

Még vaskosabban számította el magát három jogtudós, kik 1471 február 20-án két hollandi nyomdászt hívtak Génúába. A csak egyetlen sajtóval rendelkező nyomda berendezését és üzemben tartásának költségeit a tudósok magukra vállalták. Azt képzelték, hogy a nyomda berendezése ötven aranyba fog kerülni s ebben a hiszemben a szerződés megkötésekor huszonnégy aranyat előlegeztek. De már július 8-án további áldozatokra kellett magukat szánniok s egy év múlva, az első elszámoláskor kiderült, hogy ötszáz aranyat költöttek a nyomdára. A szerződés három évre kötötte meg őket, szerencsájükre azonban a pestis, 1472 nyarán, felbontotta azt. Nyomdászaik akkor elmenekültek.

A nyomdászok nemcsak pénzt kértek, – más kívánságaik is voltak. Nem elégedtek meg a nyomda megalapításának lehetőségével, hanem a nyomda fennmaradására is biztosítékot követeltek. Johannes de Spira Velencében, miután Cicero- és Plinius-kiadásával képességeit bebizonyította, a signoriától privilégiumot kért s azt 1469 szeptember 18-án meg is kapta, azzal, hogy öt éven át a köztársaság területén kizárólag ő állíthat elő könyveket. Néhány hónappal később ez a privilégium a mester halála következtében megszűnt. 1470 áprilisában Antonio Planella kér a milánói fejedelemtől tíz évre szóló privilégiumot s ugyanazon év szeptember 7-én meg is kapja, de csak öt évre. Mint Johannes de Spirának, neki sem hozott szerencsét, egyetlen nyomtatványáról sem tudunk, viszont 1472-től fogva a nyomdák egész sorozata nyílik meg Milánóban. Hasonló sors érte Clemente Donatit, ki 1470-ben nyolc sajtóval akart Rómából Ferrarába költözni, ha a fejedelem, Ercole d'Este, három évi privilégiumot s három évre szabad lakást biztosít neki. A fejedelem nem állt kötélnek, előbb üzemben akarta látni a nyomdát s Donati kívánságainak teljesítését akkorára helyezte kilátásba, mikor majd meggyőződött róla, hogy érdemes őket teljesíteni. Nem is lett semmi a tervből, az

első ferrarai ősnymtatványt a velencei iskolázottsága Andreas Belfortis – régebben ferrarai kéziratmásoló – adta ki 1471 március 12-én.

Szerencsére a kormányok, Velence és Milánó kivételével, elzárkóztak a privilégiumok adományozása elől s a sors Velencében és Milánóban a már megadott privilégiumokat egy-két hónap múltán megsemmisítette. A privilégiumok a nyomdászat fejlődését megakasztották volna. A kormányok inkább más kedvezményeket biztosítottak a nyomdászoknak.

A milánói fejedelem a még Velencében tartózkodó Planella és húsz főnyi személyzete részére vámmentes beutazási engedélyt állíttatott ki. Mantuában Gonzagai Ferdinánd parancsot ad vámtisztjeinek, hogy Nicolo Tedescót, egy lendinai orvos scriptorát, kit a Butzbach-nyomdába szedőnek szerződtettek, megvámolás nélkül engedjék át a határon.

Egy másik kedvezmény az adómentesség volt. Mikor a sevillai városi tanács Meinardus Ungutra és Stanislaus de Poloniára adót vet ki, a két nyomdász tiltakozásában előadja, hogy Ferdinánd király és Izabella királyné mindennemű adó kötelezettsége alól felmentette őket.

Számos nyomdász szabad szállást és ellátást követelt. Planellával egyidőben egy másik velencei nyomdász, Christophorus Valdarfer is pályázik a milánói privilégiumra, ki tizenkét főnyi személyzetével jönne át Milánóba, hangsúlyozza azonban, hogy Velencében művészete gyakorlásáért szabad szállást és mindenféle egyéb kedvezményt kapott. Valdarfer Planella privilégiumának váratlan megszűnte után csakugyan át is költözött Milánóba. Lakást és ellátást kaptak a perugiai ősnymdászok is, pártfogójuk, Braccio dei Baglioni, Perugia előljárója házában. De másfél évvel működésük megkezdése után, 1472 október 20-án, egy okirat arról intézkedik, hogy az előbb élvezett ingyenes lakás-ellátás helyett harminc aranyat kapjanak. A pártfogónak tehát kényelmetlen lehetett a nyomdászok sürgése-forgása a házában.

Ugyancsak a perugiai okiratokból látjuk, hogy a pártfogó vállalta a papír s a betűöntéshez szükséges fém beszerzését. Numeister folignói pártfogói és megbízói, Emiliano és Mariotto degli Orfini 1470 december 15-én szerzik be a papírt, – „LXXX risme papiri folii comunis... ad usum scribendi et imprimendi libros” – Cicero leveleinek Numeister által kétszáz példányban nyomandó kiadásához. Nyolcvan rizsma papír negyvenezer ív volt.

Természetesen nemcsak a pártfogók vállaltak kötelezettségeket, hanem a nyomdászok is. A bennünket leginkább érdeklő esetek azok, mikor a nyomdász kötelezi magát, hogy új székhelyén másokat is megtanítt a nyomdászatra. Planella, ki kérvénye benyújtása előtt Milánó velencei követével, Gerardus Colléval folytatott tárgyalásokat, kérvényében ajánlkozik, hogy Milánóban másokat is megtanítt a nyomdászatra, kik majd privilégiuma megszűnte után ott önállóan fognak működni. Andreas Belfortis 1471 október 17-én Ferrarából tizenhárom hónapra egy mű kinyomtatására Bresciába szerződik, ott tanítványokat fogad s a szerződés értelmében a bresciaiakat nemcsak a tulajdonképpeni nyomtatásra, hanem a betűöntésre is megtaníttja. Michaelis Svierler 1486-ban Bordeaux-ban szeretne mint nyomdász letelepedni s ehhez a város segítségét kéri. A város tanácsa azt feleli, tíz évre kétszáz franknyi segítséget ad neki, ha ő, vagy az ő közbenjárására egy másik német nyomdász, bordeaux-i jelentkezőket megtaníttana a mesterségére.

Mielőtt a pártfogó vagy megbízó a nyomdással véglegesen megállapodott volna, próbanyomást kért tőle. Valdarfer Milánóban 1473 október 8-án szerződése megkötésekor próbanyomásban bemutatja „litterae antiquae”-jét. Petrus Torelli a neves humanistával, Franciscus Puteolanusszal 1474 december 7-én Pármában kötött szerződésében kötelezettséget vállal, hogy munkája megkezdése előtt bizonyágot tesz a betűöntésben, a festékkeverésben és a sajtó kezelésében való jártasságáról. Kiköti azonban, hogy betűöntésre nem fogják alkalmazni. Bolognában egy Merlini nevű nyomdász az 1474 december 19-én kötött szerződtetése

alkalmával eskü alatt erősíti, hogy ért a betűöntéshez, szedéshez, festékezéshez, nyomtatáshoz és a betűk tisztogatásához.

A sajtók, a matricák s a különféle szerszámok beszerzése a nyomdász kötelessége volt; a pártfogó viszont biztosította az üzem folytatásához szükséges anyagokat, mint a papírt s a fémet. Ilyenkor azonban maga is részese lett az üzletben s ellenőrizte a példányok értékesítését. Ezt látjuk Perugiában, hol a példányokat 1472 októberében s 1473 februárjában a nyomdászok s megbízók közt két egyenlő részben szétosztják, közvetítők útján Rómában, Sienában, Nápolyban, Bolognában, Páduában, Páviában és Ferrarában árusítatják s hol mindkét fél különben ötven arany büntetés terhe mellett kötelezi magát, hogy a közösen megállapított árnál olcsóbban egy példányt sem ad el. A megállapodás végrehajtásának ellenőrzését Braccio dei Baglioni egyik bizalmi emberére bízzák. Számos olaszországi városban úgyszólván divat volt, hogy a város vezető egyéniségei, kik rendszerint mint humanisták is kitűntek, nyomdászokat hívtak a városba, a nyomda berendezéséhez pénzt adtak, a nyomdászathoz szükséges nyersanyagok beszerzéséről gondoskodtak, a kiadványok forgalombahozatalát összeköttetések által elősegítették, de aztán maguk is részt kértek a nyereségből s az értékesítést ellenőrizték. Az is előfordult, hogy a nyomda teljesen a pártfogó neve alatt működött s a tulajdonképpeni nyomdász nevét nem is ismerjük. Bolognában Baldassare Azzoguidi, egy ottani közjegyző dúsgazdag fia honosította meg 1470-ben a nyomdászatot s noha a nyomtatványok hosszú sora mindig csak egyedül őt, mint „primus in sua ciuitate artis impressoriae inuentor”-t nevezi nyomdászának, alig hihető, hogy maga is részt vett volna a technikai munkában.

Milyen volt a viszony Karai és Hess között?

Karai pénzt adott a nyomda alapítására, sőt az alapítás után is az üzem fentartására. Ez félreérthetetlenül következik Hess előbeszédének szavaiból: „Nélküled a munkát sem megkezdeni, sem befejezni nem tudtam volna.”

Karai gazdag ember volt, birtokai s nagyjavadalmú állásai voltak. Előbb veszprémi, majd budai prépost, királyi alkancellár s 1473 óta az ország egyik legfőbb bírója, a királyi személyes jelenlét törvényszéki helytartója. 1471-ben Erneszt János királyi kincstárnoknak nyolcezer forintnyi kölcsönt adott, szívességből, de kamatra.

Láttuk, hogy a nyomdászok a nyomdát tulajdonképpen alapító pártfogóval szemben nem elégedtek meg a pénzzel, hanem a nyomda fentartására is mindenféle előnyöket követeltek: privilégiumot, vám- és adómentességet, alkalmas helyiséget, lakást, ellátást; még a személyzet béréről, fekvőhelyéről és ellátásáról való gondoskodást is lehetőleg a pártfogóra sózták, sőt az anyagok beszerzésével s a kinyomtatandó szövegek felhajtásával is őt zaklatták.

Hess előszava keveset árul el abból, amit érte Karai a pénzbeli segítségen kívül tett. „Tu de me optime meritis es” – mondja. – „Személyemet illetőleg igen nagy érdemeket szerezte.” Mivel szerezte Karai ezeket a nagy érdemeket? Helyiséget adott neki, állami támogatást, vám- és adókedvezményeket biztosított neki? Az előszóból annyi bizonyos, hogy nem gondoskodott számára megrendelésekről s nem ő szerezte meg számára a *Chronica Hungarorum* szövegét. Hess szinte szemrehányólag mondja: „Mikor... a Te jóvoltodból Magyarországra jöttem, *nem kevés ideig munka nélkül voltam;*” s e munkátlanság után végre „igen nagy és sok napot igénybevevő munkába fogtam, tudniillik Pannónia krónikájának kinyomtatásába.” Ha ehhez Karai segítette volna, nem kellett volna magyaráznia, miért választotta éppen a krónikát: „Azt hittem, ez minden magyar embernek kedves örömet fog okozni; szülőföldjét ugyanis mindenki más országoknál jobban szereti s többre becsüli, mindenki ég a vágytól, hogy elődei életét ismerje, azok jeles s emlékeztetőre méltó cselekedeteit utánozhassa, a szerencsétlenségeket pedig, melyek érték őket, okultan kerülhesse.”

Bármily nagyok voltak is Karai érdemei, Hess mégis gondolkodott, sőt „hosszasan tépelődött,” kinek ajánlja a krónikát? „Mikor pedig arról elmélkedtem s hosszasan tépelődtem, kinek ajánljam fáradozásomnak ezen néhány nap előtt befejezett első termékét, másra, mint Rád, igen tisztelt uram, nem gondolhattam.” Hess bízott Karai további támogatásában, melynek segítségével nagyobb könyveket is óhajtott nyomtatni: „Fogadd tehát ezt a könyvecskénket, az igazság is azt kívánja, hogy kegyelmességednek ajánljam, hiszen a munka legfőbb indítóoka Te voltál, illő tehát, hogy eredményében is részesedj. És ha a jövőben nagyobb könyveket nyomtatnánk, azokat is a Te dicső nevednek fogjuk ajánlani.”

A Basiliust mégsem ajánlotta neki. Igaz, az nem volt nagyobb, hanem kisebb a krónikánál, egy harmadánál is kisebb, ígéretszegést tehát nem követett el.

HONNAN SZEREZTE HESS NYOMDÁJA A PAPIRT?

Mikor Hess arra az elhatározásra jutott, hogy Budára költözzék, biztosnak kellett lennie az ott létesítendő nyomda akadálytalan papírellátásában.

Ha a nyomdász valahol le akart telepedni, első kérdése az volt, tud-e ott papírt szerezni?

Nem véletlen, hogy az ősnymdák mindenütt a papíripar területén helyezkedtek el. Az elsők a rajnamenti városokban, azután a papíripar legerősebb országában, Itáliában, hol öt-hat év alatt több nyomda keletkezett, mint a többi országokban együttvéve. Németországban a Rajnavidék után a papírgyártásáról híres Bajorország vonzotta leginkább a nyomdászokat.

Az első nyomdák még ezeken a papírtermelő vidékeken is papírinséggel küzdöttek. Gutenberg Bibliájában, a subiacói nyomtatványokban stb., igen sokféle vízjegyű papír váltakozik, ami arra vall, hogy a nyomdászok kénytelenek voltak különféle helyekről különféle minőségű papírokat beszerezni. Ez egész természetes jelenség. A papírmalmok akkor még nem voltak berendezkedve akkora arányú termelésre, aminőt a nyomdászok kívántak. Ha a kódexmásoló, mondjuk, egy négyszázoldalas könyvet akart lemásolni, ahhoz kétszáz levélre, vagyis száz ívre volt szüksége. A nyomdász ugyanennek a könyvnek háromszáz példányban való sokszorosítására háromszázszor annyi papírt, vagyis harmincezer ívet igényelt. Azonkívül a nyomdász sokkal gyorsabban készült el a könyv szedésével és háromszáz példányban való nyomásával, mint a scriptor az egyszeres lemásolással: ennél fogva sokkal gyorsabban követték egymást a papírrendelések.

A papíriparnak tehát a nyomdászok terjedésének igen gyors iramához képest át kellett alakulnia. Hogy valóban lépést tudott vele tartani, azt egyrészt a nyomdák gyors szaporodásából, másrészt az ősnymtatványok óriási tömegéből s aránylag magas példányszámából látjuk.

A papíripar fellendülését a papírárak gyors esése is mutatja. 1472-ben Ulricus de Basilea Frankfurtban Henne Stralenbergtől négy rizsma papírért 26 aranyforintot követel, egy rizsma – ötszáz ív – tehát hat és fél aranyba került. Tíz évvel később, 1482-ben, Modenában a nagyfóliójú papír ára rizsmánként már csak egy arany. Ennek folytán a könyvárak is estek. 1470-ben Sweynheym és Pannartz németországi utazó ügynöke minden könyvért annyi aranyat kér, ahányszor hat quinterniót tartalmazott a könyv. 1480-ban Antonius Moretus már tizenkét quinterniót ad egy aranyért s 1488-ban Milánóban huszonnyolc quinternió esik egy-egy aranyra. Ez mind a termelési költségek, elsősorban a papír árának csökkenésével magyarázható.

A papír kezdetbeni nagy ára takarékosagra kényszerítette a nyomdászokat s ez nagy befolyással volt a nyomdászok fejlődésére. Mindig kisebb és kisebb betűtípusokra tértek át. Ennek előnyét már Gutenberg is belátta: Bibliája első tíz lapját negyvensoroson szedte, a tizenegyediket negyvenegy sorban, a többi negyvenkét sorban – az első quinternio szedésénymása közben a munkát megállította, betűit kisebb méretre átöntötte s ekként a sorközök kibővítése által ugyanilyen magasságú, de negyvenkét soros szedéstükörrel példányonként harminc papírlevelet takarított meg.

A széles margó a korai ősnymtatványkorban esztétikai követelmény volt, szükség volt rá a kódexszerű lapszéli díszítés számára s e kíváncságra ellen Hess idejében a nyomdászok nem mertek vétkezni. A papírral másként nem takarékoskodhattak, mint hogy kisebb típusokat választottak s az egy-egy oldalra férő sorok számát szaporították. Csak a későbbi hetvenes években fedezték fel, hogy a margóval is lehet takarékoskodni, ha a könyv díszítéséről maga a nyomdász tud a saját technikájával gondoskodni. Nyomatott iniciálékkal, díszítő lécekkel és

illusztráló fametszetekkel pótolták a kódexminiáló festett díszítéseit s ezáltal elhárították a margóval való takarékoskodás akadályait.

Hess nem takarékoskodott a papírral. A *Chronica Hungarorum* pazarló beosztása, a szokottnál is szélesebb margója, a csupán 33 soros tükör arra vall, hogy Budán nem volt papírhiány.

A budai papírbőség egyik bizonyítéka a *Chronica Hungarorum* papírjának vízjegye. A *Chronica* minden példányában mindig ugyanaz a két vízjegy váltakozik.

Az első, a csillagon függő mérleg, főleg az első három quinternióban látszik, a másik, mely nyolcason függ, a többi négy quinternióban.

Ha valamely nyomtatványban csak egyfajta vízjegy, vagy – mint itt – annak két változata fordul elő, az annak a bizonyítéka, hogy minden ív papírja ugyanabból a papírmalomból származik. Viszont, ha a nyomtatvány papírjában sokféle ábrájú vízjegyek mutatkoznak, papírhiányra kell következtetnünk. Utrechtben 1480 körül volt papírínség. Ebben az évben ott tudtommal csak egy ősnymtatvány jelent meg, – S. Veldener nyomdájában *Rolevinck Fasciculus temporuma* – s ennek az egyetlen nyomtatványnak papírjában tizenhatféle vízjegy látszik. Veldener a papírmalmok válsága miatt kénytelen volt mindenféle régi papírkészletet összevásárolni. Hét évvel korábban nem volt ott papír válság. Az utrechti egyetemi könyvtár tizenegy 1473-ban nyomtatott utrechti ősnymtatványpéldányt őriz, részben terjedelmesebbek a *Fasciculus Temporum*nál, s ezekben együtt összesen csak hatféle vízjegy van.

A budai papírbőség mellett szól továbbá az, hogy Hess nyomtatványainak vízjegyeivel gyakran találkozunk az ugyanabból az időből származó hazai kódexek papírjában. A *Chronica Hungarorum* csillagon függő mérlege (Briquet 2450), melyet Briquet 1475-ből keltezett magyarországi iratok papírjában talált, előfordul a budapesti Egyetemi Könyvtár Szt. István, Szt. Imre, Szt. László és Szt. Erzsébetről szóló leciókat tartalmazó 104. számú latin kódexe első felében; előfordul ugyane könyvtár 25. és 71. számú latin kódexeinek minden egyes ívén; e két kódexet 1474-ben és 1475-ben Sztárai Máté másolta Váradon, Egervári László püspöki kormányzó megbízásából. Előfordul a pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Nyírkállói kódex 1476-ban Budán írt első két quinterniójában, de néhány későbbi quinternióban is. Előfordul a Nemzeti Múzeum 266. számú latin kódexében (298. lev.), melynek *registruma* szintén a kódex hazai származásáról tanuskodik.

A *Chronica Hungarorum* másik, nyolcason függő mérlege kerek serpenyőkkel (Briquet 2472), melyet Briquet 1466-ban keltezett magyarországi okleveleken látott, előfordul a budapesti Egyetemi Könyvtár 72. számú latin kódexében, melyet Mattheus karthauzi szerzetes másolt 1467-ben „in Leweld monasterio.” S előfordul hazai könyvtáraink számos más XV. századi kódexében, melyek hazai s az 1470-es évekből való származását kolofónok s egyéb feljegyzések híjján ép ez a vízjegy teszi valószínűvé.

Hess másik nyomtatványában, a *Basilius* papírjában ugyancsak kétféle mérleges vízjegy-változat látszik.

Az első, a csészealj alakú serpenyőkkel (Briquet 2472 kisebb változata) megint a budapesti Egyetemi Könyvtár 72. számú latin kódexében fordul elő, melyet a lövöldi karthauzi írt. A másikat, a gömbölyű serpenyőkkel (Briquet 2488), Briquet az 1470 évi magyarországi papíron találta.

Úgy a *Chronica*, mint a *Basilius* papírja ugyanabból a malomból származik. A vízjegy változatokban fordul elő s ilyen változatok minden papírmalom vízjegyeiben látszanak. A papírmalmokban ugyanis – ha csak egyfajta nagyságú s egyminőségű papírt gyártottak – minden puttonynál két merítőhálóval dolgoztak. Két munkás dolgozott együtt: az egyik merítette a péppel telt puttonyból a papírréteget, a másik átvette a tele hálót s ugyanakkor

átnyújtotta a másik, az üres hálót, hogy az első munkás megszakítás nélkül folytathassa a merítést, míg társa a tele hálóban levő réteget a nemezlapra borítja s odatolja a préskezelőnek. A hálók egyik felének közepére volt erősítve a drótból font figura, melynek lenyomata a vízjegy. A drót engedetlen anyag, lehetetlen volt minden hálóhoz minden apró részletben teljesen egyező figurát alakítani. A nagyobb üzemek természetesen több puttonyt állítottak fel, mindegyikhez legalább két háló tartozott, ott tehát a változatok száma is nagyobb volt. A változatok oka továbbá az, hogy a hálók nem voltak hosszú életűek; évente, vagy két évente ki kellett őket cserélni s ezért nemcsak a vízjegy részleteiben, hanem a papír bordázatának sűrűségében is mutatkoznak eltérések. Idővel a személyzet is változott s új ember hajlította az új drótfuratát.

Hol, melyik országban zúgott az a papírmalom, melyből Hess papírja származott? E kérdésre a feleletet Briquet négykötetes vízjegykatalógusában kereshetjük.

Bármily fontos cikk volt a papír, a középkori papíripar történetét mégis homály fedi. A XIV. századbeli fabrianói számlakönyvön és Stromer nürnbergi naplóján kívül úgyszólván semmi korabeli adat, hivatalos feljegyzés, például adókimutatás, a papírmalmokra vonatkozólag nem maradt fenn. A papírszállításokról szóló szerződésekben és periratokban csak kereskedők, de nem gyárosok állnak szemben a megrendelőkkel. Források híján a papír történetéhez támpontot csak magának a terméknek, a középkori papír végtelen változatos tömegének megvizsgálása, elsősorban a vízjegy tanulmányozása, szolgáltat.

A vízjegy eleinte gyári jel lehetett, a XIV. században azonban mindenesetre már minőségjel is volt. A malmok többnyire kétféle nagyságú és többféle minőségű papírt gyártottak s megkülönböztetésükre többféle vízjegyet használtak. Az egyik fabrianói papírmalom 1363–1366 évi számlakönyvének tanúsága szerint ötvenöt különféle minőségű és nagyságú s ugyanannyi különféle vízjegyű papírt gyártott. Egy ravensburgi malom a XV. század közepén háromféle vízjegyet használt: tornyot a jó minőségű, ökörfejet a közepszerű és vadászkürtöt a gyengébb minőségű papírhoz. Ugyanaz a malom tehát több vízjegyet alkalmazott, de viszont, ugyanazt a vízjegyet használta több malom is.

Sokféle minőség volt, mely főként a papír keménységi foka és tapinthatósága szerint különbözött. A bolyhos papírt nem szerették. A minőséget elsősorban a gyártási eljárás hozta létre, de nagy befolyással volt rá a vidékenként változó éghajlat és a gyártáshoz használt víz tisztasága is. A kevésbé kedvező vidékek malmai is a kedvező fekvésűek jó minőségét utánozták, – ha másban nem, legalább a minőséget igazoló vízjegyben. Egyes minőségek híresek voltak s a fogyasztók azt a papírt keresték, melyben a keresett minőséget jelölő vízjegy látszott. A gyártók tehát szívesen átvették a minőségeiről híres idegen malom vízjegyeit. Következmények nélkül tehették, mert semilyen törvény vagy rendelet az áru hitelességét nem védte.

De nemcsak az idegen vízjegyet, még az idegen elnevezést is kölcsönvették. Olaszországban a XIV. században a jobb minőségű papírt „charta bambycina”-nak nevezték, a szíriai Bambyke város után, hol az arabok egyik legkitűnőbb papírgyára volt. Nürnbergben Georgius Stuchs 1489-ben egyik nyomtatványát (GW 1015) azzal dicséri, hogy – „non in fluida ut plereque, sed solida firma et *italica bapiro*” – olasz papíron nyomtatta. E nyomtatvány papírjának vízjegye a *mérleg*. Époly kevésbé gyártották Olaszországban, mint ahogy Olaszországban nem kerülhetett forgalomba arab gyártmányú papír; hiszen Nürnbergben ott volt a híres Stromer-féle papírmalom, melynek fametszetes képét a Schedel-féle *Chronica* 1493 évi kiadása közli. Az „*italica bapiro*” ugyanolyan értékű kifejezés, mint a német nyomdászok „*litterae Venetae*”-je, mellyel a rotundatípust jelölték meg. Franciaországban a mérleges vízjegyű papírt „charta lombardica”-nak nevezték. Briquet és Karabacek előtt a tudósokat félrevezették ezek a kifejezések. A „charta bambycina”-ról téves etymologizálás folytán azt hitték, hogy gyapotból készült papírt jelent, az „*italica bapiro*” és a „papier lombard” pedig azt a hitet keltette, hogy Olaszország látta el papírral Németországot és

Franciaországot is. Pedig mind ezek a kifejezések csak azt mutatják, hogy az így megjelölt minőségek jó nevüket eredeti gyártási helyükről, Bambykéről, illetőleg Lombardiáról nyerték, de azután másutt is ezt a minőséget gyártották.

Urbani 1870-ben azt igyekezett bebizonyítani, hogy a körbe zárt mérleg, mely 1350-től 1555-ig fordul elő oklevelekben, kódexekben és nyomtatványokban, kizárólag a velencei papírmalmok vízjegye volt. Kétségtelen bizonyítékok vannak rá, hogy a velencei malmok csakugyan ezt a vízjegyet használták; a legtöbb velencei ősnymtatványban tömérdek változatban megtaláljuk. De elképzelhetetlen, hogy ez a vízjegy, mely megszámlálhatatlan mennyiségben fellelhető minden ország kódexeiben, oklevelein és ősnymtatványaiban, az Atlanti Óceántól a Fekete Tengerig s a Balti Tengertől Szicíliáig, egyetlen vagy csak néhány papírmalomból származhatott volna.

Ha a vízjegyek hazai előfordulását tanulmányozzuk, arra a következtetésre jutunk, hogy a XV. század eleje óta Magyarországnak is volt saját papíripára. A XIV. században még nagy összevisszaság észlelhető a papírhasználatban s igen sokféle a vízjegy. Szőnyi László XIV. századbeli papírokleveleink vízjegyeit kutatván, 580 esetben határozottan olasz eredetű, 691 esetben pedig közelebbről meg nem határozható eredetű, számos országban előforduló, vízjegyet talált. A XV. században hazai papírjaink vízjegyei sokkal egységesebbek. A mérleg, melyet Szőnyi a XIV. században mindössze tizenkétszer talált, a többi vízjegyet messzire túlszárnyalva, első helyen áll. Utána az ökörfej a leggyakoribb s e két vízjegy mellett a többi feltűnően háttérbe szorul. Ha előfordulásuk időrendjében vizsgáljuk őket, azt látjuk, hogy a század elején egyszerűbbek, később azonban a főjegyhez mindig több és több mellékjegy járul. A figura bonyolódik, fejlődik. Számos figura leelőször és leggyakrabban Magyarországon fordul elő. Briquet a 2400 számú vízjegyet 1406 és 1433 közt hazánkban írt papírokon találta; egyszerű mérleg, mely nincsen körbe zárva, egyébként azonban hasonló a *Chronica Hungarorum* vízjegyéhez. Ugyanabban az időben gyakran előfordul Hollandiában, Oroszországban, Szicíliában, Észak- és Délfranciaországban, Németországban a Rajnától Bajorországig és Felső-Olaszországban. Hasonló hozzá a szintén kör nélküli 2401 számú vízjegy, mely 1437-től 1457-ig Magyarországon, Bécsben, Bajorországban, Velencében és Szicíliában volt használatban. A körbe zárt mérlegek sorát hazánkban megnyitja Briquet 2447 számú vízjegye, a *Chronica Hungarorum* nyolcason függő mérlegének változata (a serpenyő háromszögletes), melyet Briquet legtöbbször, 1453-tól 1470-ig, Magyarországon talált; előfordul még Klagenfurt közelében, Bécsben (1454–1466), Prágában (1455), Münchenben, Nürnbergben, Pozsonyban (1458), Morvaországban (1463), de Olaszországban csak egyszer (Fabrianóban). A Basilius egyik vízjegyét (Briquet 2488) Trevisóban 1467 és 1468-ban, Bajorországban 1469-ben, Magyarországon 1470-ben alkalmazták. Egyik továbbképzése, – a körbe zárt mérleg csillagról és karikáról függ (Briquet 2578), – leelőször egy 1480-ban Budán keltezett okiratban fordul elő; később megtaláljuk Augsburgban és Felső-Olaszországban is. Két másik változata (Briquet 2579 és 2580) Nagyszebenben fordult elő 1484-ben és 1485-ben. A *Chronica Hungarorum* másik vízjegyváltozatát (Briquet 2450) Magyarországon kívül csak Ausztriában látta Briquet 1467-től 1475-ig keletkezett iratokban. A Hess által használt 2472 számú vízjegyű papírt, szórványos szicíliai és velencei előfordulásán kívül, ugyancsak Ausztriában és Bajorországban találta Magyarországon (1464–1473) kívül. Briquet 2469 és 2471 számú mérleges vízjegyeit már nem kör, hanem csillagalakú körzet zárja körül, ezek tehát további fejlődések s 1485-ig ugyanazokon a vidékeken, többek közt Erdélyben, fordulnak elő. Még további fejlődést (kettős körök, a mérleg madárról, virágról, kampóról vagy ezek kettős kombinációjáról függ, – Briquet 2480, 2484, 2485, 2487, 2514, 2515, 2517, 2536, 2538, 2561, 2586, 2587, 2607) mutatnak a XVI. század elejéről származó mérleges vízjegyek, melyek mind az előbb említett vidékek papírjaiban, Magyarországon főként Nagyszebenben, fordulnak elő.

A másik vízjegy, az ökörfej, melyet Szőnyi már a XIV. században is leggyakrabban talált okleveleink papírjában, 1410 óta ugyanolyan fejlődést ért Magyarországon, mint a mérleg. Eleinte a főjegyhez csak kevés mellékjegy járul, mint a két szarv közt kiemelkedő egyszerű kereszt vagy csillag, melynek alsó szára esetleg egy kis kört szel ketté (Briquet 14690, 14147, 14693, 15228–15269), majd, 1429 táján, karikát fűz az ökör orrába (Briquet 14692), a szarvak közé kereszt helyett hosszúszerű virágot tesz (Briquet 14708, 14753), végül, a század közepe óta, a mellékjegyek díszesebbek lesznek, római kereszt s virágkombináció emelkedik a szarvak közt (Briquet 14545–14554, 14848), az 1470-es évek óta pedig a díszes keresztre kígyó tekergőzik (Briquet 15366–15381) vagy korona ékesíti. Az ökörfejes vízjegy több változata ugyancsak Magyarországon fordul elő először, nevezetesen a felvidéken, Eperjes környékén, s ugyanaz a változat néhány évvel később Csehországban tűnik fel.

Briquet olvasása azt a benyomást kelti, hogy Magyarországon a XV. században a papíriparnak három gócpontja volt: az első Buda környékén vagy a Vág völgyében s ennek vízjegye a mérleg; a másik Eperjes és Bártfa vidékén, az ökörfejes vízjeggyel; a harmadik Erdélyben, Nagyszeben és Brassó tájékán, mely mind a két vízjegyet használta, de már stilizált, tehát inkább századvégi alakjában. A malmok az ausztriai és bajor papíripar hatása alatt álltak, mert olyan vízjegyeket használtak, melyek Ausztriában és Bajorországban fordulnak elő rendszeren, Olaszországban azonban ugyanezekben a változatokban csak szórványosan. A főjegy Itáliában is gyakori, mint mindenütt, de más változatokkal. S végül, a hazai papírmalmok úgy látszik többet termeltek, mint amennyit a környéken fogyasztottak, mert sok vízjeggyel a tíztizenöt évi korhatáron túl is találkozunk, míg a nyugati államokban az átlagos korhatár négyöt évre terjedt. Ennyi idő szokott eltelni a változat első és utolsó előfordulása közt.

A hazai papíriparról époly kevés történeti adatunk van, mint Hess nyomdájáról. Itt sem áll rendelkezésünkre egyetlen oklevél sem. Itt is csak maga a papír van előttünk, mint ahogy Hessről is csak két kétségtelen nyomtatványa szól.

Hess papírpazarlásából és az 1470-es évek hazai papírbőségéből az következik, hogy 1472-ben Budán olcsó volt a papír. Pedig Magyarországon igen nagy volt a papírszükséglet, sokat írtak s a hivatalok meg scripturariumok csak kivételesen használnak pergament. Magyarország állattenyésztő ország, a papír mégis diadalmaskodik a pergamen fölött, mert olcsóbb nála. De lehetett volna-e olcsóbb, ha messziről, például Olaszországból szállítják? Oklevelekből tudjuk, hogy Velence, Génua és Bordeaux sok papírt szállított idegen országokba, – de tengeri úton. A hosszú szárazföldi úton, az akkori szállítási eszközökkel ilyen súlyos anyagot, mint a papírt, nem lehetett olcsón szállítani. Németország szállíthatta a Dunán, de Németország a legnagyobb papírfogyasztók közé tartozott, Bajorország tele volt nagyüzemű nyomdákkal s láttuk, hogy Frankfurtban 1472-ben milyen drága volt a papír, melyet bázeli kereskedő szállított oda.

A papíripar csak annyiban volt helyhez kötve, amennyiben a gyártáshoz tiszta folyóvízre volt szüksége. A legegyszerűbb eszközökkel dolgozott s a feldolgozandó anyagot, a rongyot, bárhol felhajthatta. Vajjon az akkori nagy papírszükséglet mellett nem lett volna nálunk elég gazdasági érzék ahhoz, hogy hegyi folyókban s patakokban gazdag országunkban ne építsenek papírmalmot? Ez alig hihető.

Mikor Hess Budára jött, itt papírfölösleget talált. Ha a Chronicát – az akkori átlagkiadásokat véve tekintetbe – háromszáz példányban nyomatta, 11.500 ív papírra volt szüksége. Ez 23 rizsma, mely Frankfurtban 145 aranyba került volna. Hessnek a papírbeszerzés nem okozott nehézséget, hiszen azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a Chronica befejezése után – amint az előszóban mondja – a Chronicánál nagyobb könyveket fog nyomtatni.

E papírbőség felidézheti bennünk azt a kérdést, vajjon nem a magyar papíripar szószólója is volt-e Karai, midőn arra törekedett, hogy Budán nyomdát létesítsen? Olaszországban lehetett alkalma tapasztalni, hogy a nyomdászati mennyire fellendíti a papíripart.

A NYOMDA BERENDEZÉSE

„*Essemque non parum otiosus*” – mondja Hess a *Chronica* előszavában. – „Miután... a Te kegyelmedből Magyarországra jöttem és itt nem kevés ideig munka nélkül voltam, nagy és hosszú időt igénybevevő munkába, tudniillik Pannonia krónikájának kinyomtatásába fogtam.” Néhány sorral később újra arról beszél, hogy a *Chronica* volt első nyomtatványa: „...arról elmélkedtem és hosszan tépelődtem, kinek ajánljam e néhány nappal azelőtt befejezett *első termékemet?*” („*Cui meam primam in hoc sedulitatem pluribus diebus lucubratam dirigerem.*”)

Ezek a kifejezések néhány kérdést vetnek fel. Hess 1472 februárjában távozott Rómából, mikor Lauernek nem volt többé szüksége 111-es sorméretű antiquájára, 1473 június 5-én pedig befejezte a *Chronica Hungarorum* nyomtatását. Mikor kezdte nyomtatni, mennyi idő kellett egy hét quinterniós könyv kinyomtatásához? Előzőleg mennyi időre volt szüksége a nyomda berendezéséhez? Mennyi idő telt el a berendezkedés befejezésétől a nyomtatás kezdetéig, mennyi ideig volt Hess „otiosus” s miért?

Az út Rómától Budáig körülbelül négy hétig tartott. Hess 1472 márciusában már Budán lehetett.

A lakáskeresés aligha okozott neki gondot. El lehet fogadni Fraknoi feltevését, hogy Karai a budai prépostság valamelyik épületében helyezte el a nyomdát.

Az üzem megindulásához mindenekelőtt sajtót, vagy sajtókat s elegendő betűkészletet kellett beszerezni.

A sajtókat nem a nyomdában készítették. Ez asztalosmunka volt. Mít is kezdett volna a nyomdász egy asztalosműhellyel, melyet a nyomtatás megkezdése után nem tudott volna többé használni? Gutenberg első sajtóját is esztergályos, Konrad Sahspach készítette, még pedig négy hét alatt, amint a strassburgi periratokból tudjuk.

A legtöbb ősnymdában nem egy, hanem több sajtó állt. Ezt részint oklevelekből tudjuk, részint pedig kiszámíthatjuk az ősnymtatványokban megállapítható szedésrészletekből. A hosszabb munkáknak levélről-levélre egyetlen sajtón való kinyomtatása túlságosan sok időt vett volna igénybe s ez nem fizette volna ki magát. A kiadás sokszor sürgős volt, megjelenése szerződésben meghatározott időhöz volt kötve. Ezért a nyomdászok a kéziratot szedésrészletekre osztották s az egyes részleteket egyszerre szedte más-más szedő s a szedéseket más-más sajtón egyidőben nyomták. Már Gutenberg Bibliájában is határozottsággal felismerhető négy szedésrészlet, amiből arra következtetünk, hogy műhelyében négy sajtón dolgoztak egyszerre. Sweynheim és Pannartz római nyomdájában 1471-ben legalább tizenegy sajtó állt munkában; gyorsütemű hatalmas termelése másként meg sem volna magyarázható. 1470 december 7-én megjelent két kötetben 1340 oldalas Thomas Aquinasuk, másfél hónappal később a 372 oldalas Cyprianus s 1471 március 15-én és április 5-én kétkötetes latin Bibliájuk, az első kötet 564, a második 692 oldal terjedelemben; a Biblia első kötete öt, a második hat szedésrészletre oszlik. Johannes Reinhardi Treviben 1470 körül tudomásunk szerint mindössze egy nagyobb terjedelmű könyvet s egy aprónymtatványt adott ki (úgy mint Hess Budán), de oklevéladatból tudjuk, hogy négy sajtója volt. Antonius Zarotus 1472 május 20-án kelt milánói szerződése hét sajtóról szól. Andreas Portilia Bolognában 1473–1475-ben egy *Repertorium Iurist* négy sajtón nyomtatott, ami szerződéseiből és elszámolásából bizonyos. Százával lehetne ilyen példákat idézni.

A szedésrészlet felismerhető, ha valamelyik – ponttal, befejezett mondattal végződő – quinternio utolsó oldalain a szedés összeszorítása vagy ellenkezőleg, szembetűnő nyújtása észlelhető, ha az abbreviatúrák halmozódnak, vagy ellenkezőleg, feltűnően hiányoznak, míg

az új mondattal kezdődő következő quinternio elején az abbreviatúrák rendes elosztása mellett a szedésben rendellenesség nem tapasztalható. Még inkább felismerhető a szedésrészlet az egymástól eltérő füzetbeosztásokból, például ha a quinterniók között kivételesen sexternio vagy quaternio akad. Ilyenkor a nyomdász elszámította magát, a szedésrészlet hosszabbnak vagy rövidebbnek bizonyult az előirányzott terjedeleminél s még egy levelet, vagy ívet kellett a füzethez csatolni, vagy pedig egy levelet, vagy ívet, mint fölöslegeset eltávolítani.

Miután minden szedésrészlet más-más sajtó alá került s a részlet kezdetének sokszorosítását szükségképpen egy füzet első oldalán kezdték, a szedésrészlet végének is mindig egybe kellett esnie a füzetvéggel.

Ha a *Chronica Hungarorum*ot ebből a szempontból vizsgáljuk, három szedésrészletet különböztetünk meg benne. Az első végződik az első quinternióval (kibővített quinternio, tulajdonképpen sexternio!) s felöleli a szöveg első 22 oldalát; a második a következő négy quinternióban 80 nyomtatott oldalra terjed; a harmadik 31 oldalas s betölti a hatodik s a megkurtított hetedik quinterniót.

A három részlet nem egyforma hosszú; az első 6490 szót tartalmaz s nem egészen gyakorlott szedő szedte; a másodikat 22.538 szóval két jó szedőre bízta; a negyedik szedő a 8401 szóból álló harmadik részletet végezte el. Az első és harmadik igen rövid, de ha három sajtó állt rendelkezésre, akkor miért ne? Efféle rövid részletekre is van példa.

Ha az ősnymda nem rendelkezett saját könyvkötészet fölött s a példányait fűzött állapotban hozta forgalomba, akkor a nyomtatványok első és utolsó lapját, vagy levelét, mintegy borítékként, üresen hagyta, hogy a szöveg a bepiszkolódástól védve maradjon. A könyv elején és végén üres leveleket látunk Ruschnál Strassburgban 1463 óta (Hain 6461), Zellnél Kölnben, ugyancsak 1464 óta, Sweynheim és Pannartz, Lauer, Rot majdnem minden nyomtatványánál, Velencében Johannes de Spiránál 1469-ben, stb. Lignamine vagy az első, vagy az utolsó levelet hagyta üresen. Hannál az üres levelek ritkábban fordulnak elő. Az üres leveleket a könyv bekötésekor rendszeren lefosztotta a könyvkötő. Ha maga a nyomda köttette házilag a példányokat, mint például Koberger Nürnbergben, akkor a nyomdásznak nem kellett üres leveleket hagynia. Később (először 1480-ban, Zwolleban, Pieter van Osnál) az üres első oldalra a könyv rövid címét vagy a nyomdász jelvényét, vagy mind a kettőt nyomtatták.

A *Chronica Hungarorum*nak úgy az elején, mint a végén voltak üres levelei. Az elején levő megmaradt a római Corsiniana-könyvtár példányában, a végén levők pedig a lipcsei és párisi példányokban. Az első és utolsó quinternio vízjegyének fekvéséből valamennyi példánynál könnyen kiszámítható, hogy a nyomtatott leveleken kívül az első quinternióhoz (tulajdonképpen sexternióhoz) egy, az utolsóhoz négy üres levél tartozott, melyet a legtöbb példányban később lefosztottak. A *Chronica Hungarorum* nem volt 67 levél terjedelmű, mint ahogy bibliográfiánk állítják, hanem eredetileg 70 levélből állt, melyből a papírban gazdag Hess ötöt üresen hagyott.

A könyv első füzetét, mint valamennyit, quinterniónak tervezte. Az első oldal (melyre utóbb az előszó került) üresen maradt volna. A nyomtatást a tervezett quinternio második oldalán kezdték s az első szedésrészletnek tizenkilenc oldalából kellett volna kifutnia. Az előzetes számítás azonban tévesnek bizonyult s noha a szedő a szedést összeszorította, átlagban 295 szót szedett oldalankint, a 724 sorban 1601 abbreviatúrát alkalmazott (soronkint átlag 2–3 abbreviatúrát, minden négy szóhoz átlagban egyet), mégis még további két oldalra volt szüksége, hogy elhelyezhesse. Igyekezete a 17. és 18. oldalon a legszembetűnőbb; ott van a legtöbb rövidítés, soronkint átlag kilenc-tíz s ugyanott legsűrűbb a szedés is: 325 és 305 szó oldalankint. Hess azután úgy oldotta meg a dolgot, hogy a quinternióból sexterniót csinált s ennek külső ívének jobb levelére jutott a 21. és 22. oldal, a bal levél pedig üres fedőlevélként maradt az elején. Csakhogy így elől nem egy vagy két, hanem három üres oldal maradt volna.

Hogy ezen segítsen, elhatározta, hogy előszót ír a Chronica elé s ezzel a harmadik üres oldalt betölti.

A második szedésrészlet a következő négy szabályos quinterniót tölti be. Nyugodt, egyenletes szedés, egy-egy oldalra 281–282 szó esik, abbreviatúra minden ötödik-hatodik szóra jut. Látszik, hogy a szedők helytel bõven rendelkeztek. Míg az első szedésrészletben mindössze két sor helyét lehetett üresen hagyni (egyet a fejezetcím fölött, a másikat alatta), addig itt 46 fejezetcímnél alatta, vagy fölött, vagy alatta is, fölött is kihagyva egy-egy sort, összesen 41 sornyi hely maradt felhasználatlanul. A fejezetcímeket mindig az egy-egy oldalon rendelkezésre álló térhez viszonyítva helyezték el. Ha nem volt elég hely, a cím csak egyszerű külön sorban állt, ha szorult volt a hely, az elõtte levõ fejezet utolsó sorának üresen maradt részére került. De ha volt hely bõven, akkor fölött is, alatta is, egy-egy sornyi üres helyet hagytak.

A Chronica második szedésrészletében volt hely elég. Sõt utolsó oldalán, az ötödik quinternio végén, 33 sor helyett csak 16 sornyi szöveg jutott volna, – igen kevés abbreviatúrával, azok is a sorok végén, tehát a sorzáráshoz alkalmazkodva, – ha Hess nem segített volna egy újabb ötlettel. A szövegrészlet Róbert Károly halálával végzõdik. Hess, hogy az üresen maradt féloldalt betöltse, ideiktatott egy 15 soros verset, a Metra de morte Karoli regist, mely címével együtt éppen betöltötte az oldalt. Ez a vers eredetileg aligha tartozott a Chronica szövegéhez. A többi régi magyar krónikában hiányzik. Tudakos, évszámokat mondó, adatokat sommázó vers, papias fordulatokkal. Késõbbi tudós verse, nem korabeli megnyilatkozás. Azt hiszem, Hess íratta a korrektorával, hogy a szedésrészletet a nyomdász kedve szerint be lehessen fejezni.

A harmadik szedésrészlet a hatodik quinternióval, Nagy Lajos trónraléptének történetével kezdõdik. Ismét bõ hellyel rendelkező szedés, oldalankint 270–271 szóval, soronkint két-három abbreviatúrával. Ismét sok a cím, de a hatodik quinternióban csak az első – lapkezdõ – fõcím után van sorkihagyás, különben sehol. A hetedik quinternio 29 fejezetcíme közt is csak az utolsóelõtti három oldalon találunk négy sorkihagyásos címet. Az utolsó három oldal igen érdekes. Miként az első és második szedésrészletnél, itt is történt a szedés befejezése után némi változtatás a szövegen. Csakhogy míg amott elõszóval és verssel való kibõvítésrõl van szó, itt szövegkurtítást látok. Az elõadás Nagy Lajos haláláig széles mederben hömpölyög. Halálát a hetedik quinternio nyolcadik oldalán olvassuk. A vízjegyek fekvésébõl és a Chronica Hungarorum lipcsei példányában a hatodik és hetedik quinternio közt levõ papírsávból kétségtelen, hogy Hess a könyv utolsó füzetét is quinterniónak tervezte s quinterniónak is hagyta meg. Nagy Lajos halála után tehát, – tekintetbevéve azt is, hogy az utolsó levél üres fedõlevélnek volt szánva – még tíz oldalnyi szövegnek kellett volna jönnie. De csak három oldalas szöveg következik. S milyen különös beosztásban! Zsigmond király uralomralépését kétsoros fejezetcím jelenti be sorkihagyások közt, alatta pedig mindössze tizenkétsornyi szöveg áll, csupán tizenkilenc abbreviatúrával, ezek közt is hat a sorok végén, s a szedést hosszú évszámok szóval való kiírásával nyújtja („Obiit autem anno domini millesimoquadringentesimotricesimoseptimo: etatis sue anno septuagesimoprimum”). Utána sorkihagyás, aztán új cím („De coronatione regis Alberti”) majd ismét sorkihagyás, aztán nyolcsornyi szöveg tizenkét abbreviatúrával, szóban leírt hosszú évszámokkal. A következõ két és egynegyed oldal V. László történetét és Mátyás király uralmának elsõ tíz esztendejét mondja el. A szöveget befejező oldal versõje üres s némely példányban (Pellechet 3565) a könyv végén két üres levél maradt ugyanolyan vízjegyû papíron. A lipcsei példányból azonban kiszámítható, hogy az utolsó quinternióhoz négy üres levél tartozott, az elsõ – hasonlóan a subiacói Ciceróhoz (Hain 5098) – a quinternio elején.

Ha az utolsó füzet szövege eredetileg is csak tizenegy oldalra terjedt volna, Hess sokkal ésszerûbben megelégedhetett volna egy quaternióval, sõt egy háromíves füzetel is, mert az utolsó üres oldal fedõlapnak is beillett volna. De így az a benyomásom, hogy itt nyomtatás közben

szövegkurttítás történt, amennyiben a nyomdász az utolsó pillanatban jónak látta a szöveg egy részét – nézetem szerint a huszitamozgalmak és Hunyadi László kivégeztetése történetét – valamilyen okból elhagyni.

A három szedésrészlet három sajtóról tanuskodik.

Mialatt a sajtókat ácsolták, Hess a betűkészlet öntéséről gondoskodott. Betűbélyegzőket nem hozott magával, de nem is volt rájuk szüksége. A betűket a matricákból öntötték. Kész betűket sem hozott magával, mert a súlyos ólombetűkészlet az utazó számára fölösleges teher lett volna. S akkor nem hiányzott volna készletéből az *-us* rövidítésére szolgáló jel.

Nem minden ősnymdában öntöttek betűt. Sachsel és Golsch Rómában nem tudta elkopott betűit megújítani. Nagyüzemű nyomdák külön betűöntőt alkalmaztak, amilyen Páduában 1472-ben Leonardus Achates „*typorum fusor in officina Laurentii Canozi*” volt. Kisebb nyomdák azonban inkább vándorló betűöntőket fogtak ideiglenesen munkába. Ilyen volt a Foligno, Perugia és Róma közt utazgató Petrus Crafto, vagy Gabriel Brunch Hungarus, ki 1493-ban Spanyolországig jutott el, vagy a svájci Hans Mock, kit a montserrati kolostor nyomdájába hívtak. Sok helyen viszont a nyomda saját személyzete végezte el ezt a feladatot. A florenci Apud Sanctum Jacobum de Ripoli kolostor nyomdájában az apácák maguk öntötték a betűket a Johannes Petri de Magontiától vásárolt matricákból. Petrus Crafto is megtanítja Folignóban Stephanus Arndest „*ad limandum et optandum punctellos matrices ad litteras aptas ad imprimendum libros et etiam ad corrigendum et limandum dictas matrices.*” Arndes a Craftótól szerzett ismeretek alapján Perugiában Vydenast számára betűöntőműszert készít: „*laboravit fecit et composuit unum instrumentum aptum ad iactandum litteras ad imprimendum libros.*”

Hessnek is volt öntőműszere. A Chronicához használt betűket a Basilius számára kisebb lécvastagságra öntötte át. A műszerre már azért is volt szüksége, mert Buda messze esett minden más nyomdától s szükség esetén nem volt kitől kölcsönvenni a szükséges eszközöket.

A műszert hozhatta magával Rómából, vagy csináltathatta Budán is valamely ügyes lakatossal.

Az ősnymdászoknak nem volt szükségük oly nagy betűmennyiségre, mint a mai nyomdászoknak. Sajtónkint nem kellett több, mint tizenkét oldal szedéséhez elegendő betű. A nyomdász a quinternio belső ívével, a kilencedik, tizenkettedik, tizedik és tizenegyedik oldallal kezdte a nyomtatást, oldalankint nyomtatott, s ha a kilencedik oldallal elkészült, a szedés betűit, alapos tisztogatás után, ismét elosztották a szedőszeletrényben s a szedő a tizenharmadik oldalt a kilencedik oldalon felszabadult betűkkel folytathatta. Különösen Olaszországban, Sweynheim és Pannartznál, Gensbergnél stb., figyelhetjük meg, hogy a nyomdász a quinterniók közepén zavarba jön. Hess nem jött zavarba, neki elegendő készlete volt. A Chronica első és legsűrűbben szedett quinterniójának egy-egy oldalára átlag 1750 betű és írásjel esett, tizenkét oldalra tehát 21.000. Sajtónkint ennyi darab betű untig elég volt. Nem minden betűből volt egyforma sok példány; az egyikből több kellett, a másiból kevesebb. Ha az első tizenkét oldalon a betűket megszámláljuk s számukat fölfelé kikerekítjük, azt látjuk, hogy sajtónkint az *e* betűből 2600, az *a*-ból 2000, a *t*-ből 1800, az *i*-ből 1600, az *r*-ből és *u*-ból 1500, az *o*-ból 1200, az *l*, *m*, *n* és *p*-ből 1000, a *c*-ből 700, *b*-ből és *d*-ből 500, *f*-ből 300, *g* és *h*-ből 200, a *q*-ből 50, a *k*, *x*, *y* és *z*-ből 20–20 példányra volt szüksége; 859 abbreviatúra van ugyanebben a szövegrészben, többségben lévén a magánhangzók vonalas abbreviatúrái, aztán 116 rövidítés az *et-re*, 76 *que-re*, 29 a *rum-ra*. A *ct*, *ss* és *st* ligatúrából együtt 310 példánya volt. Pontból 1200, egyéb írásjel (kettőspont, elválasztójel és kérdőjel) 100 kellett. A nagybetűknél más a helyzet, az első tizenkét oldalon mindössze 277 van belőlük; legtöbb az *A* (49, Attiláról van szó), azután a *C* és *E* 27–27, *D* 20, *R* 19, *M* 16, *J*-ből 15, *S* és *T* 13–13, *H* 12 és így tovább. Minden nagybetűből száz-száz darab elég lehetett mind a három sajtóhoz.

Ügyes betüöntő naponta négyezer betűpéldányt tudott önteni. Ha Hess a három sajtóhoz tartalékkal együtt körülbelül 70.000 betűt rendelt meg, az egész készlet öntésével kevésbé ügyes betüöntő is elkészülhetett egy hónap alatt. 1474–1475 telén Bolognában Andreas Portilia egy hónap alatt négy sajtóhoz szükséges betűmennyiséget öntött. Gabriel Brunch Hungarus 1493 november 28-án 14 libra bér ellenében kötelezi magát, hogy Dr. Miguel Albert valenciai nyomdája számára három hónap alatt az átadott fémből s 98 matricából önt betűket; itt nagyobb mennyiségről volt szó, mert a szerződések szerint naponta öt kétoldalas főliónagyságú szedésformát kellett a sajtókba tenni.

Mialatt a sajtókat ácsolták s a betűkészletet öntötték, volt idő bőven a többi felszerelés beszerzésére is. Ehhez tartoztak a rekeszes szedőszekrények, melyek a régi képeken a maiakra hasonlítanak s melyekből szintén többre volt szükség. Meinardus Ungut és Stanislaus de Polonia nyomdájában három sajtó és nyolc szedőszekrény állt.

Azután be kellett szerezni a festékkeveréshez egy lapos követ, amilyent 1476 május 25-én a flórenci nyomdászapácák vásároltak harminchat soldiért Johannes Petri de Moguntiatól. Ugyane nyomda egy festékszámájából tudjuk, hogy a festék lenolaj, terpentín, gyantakorom, lámpakorom, kénpor, cinóber, gyanta, gubacs és vitriol összetételéből állt. Az olajforralást tűzveszélyes volta miatt a városon kívül kellett végezni. Háromlábú rézüstben forralták a lenolajat s az említett anyagok belevegyítése által keletkezett a nyomdafestéknek nevezett kence.

A nyomda különböző felszerelésének beszerzése körülbelül kéthónapi időt vett igénybe s Hess nyomdája 1472 május végén vagy június elején, egy évvel a *Chronica Hungarorum* megjelenése előtt be lehetett rendezve.

Most azt kell vizsgálnunk, meddig tarthatott a *Chronica Hungarorum* szedése és nyomtatása.

Ez – ha minden elő volt készítve – három tényezőtől függött: a könyv terjedelmétől, a sajtók számától s a személyzet számától.

Mielőtt következtetésekbe bocsátkoznék, hadd említsek előbb néhány példát a nyomtatás akkori menetéről.

Lignamine Riccobaldus Chronicájához 1474-ben írt kiegészítésében azt mondja, hogy Gutenberg és Fust, valamint Mentelin is, naponta 300 levelet (azaz naponta két oldalt 300 példányban) nyomtatott. Már mondtam, hogy Lignamine nyomdájának 1469 évi berendezésekor a típusok metszése tekintetében Numeister segédkezett, Numeister pedig Gutenberg mainzi tanítványai közé tartozott. Lignamine értesülésében tehát bízhatunk.

Sweynheym és Pannartz 1469-ben 12 kötetet 4002 oldal, 1470-ben 11 kötetet 5772 oldal, 1471-ben 10 kötetet 5356 oldal terjedelemben adott ki. Havi átlaga 450 oldal, naponta, az ünnepnapokat is beleszámítva 15 oldal 275–300 példányban. Ehhez sok sajtó és nagy személyzet kellett.

Dominicus Dominico bresciai püspök a Rómában 1475 szeptember 5-én az *Apud S. Marcum*-nyomdában megjelent Gregorius Magnus: *Moralia in Job* című mű előszavában azt mondja, hogy e 732 oldalra terjedő könyv három hónap alatt 300 példányban nyomtatott. A napi eredmény 8–9 oldal. Andreas Portilia Bolognában 1473-ban és 1474-ben szerződésben kötelezi magát, hogy mindegyik sajtóján naponta legalább két-két nagyfóliójú és sűrű szedésű oldalt nyomtat. Johannes Wurster 1474 január 28-án Modenában szerződést köt Domenico de Lapival, mely szerint hat hónap alatt 500 példányban kinyomatja *Mattheus Silvaticus* 714 oldalas *Pandectae medicinae*jét (Hain 15195). A napi átlag négy oldal 500 példányban. 1475 július 15-én Wurster Cecchino papírkereskedővel köt szerződést Saliceto: *Super Nono Codice* kiadására. A 380 oldalas könyv (Hain 14140) már három hónappal később, október 9-én

jelenik meg, a napi átlagszám 4–5 oldal. Valdarfer Milánóban 1477-ben két és fél hónap alatt ad ki 425 példányban egy százoldalas könyvet (Reichling 292). Arndes Perugiában 1481-ben három és négy heti időközökben adja ki 30–40 oldalas aprónyomtatványait. Adam de Rotweil 1484-ben Aquilában két hónap alatt 600 példányban kinyomtat egy Psalteriumot 30 arany tiszteletdíj fejében. Alfonso de Cordoba 1483 júliusában Valenciában szerződésben kötelezi magát, hogy naponta két oldalt nyomtat. Dr. jur. Miguel Albert Valenciában 1493 szeptember 12-én az inquisitio vezetőségével szerződést köt, hogy a Repertorium Haereticum Pravitatum kinyomtatja ezer példányban; Albert addig nem volt nyomdász s nem volt nyomdája sem. A nyomda berendezését és a személyzet szerződtetését október 5-én kezdi meg. November 21-én megvásárolja a feloszlatott Palmart-féle nyomda matricáit s Gabriel Brunch Hungarussal november 28-tól január végéig megönteti a betűkészletet. A könyv szedése és nyomtatása februárban megkezdődik és 1494 szeptember 16-án 604 oldal terjedelemben megjelenik (Hain 13875). Naponta három oldallal készültek el s mindegyikről 1000 példányt vontak le.

Ha ezeket a példákat a *Chronica Hungarorum*ra alkalmazzuk, azt kell mondanunk, hogy egy-egy sajtón naponta kényelmesen lehetett nyomtatni két oldalt. Portilia minden sajtóján naponta két-két nagyfóliójú, kéthasábos, hasábonként 60 soros oldalt nyomtatott; a *Chronica* oldalai ezzel szemben nem hasábosak és csak 33 sorosak. A 133 oldalas könyvet eszerint egy sajtón két és fél hónap alatt, három sajtón azonban egy hónap alatt ki lehetett nyomtatni. Ha a legkedvezőtlenebb lehetőséget vesszük, ha Hessnek csak egy sajtója volt s ha naponta az akkor szokásos tizenkétórás munkaidő mellett nem tudott volna többet végezni, mint egyetlen oldalt, akkor is 133 munkanap alatt, legföljebb öt hónap alatt, a *Chronica* szedését és nyomtatását befejezte. Eszerint legkorábban 1473 januárjában fogott volna hozzá. De ezt a lehetőséget el kell vetnem. A *Chronicát* három szedésrészletben, három sajtón nyomatta, naponta öt-hat oldalt, húsvét után fogott hozzá s pünkösdre fejezte be.

S ebben az esetben tíz hónapig volt „otiosus.” Mi lehetett ennek a tétlenségnek az oka? Sok oka lehetett. Az okok közül kikapcsolom a papírhiány s az alkalmas kézirat hiánya eshetőségét. Ilyenről Budán nem lehetett szó. Szeretném kikapcsolni a pénzhiány lehetőségét is. Karai, mint a mantuai és génuai humanista pártfogók, talán nem számított akkora költségekre, mint amekkorákat a nyomda felemésztett, de Hess hálálkodó hangjából kihallszuk, hogy adott annyit, amennyi a munka megkezdéséhez és befejezéséhez szükséges volt. Hess talán megrendelésekre várt. De ha Karaitól pénzt kapott, nem volt semmi akadálya annak, hogy a saját kiadásában adjon ki könyvet, akár eredetit, kéziratból, akár utánnyomatot már másutt megjelent nyomtatvány alapján. Hiszen a nyomda legnagyobb vesztesége az, ha sajtói tétlenek.

A tétlenség okát abban látom, hogy Hess nem hozott magával kiképzett személyzetet s a Budán felfogadott munkásait előbb ki kellett oktatnia s be kellett gyakoroltatnia.

Olaszországban, Franciaországban, Spanyolországban a nyomdászat által indult virágzásnak, hogy a beözönlött német mesterek nyomdáikban őslakókat is alkalmaztak, kik, miután az új művészetet megtanulták s némi tőkére tettek szert, maguk is alapítottak nyomdákat.

Azt olvassuk, hogy Caesar Wagner és Stoll Párisban francia munkásokat alkalmazott, kik 1475-ben függetlenítték magukat, közös új nyomdába álltak össze s ugyanazokat a műveket nyomtatván, melyeket előbb gazdáik adtak ki, ugyanolyan tipografiai beosztással s a gazdáik típusait utánozó típusokkal, versengésükkel súlyos károkat okoztak volt uraiknak.

Említettem már, hogy Brescia és Bordeaux hatóságai a letelepülő idegen nyomdász elé feltételül szabták, hogy a városi lakosok közül jelentkezőket megtanítsák a nyomdászatra. De maga a nyomdász sem tehetett mást, mint hogy azokat a munkásokat szerződtesse, kik jelentkeztek s azokat aztán begyakorolja. Igaz, sok volt a vándorló kiképzett német nyom-

dászlegény s jó volt a nyomdának, ha ilyenek jelentkeztek. Azonban annyian mégsem voltak, hogy valamennyi nyomdát elláthatták volna személyzettel.

A vezető mester maga nem végezhetett minden munkát. Elég gondot okozott neki a nyomda gazdasági és szellemi vezetése, a megrendelések nyélbeütése, a saját kiadásra kiválasztott szöveg sajtó alá készítése, terjedelmének kiszámítása, a kiadandó könyv alakjának, tükrének megtervezése, a munka beosztása, lefolyásának ellenőrzése s főleg a termelés értékesítésének megszervezése.

Egészen kivételes eset Flórenc első nyomdásza, Bernardo Cennini esete, ki egyetlen, 1472 októberében megjelent nyomtatványa (Hain 14707) előszavában dicsekszik, hogy úgy a betűk metszését, mint öntését, továbbá az összes egyéb nyomdai teendőt, a szedést, korrigálást és nyomtatást ő és két fia mások segítségével nélkül végezte. Cennini, ki egyébként neves aranyműves volt, – „aurifex omnium iudicio praestantissimus” mondja ő maga – ezt egész különleges és említésreméltó teljesítménynek tartotta. Az is volt. A nyomdák általában lényegesen nagyobb személyzettel dolgoztak. Riessinger nápolyi nyomdája személyzetéből – nem számítva társát, Francesco del Tuppót és a korrektorokat, kik alkalmi résztvevők s a nyomtatás alatt álló könyv tudományszaka szerint változtak – tizenegy német munkást ismerünk névszerint. Bizonyos azonban, hogy több alkalmazottja is volt. Vydenast személyzetéből Perugiában 1476-ban vele együtt heten jelennek meg a bíróság előtt, köztük a későbbi híres bázeli humanista-nyomdász, Johannes Amerbach (Giovanni Ambrach), a párisi egyetem magister artiuma, és Stephanus Arndes, utóbb Lübeck ősnymdásza. Johannes Luschnernek a montserrati nyomdában csak egy sajtója volt, de személyzete rajta kívül egy művezetőből (Enrico Squirol), két szedőből, két nyomtatóból, egy festékeverőből és egy szolgából állt. S midőn betűkészletét ki kellett bővítenie, még egy betűöntőt szerződtet. Michael Wenssler Bázeltől adósságai miatt menekülvén, 1490 március 18-án a nyomdáját 253 forintért eladja Jacobus Steinachernek, ki egyúttal megtartja Wenssler huszonhárom nyomdászlegényét is.

A nyomda személyzetének száma a nyomdában felállított sajtók számától függött.

A sajtót jobbról és balról egy-egy a padlóba és a menyezethez ágyazott oldalgerenda tartotta szilárdan, nehogy a szedés esetleges eltolódások miatt a papíron mázolódjék. A két gerenda közé volt illesztve a sajtó asztala, tologatható asztallapjával, mely Hess idejében fából volt s melyre a szedőformát fektették. A gerendákat összekötő harántgerendából lenyúló erős csavarrúd mozgatta lefelé és felfelé a nyomótégelyt. A sajtó működés közben kettős mozgást végzett: egy vízszinteset, mely a falapon fekvő szedésformát a tégely alá vitte s egy függőlegeset, mely a tégelyt egy rövid pillanatra s csak könnyű nyomással a szedésen levő papírra szorította. A tégelynek csak az volt a feladata, hogy a szedésre kent festékről lenyomatot szerezzen a papírra. Erős, vagy hosszantartó nyomás elmázolóddást okozott volna. A papír fakeretbe feszítve foglalt helyet a tégely alatt. Az íveket nem egyenkint, hanem huszonötösével erősítették hat-nyolc tüvel (punktúrával) a keret négy oldalába, valamint az íveknek a két levelet elválasztó behajtása helyére s minden lenyomás után kivették a kinyomtatott legelső ívet. A punktúrák, melyek nyomai a papír közepére és szélére esvén, az ívek behajtásakor eltűntek s a könyvek kötetésekor levágattak, nemcsak arra szolgáltak, hogy a papírt a keretben szilárdan tartsák, hanem arra is, hogy utóbb a verso-oldalak nyomtatásakor a verso-tükör pontosan a recto-tükör fekvésébe kerüljön s hogy a punktúrák a megfordított ívnél pontosan az első lenyomáskor szűrt lyukakba fúródjanak.

A sajtó minden régi ábrázolásán látjuk, hogy két ember kezelte: a nyomtató a csavart forgatta a hosszú fogantyúval s ennek fordulása által a tégelyt a szedésre nyomta, s a festékező, ki a tégely felemelkedésekor visszafutó falapon két bőrlabdaccsal a szedést festékezte. A régi nyomdák egy 1512 évi ábrázolásán, valamint Dürer ismert rajzán, a sajtó mellett még egy harmadik ember látszik, ki a kinyomtatott íveket átveszi, hogy szárítás végett kifeszített drótra

akassza. A XV. századi vastag s kemény papírt ugyanis a nyomtatás előtt a betű kímélése, a nyomás enyhítése és a tisztább fedés kedvéért meg kellett nedvesíteni, a nyomtatás után pedig szárítani. Ugyanaz a harmadik, ki a szellemtelen szolgálai munkát látta el, a napi termelés befejeztével szeszes folyadékkal tisztára mosta a sajtóból kikerült szedésformákat. A felszabadult betűket tisztogatás után ismét beosztották a szedőszekrények rekeszeibe.

Szedés és nyomás egyidejűleg folyt. Mialatt a sajtóban a quinternio belső ívét nyomták, addig a szedő tovább dolgozott a tizenharmadik s a következő oldalakon. Minden sajtóhoz legalább egy szedő tartozott, de a nyomdák régi ábráin rendszerint kettőt látunk, kik egymással szemben ültek páros szedőszekrényeknél. Hessnek négy szedője lehetett. Ezt azért gondolom, mert a második szedésrészlet aránytalanul hosszabb az elsőnél s a harmadiknál. A szedésrészleteknek csak akkor volt értelmük, ha szedésüket egyszerre kezdték s egyszerre fejezték be s mind a három sajtó egyenletesen foglalkoztatva volt. (Az első sajtón nemcsak a rövid első szedésrészletet, hanem a második szedésrészlet harmadik quinternióját is nyomtathatták.) A középső részlet szedőinek ügyesebbeknek is kellett lenniük a másik két részlet szedőinél, mert mindegyikükre több szöveg esett, mint a többi részletnél egyre.

A szedők tanult emberek, mint maguk a mesterek. Egyszerű szedők, nyomtatók és betűöntők, kiknek saját műhelyük sohasem volt, oklevelekben mint clericusok, magisterek, scribák szerepelnek.

Hess szedőinek nemzetiségére vonatkozólag kevés támpontunk van. A *Chronica Hungarorum*-ban előfordulnak magyar szavak (mint „auesque iegiffalk que hungarice *kerecbeth* apellantur”, „somnia in lingua nostra dicitur *alm*”) magyar földrajzi nevek („fluuius etul”, „zazhalm”, „tauarnokkuelgy”, keuehaza”, „kelenfeeld”, „budauara”, „chiglamezei”, „erdel”, „uerteshege”, „galgochfeu”, „ad locum gyogh”, „Chaktornia”, stb.), magyar személynevek (Cadicha, Geyche, Toxun, Micolch, Chaba, Eleud, Bulchu, Miske, Chanad, Farkas, Nicolaus de seck, hunyad stb.), de helyesírásukból aligha vonhatunk következtetéseket. Némelyik a többi magyar krónikában más alakban fordul elő, de nem ismerjük a *Chronica Hungarorum* kéziratát, nem tudjuk, módosított-e a szedő az eredeti helyesíráson s ha akadna is módosítás, nem származik-e az a korrektortól?

Az a benyomásom, hogy Hess szedői közt volt oklevélkiállításához szokott papi ember is, mert úgy a *Chronicában*, mint a *Basiliusban* több bonyolult s ősnymtatványokban szokatlan abbreviatúra fordul elő. Ilyen a „ppe co” (perpetui comitis), mely Fraknóinak is feltűnt.

Számbevehető még a *h* és *ch* váltakozása bizonyos szavakban, mint amilyen például a mihi és michi, nihil és nichil. Basilius értekezésében (De legendis poetis) a *michi* és *nichil* mellett látjuk a „doricho prouerbio” és „achademia Platonis” szavakban a *ch*-t a *c* helyett. Az utána következő „Apologia Socratis”-ban viszont a szedő következetesen kerüli a *ch*-t s egyszerű *h*-t, illetőleg *c*-t szed. Ezt tehát más, a humanisztikus irányhoz közelebb álló, talán Olaszországot járt szedő szedte, míg az első értekezés szedője inkább régimódi ember volt.

José Badius Ascensius egyik nyomdászjelvényén a munkában levő sajtó mellett a padjában ülő korrektort mutatja be, amint a levonatot összehasonlítja a kézirattal. Egyetemi tanárok, híres tudósok, neves humanisták foglalták el a nyomdák korrektori székét. Az első párisi nyomdában Johannes a Lapide töltötte be ezt a tisztséget; később Bázélbe költözött s egykori tanítványa, Johannes Ammerbach nyomdájában fésülte ki a szedésből a hibákat. Flórenben Bartolomeus Fontius, Bolognában Franciscus Puteolanus és Marzio Galeotti ügyel nyomdai szövegek helyessége fölött. Jól ismert nevek Mátyás király udvarában. A római korrektorokról már szóltam.

A korrektor feladata nem merült ki a sajtóhibák javításában. Franciscus Puteolanus 1471-ben Azzoguidi bolognai nyomdájában nemcsak a szövegek kiválasztásával és a szedés

korrigálásával foglalkozott, hanem a hatáskörébe tartozott még „publicare et legere publice... et vendere seu vendi facere”, vagyis: a nyomda gazdasági irányításában is volt szerepe. Rómában Andreas de Bussis és Pomponius Laetus kiválasztja a kiadandó szövegeket s valamely könyvtárból beszerzi a szedés alapjául szolgáló kéziratot. IV. Sixtus idejében a Vaticana-könyvtárból történt kikölcsönözésekről jegyzéket vezettek s ebben ismételtén találkozunk Pomponius Laetus, Lignamine, de Vulterris stb. nevével. A kölcsönvett kéziratot a nyomda számára lemásoltatták. Aligha maga a korrektor másolta, hanem valaki, akit ezért külön díjaztak. A másolatba több-kevesebb hiba csúszott, melyet aztán a korrektornak kellett helyreigazítania.

Arról szó sem lehet – amit Fraknói hisz – hogy Hess nyomtatványában az előtte fekvő kéziratot utánozta. A kézirat alig lehetett más, mint kurzív gót írás nyakatekert rövidítésekkel. Hess Chronicája, miként az 1488-ban megjelent Thuróczi-Chronica, közli Küküllei János emlékiratát, de Hess is, Thuróczi is, illetőleg a szedőjük és korrektoruk, több helyen elvettette a kézirat kifejezését s hibásat nyomtatott helyette. E téves olvasásból eredő szavakat Domanovszky Sándor a Budai Krónikáról írt tanulmányában állította szembe egymással.

Régi kötetáblákból néhány XV. századi korrektúralapot áztattak ki s ezeken ugyanazokat a korrektúrajeleket látjuk, amelyek ma is használatosak. Csak sokkal többet korrigáltak akkor, sokkal több korrektúralevonatot készítettek, mint ma. A korrigálás még nyomás közben is folyt. Néhány oldal már több példányban száradt a papírszárító dróton, mikor a nyomás megszakításával a következő példányokban még mindig újabb javításokat helyeztek el. Ezért van az ősnymtatványok közt annyi változatot közlő példány. (Példaként Fust és Schöffler 1462 évi (GW 4204) és Günther Zainer 1475 évi bibliakiadását (GW4298) szokták idézni.) Néha nemcsak a szedésben felejtett hibát javítják, vagy szebb sorelosztást, tetszetősebb sorzárást csinálnak, hanem a szöveget is jobbítják. Azok, kik a XV. századi prima-edíciók szövegeinek hitelességében oly rendíthetetlenül bíznak, elfelejtik, hogy a humanista korrektorok szabad felfogása mennyire érvényesült.

Fraknói 66 sajtóhibát talált Hessnél, „amelyeknek egy része azonban nem tekinthető ilyennek, hanem a Hess-féle nyomda öntudatosan alkalmazott sajátosságaihoz tartozik.” Fraknói szerint tehát valódi és álsajtóhibák vannak. Valódi a Rex gothorrm (gothorum helyett), paruisimms (parvissimus) scii (soccii), nst (est), coronice (cronice), babebatur (habebatur), bonus (humanus), commssum (comissum), cam (cum), nemorlbis (memorabilis), difficil:s (difficilis), soldatarum megfordított t-vel, stb. Lehet, hogy Fraknói álsajtóhibáknak tekintette az ilyeneket: su is (suis), e ius (eius), f luuius (fluuius), uanitatibus (vanitatibus). Ezek a hibák azonban nem csupán Hess sajátosságai, hanem általában a római ősnymdászok sajátosságai közé tartoztak.

A nyomdai személyzethez tartozott még a rubrikátor, ki a kinyomtatott íveket füzetekbe hajtotta, a quinterniókat egymásutánjuk sorrendjébe helyezte, szóval a példányokat összeállította és fűzte s végül a díszes kezdőbetűket a lap tükrében üresen hagyott helyekre pingálta, a személynevek és mondatok nyomtatott kezdőbetűit pedig piros vonalakkal áthúzta. Hogy az ívösszerakás munkáját megkönnyítse, a sajtó alól frissiben kikerült recto-oldalakat a lap alján írott szignatúrákkal látta el, melyekben a quinterniószámot betűvel (a Chronicánál például a, b... g-vel), a levél számát pedig számjeggyel jelölte meg. Hess idejében ugyanis a nyomtatott lap-, vagy levélszámozás még ismeretlen volt. Efféle kézzel írt szignatúrák, melyek a példányok köttetésekor a papír körülvágása folytán eltűntek, néhány korai fűzött ősnymtatványpéldányban (Pfister, Sweynheym és Pannartz egyes kiadványai-ban) még ma is megvannak. Antoninus Confessionaléja 1472-ben Lauer által nyomtatott kiadásának a British Museumban levő példányában nemcsak ilyen írott számozás maradt meg, hanem a quinterniók végén írott őrszavak is vannak, melyek a következő quinternio kezdőszavát közlik. Az őrszavakról még egy külön jegyzék is készült, az írott registrum

(ügyszólván tervrajza a kiadásnak), mely szintén óvta a példányok összeállítóját az ívek és quinterniók sorrendjének összezavarásától. Amint már említettem, nyomtatásban először két római nyomdász (IA. RV., majd Adam Rot) közölt registrumot. De Lauer és Hess nem követte a példájukat.

A munkabeosztásból és a *Chronica Hungarorum* szedésrészleteiből az a következtetés vonható le, hogy a budai nyomda személyzete a mesterrel együtt tizenöt főből állt; négy szedőből, a három sajtót kezelő hat nyomtatóból, egy festékkeverőből és egy szolgából, kik egyúttal a kinyomtatott ívek szárításában és a használt szedésformák tisztogatásában segítettek, egy korrektorból és egy rubrikátorból.

Nem lehetetlen, hogy Hess már Rómából hozott magával egy-két embert – betűöntéshez is értő tanult szedőt s hihetőleg a szolgáját – a személyzet túlnyomó részét azonban Budán fogadta fel s kiképzésükkel vesztette el azt a nyolc-tíz hónapra terjedő „nem kevés időt”, mely alatt „munka nélkül volt”.

A CHRONICA HUNGARORUM

A Chronica Hungarorum nem 1473 június 5-én, a pünkösöd előtti szombaton jelent meg, mint ahogy a kolofónból lehetne következtetni, hanem csak pünkösöd után, mert Hess néhány nappal – „pluribus diebus” – a nyomtatás befejezése után utólag írta hozzá az előszót s azt tehát utólag is nyomatta az első quinternio harmadik üres oldalára.

„Azt hittem, ez minden magyar ember számára kedves és örvendeztető könyv lesz” – mondja. Hogy első kiadványául a Chronica Hungarorumot választotta, bizonyíték amellet, hogy Budán a hazai történelem érdekelte leginkább az olvasóközönséget. A nyomdászok mindenütt tekintettel voltak a helyi és nemzeti érdeklődésre.

Honnan szerezte Hess a kéziratot?

Azok a XVIII. századi tudósok, kik először foglalkoztak a Chronicával, azt hitték, hogy szerzője Hessnek egyik kortársa, nevezetesen Thuróczi János, ki 1470 óta a turóci konvent jegyzője volt. Bél Mátyás a Schwandtner-féle Scriptorum rerum Hungaricarum Veteres bevezetésében, 1765-ben, a Budai Krónikát (ő nevezte így elsőnek a Chronica Hungarorumot) mintegy a Thuróczi-krónika első kiadásának tartotta. Schwandtner éppen ezért eltekintett a Chronica Hungarorum, mint kezdetlegesebb szöveg, közlésétől s meglegedett a szerinte teljes 1488 évi Thuróczi-krónika közzétételével, csupán a szöveg alatti jegyzetekben említi meg a Budai Krónika feltűnőbb eltéréseit. Wallaszky Pál is osztotta ezt a nézetet (Tentamen 1769 és Conspectus két kiadásában). „Quae omnia – mondja, – totidem verbis in opera Thuroczii paucis quibusdam demtis, aliis vero interpolatis, occurrant. Pars certe integra prior, ex posteriore vero ad mortem usque Ludovici M. segmentum, vix verbulo mutato cum Thurocziano illo concordat... Vnde in eam veni opinionem, ut credam, Thuroczium Budensis huius Chronici esse quoque auctorem, vel potius compilatorem.” Bél véleményét teljes egészében elfogadta Horányi Elek is (1775).

A Hess-féle Chronicában és Thuróczi krónikájában csakugyan sok közös részlet van, melyek kifejezéseikben alig térnek el egymástól. „Egyszer Thuróczi, másszor a Budai Krónika ír helyesen – mondja ezekről a közös részletekről Domanovszky. – Kihagynak néha egy-két szót, felforgatják a szórendet, egy-egy szót synonymával helyettesítenek, másszor megint rosszul olvasva a szót, rokonhangzású más szót írnak helyette.”

A tudósok egy másik csoportja azonban elvetette Bél és Wallaszky véleményét. Haner György a Schwandtner-féle kiadás bírálatában (1774) legfeljebb azt tartja lehetségesnek, hogy Thuróczi a Budai Krónikát felhasználta és kibővítette.

Sokkal nagyobb a tábor azoknak a kutatóknak, kik arra a meggyőződésre jutottak, hogy Hess nem valamelyik kortársa művét adta ki, hanem egy régibb kódexet kapott kézhez s azt ő maga (illetőleg a korrektora) az újabb események rövid összefoglalásával kiegészítette. Ennek a régi kódexnek elül csonkának kellett lennie, mert hiszen Hess előszava után a Chronica tulajdonképpen szövege a „Porro” (Továbbá) szóval (az elbeszélés pedig Noéval) kezdődik. Több régi krónikát olvasott egybe s azok elbeszélését V. Lászlóig fűzte tovább. Fraknoi azt hitte, hogy Hess [vagy a korrektora] csupán a nyomtatvány utolsó oldalának szövegével, a Mátyás királyra vonatkozó utolsó fejezettel egészítette ki a kéziratot, mely Mátyás trónralépte előtt már meg volt írva, mert Mátyás uralkodása idején a krónikás tartózkodott volna a Hunyadiak iránt oly hálátlan V. Lászlót „jó erkölcsű, szemérmes, hűséges, korához képest okos” ifjúként dicsérni.

Kollár Ádám 1766-ban Petrus Lambeciusnak a bécsi császári könyvtárt ismertető művéhez írt Commentariusában a Kézai-krónika egy állítólagos bécsi kódexéről azt mondja, hogy „hozzá

egészen hasonló volt az a kézirat, melyet Hess András, Corvin Mátyás király nyomdása, Budán 1473-ban kiadott. Hiba volt, hogy Hess Kézai előszavát, vagyis IV. Lászlóhoz címzett ajánlólevelét, elhagyta s azt a sajátjával pótolta, mely Lászlónak, a budai egyház egykori prépostjának ajánlja a könyvet; sokkal nagyobb hálát éreznénk Hess iránt, ha Kézai előbeszédét szintén lenyomatta volna...” Kollár e véleményéhez 1805-ben csatlakozott Engel János Keresztély.

Pedig Bécsben nincs is Kézai-kézirat. Amit Kollár és Engel a bécsi császári könyvtár Kézai-kéziratának nevez, az a valóságban a Sambucus-kódex, melyet Sambucus-Zsámboky János a pistojai apáttól vásárolt s mely Sambucus többi kéziratával együtt a császári könyvtárba került. Igaz, az előszót és a bevezetést valóban Kézai krónikájából vette át s az utóbbiban, de a hun krónika, a vezérek kora s az Árpádház kora tárgyalásában is, kevés eltéréssel egyezik Hess *Chronicája* szövegével.

De ebben a részben a bécsi úgynevezett Acephalus-kódex, mely elején csonka, még a Sambucus-kódexnél is inkább egyezik Hess *Chronicájával*. Az Acephalus-kódex körülbelül egy századdal régibb a Sambucus-kódexnél. Az elbeszélést az 1342 évvel Nagy Lajos koronázásával fejezi be, s az 1349-ben meghalt Telegdy Csanád esztergomi érseket még mint élőtl említi. Marczali Henrik szerint ez a kódex egy 1330 körül a budai minorita kolostorban írt, de ma már nem ismert s elveszettnek tekinthető krónika 1342 és 1349 közt készült másolata volt. Marczali az eredeti szerző budai minorita voltát azzal bizonyítja, hogy az Acephalus-kódex másolatában maradt szöveg körülményesen elmond mindent, ami a budai minorita zárdára vonatkozik. Közli a budai minorita templomban eltemetett IV. Béla király sírfeliratát; védelmére kel a zárdának az esztergomi érsekkel szemben; rendkívül pártolja IV. Bélát és III. Endrét, kiknek porai ott nyugszanak; kitűnően ismeri Buda városa belső mozgalmait 1307-ben. Megemlíti még a lippai minorita zárda 1325 évi alapítását is. Ez a ma ismeretlen budai minorita-krónika tartotta fenn leghívebben az eredeti feljegyzéseket, melyek különben Kézainak is alapul szolgáltak. Vannak azonban részletei, melyek Kézainál hiányzanak, a Hess-féle *Chronica Hungarorum*ban viszont megvannak: például Árpád származási táblája, Erdély latin és német nevének etymológiája stb.

E fejtegetések alapján úgy látszik, hogy a *Chronica Hungarorum* a Róbert Károlyig terjedő részt e régi, ma már nem létező, de az Acephalus-kódexben lemásolt budai minorita-krónikából vette át. Nagy Lajostól kezdve az előadást Küküllei János krónikájának közlésével folytatja. Ennek a kézírata is elveszett s szövegét éppen a Hess-féle *Chronica* s rajta kívül Thuróczi krónikája tartotta fenn. Hessnél elmaradt Küküllei neve és előszava, melyet viszont Thuróczi megőrzött. A szöveg többi része nagyjában egyezik, több részlet azonban, hol az egyik, hol a másik szövegében, rövidebb vagy bővebb. Erre vonatkozólag elég utalnom Domanovszky Sándornak a *Budai Krónikáról* írt kimerítő összehasonlító tanulmányára.

Küküllei szövege Nagy Lajos halálával fejeződik be. Ez után következik a *Chronica Hungarorum* három utolsó oldala, a Zsigmondtól Mátyásig terjedő korszak sommázásával. Ennek tipografiai különösségére már felhívtam a figyelmet. A szövegre vonatkozólag Domanovszky nézete az, hogy ez Hess önálló alkotása.

A nyomdász beavatkozása a szövegbe, hogy azt kiegészítse vagy módosítsa, nem áll példa nélkül. Lignamine Riccobaldus *Chronicájának* 1474 évi kiadását – amint maga mondja az előszóban – nemcsak nyomtatta, hanem szövegét az utolsó évtizedek eseményeivel ki is egészítette. Augsburgban Antonius Sorg németre fordítja Burlaeus *De vita et moribus philosophorum* című művét; amint a kolofónban mondja „...durch Anthoni sorgen zu Augspurg mit ganzem fleisz vnd wachender arbeit von newem ausz dem latein in teutsch geschriben und gemachet, getrucket vnd vollendet”. Tudósok, mint 1471-ben Regiomontanus

Nürnbergben, maguk alapítanak nyomdát s abban a saját munkáikat nyomtatják. S ugyanezt teszik költők is, mint Hans Folz, ugyancsak Nürnbergben.

Ezek azonban mégis kivételes esetek s én inkább hiszem, hogy nem Hess, hanem a korrektora eszközölte a Chronicán a változtatásokat és betoldásokat. Ez a szokottabb eset.

Domanovszky három eredeti részt lát a Chronica Hungarorumban. Az első a nyomdász előszava, melyet bizonyosan maga Hess írt. A második Róbert Károly végső éveinek története a második szedésrészlet végén. A Chronica ezt a Sambucus- és Acephalus-kódexszel szemben ellenkezően írja le s a király halálának elbeszélését kiegészíti a temetési pompák leírásával, közli Csanád esztergomi érsek halotti beszédét s a király haláláról szóló verseket, melyek másutt hiányzanak. „Lehetséges, hogy ezt is Hess szerkesztette össze, – mondja Domanovszky, – de ez esetben feltétlenül egykori feljegyzések alapján.” A harmadik eredeti rész az, mely Nagy Lajos halálától 1467-ig terjed.

Ezt a megállapítást kiegészíthetjük azzal, hogy a Chronica eredeti részei közé számos fejezetcím is tartozik. Némelyek egyeznek a Sambucus- és Acephalus-kódex fejezetcímeivel, legtöbbje azonban eltér ezektől. A Hess-féle címek cifrábbak és részletesebbek a kódex címeinél. Hess tipografiai okokból változtatta meg őket.

A Chronica szövegforrásainak áttekintése után az a vélemény alakult ki bennem, hogy Hess a nyomtatványa alapjául szolgáló kéziratot a budai minorita zárdából vette kölcsön. A Chronica eszerint az eredeti minorita-krónikát tartalmazná, melyet egészen addig, ahol Küküllei János emlékirata következik, magában a zárdában írtak meg, – kivéve a Róbert Károly haláláról szóló verseket. Az után, hogy a minorita-krónikáról 1330 táján a Bécsben őrzött másolat készült, a krónikát a zárdában folytathatták. Nem lehetetlen, hogy Küküllei kézírata is a zárda könyvtárában volt meg. S végül, az is a lehetőségek, sőt valószínűségek közé tartozik, hogy Hess korrektora éppen a minorita zárda egyik szerzetese volt.

Egy 1478-ból való lübecki oklevél szerint szokás volt, hogy a nyomdászok a kölcsönvett kézirat fejében a kinyomtatott mű egyik példányát hálából a kölcsönadó kolostornak ajándékozták, s ha ezt elmulasztották, a kolostor a példányt követelte.

Ezt a lübecki szokást Hess is követhette Budán.

A KIADÁS KÖLTSÉGVETÉSE

Csináljunk egy kis számadást: mennyibe került a *Chronica* kinyomtatása s mekkora jövedelmet lehetett tőle várni?

Az összehasonlítás kedvéért nézzük meg előbb egy külföldi nyomda számadásait.

Andreas Portilia 1473 október 22-én két joghallgatóval és a bolognai egyetem jegyzőjével szerződést köt, melyben elvállalja, hogy Petrus Brixiensis de Monte Repertorium Iuris-át három kötetben, kötetenkint 440 példányban kinyomtatja számukra. A kéziratot és a papírt megbízói szerzik be s ők gondoskodnak a korrektúra elvégzéséről is; a többi költség Portiliát terheli, de ennek fejében 700 arany tiszteletdíjat biztosítanak neki. Portilia kötelezi magát, hogy naponta legalább két oldalnyi, de havonta egy-egy sajtón legalább két quinterniónyi szöveget (vagyis nyolcvan oldalt) nyomat.

1473 november 20-án a kiadó jogászok Petrus és Jacobus Aimerici papírgyárában megrendelték a szükséges papírmennyiséget, azzal a kikötéssel, hogy a szállító ugyanilyen vízjegyű papírt nagyobb tételekben senkinek el nem adhat, legföljebb egyes íveket a boltjában. S viszont, amíg az Aimeris testvérek a megrendelt papírmennyiséget pontosan szállítják, a kiadóknak sem szabad a nyomtatvány számára más papírt szerezniök. A papír árát a szerződés, sajnos, nem közli.

Ugyancsak még a nyomdai munka megkezdése előtt a kiadók Petrus Nicolai de Zonis bolognai jogi doktort korrektorul fogadják; átadják neki a kéziratot s kötelezik a kefelevonatok korrigálására. Jutalmul a kész nyomtatvány egy példányát és kötetenkint 120 arany tiszteletdíjat kap.

Végül pedig a nyomda számára alkalmas helyiséget béreltek „in contrata Mirasoli iuxta moenia.”

Az első kötet még meg sem jelent s a kiadók máris pénzzavarral küzdenek. 1474 augusztus 22-én Franciscus Puteolanus 450 arany kölcsönt szerzett nekik; ennek fejében 150 aranyról váltót adtak, a még meg nem jelent kötet 200 példányát pedig, darabját 2 és fél aranyért, lekötötték zálognak. A kölcsön egy évre szólt s ki volt kötve, hogy ha a 450 arany adósságot 1475 augusztus végéig vissza nem fizetik, az átadott 200 példány, darabonként 2 és egy-negyed arany értékben, Puteolanus tulajdonába megy át. Az adósságlevél kiállítását követően egy hónappal, 1474 szeptember 20-án, a kölcsönadók megkapták és nyugtázták az időközben megjelent s 262 levélre, vagyis 26 quinternióra terjedő első kötet 200 példányát, melyet a kiadók nem is tudnak többé visszaváltani, mert Puteolanus a következő év szeptember 4-én a bíróságnál elismerteti a 200 példányra vonatkozó tulajdonjogát.

Az első kötet megjelenése után meglehetősen zűrzavaros a helyzet. Két más korrekort fogadnak az első helyett, Petrus Alfonsi de Lordegnát, a bolognai Collegium Hispanicum rektorát és Franciscus de Huescát; nekik is fejenként 120 aranyat és egy-egy ingyen példányt biztosítanak. Új szerződést kötnek a nyomdással is, kinek kedvezőtlenebb feltételekbe kell belenyugodnia. Az első kötetben használt betűkészlet elkopott s Portilia arra kötelezi magát, hogy egy teljes hónapot a betűkészlet megújítására szentel s annyi betűt önt, amennyi az ad moenia műhely négy sajtója szakadatlan működtetéséhez elégséges. A betűöntő műszert s a szükséges fémet a kiadók szállítják, az öntés többi költségét Portilia viseli. Az utóbbi elismeri, hogy havonta mindegyik sajtóval most is legalább két quinterniónyi szöveg nyomtatását kell befejeznie; ha ennél többet tud, megfelelően nagyobb jutalékban részesül. De, tekintettel arra, hogy az első kötet kinyomtatása igen sokáig, kilenc hónapig tartott, most már nincsen szó az első szerződésben kikötött magas átalányról, hanem csak arról, hogy minden befejezett öt

quinternióért 30 aranyat fizetnek neki, ha azonban a havi teljesítmény kevesebb a sajtónkinti két quinterniónál, tiszteletdíját ennek arányában leszállítják.

E megállapodás hatása alatt a második és harmadik kötet hamarosan megjelent, a második május 15-én, a 28 quinternióra rúgó harmadik egy félévvel később, november 8-án. Kolofónja a megjelenés éveként 1475 helyett tévesen 1465-öt ír.

Az első kötet befejeztekor az első szerződés még érvényben volt s Portiliának ennek értelmében a 26 tízleveles quinternióért 225 arany, vagyis quinterniónként nyolc egész és kétharmad arany járt. A második és harmadik kötet, öt quinterniónként 30 aranyat számítva, 330 arany nyomdaköltséget jelent. Az egész műért tehát a nyomdászok munkadíja 555 aranyra rúgott.

A három korrektor együtt 360 aranyat és három ingyenpéldányt kapott.

A 810 levélre, vagyis 405 ívre terjedő, s 440 példányban kinyomtatott mű 178.200 ívet, vagyis 356 és fél rizsma papírt emésztett meg. Bár helybeli, bolognai papírmalomból származott, ára mégis legalább 400 aranyra rúghatott.

A műhely házbére, a betűöntéshez szükséges műszerek és fém, a nyomdafesték, főként pedig a kölcsönzött pénz után fizetendő kamat, a költségeket még vagy 200 arannyal szaporíthatta.

A háromkötetes kiadvány összes költségei körülbelül 1500 aranyat értek el.

Ezzel szemben a kinyomtatott példányok értéke 3300 arany. A három kötet ugyanis megközelítően egyforma terjedelmű s az első kötet árát, amint láttuk, két és fél aranyban szabták meg, a teljes példány ára tehát hét és fél arany, 440 példányé pedig 3300.

A kiadók, noha a Repertorium előállítását alatt pénzzavarokkal küzdöttek s adósságba verték magukat, végeredményben mégis jó üzletet csináltak; a Repertorium ugyanis csakhamar új kiadást ért.

Budán mások a körülmények, mint Bolognában, Hess egész más feltételek mellett nyomtatott és kalkulált, a bolognai példa mégis rávilágít az ő üzemlehetőségeire is. Ha alább következő számításunkban száz százalékkal tévednénk is, bizonyos arányok mégis kibontakoznak.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az oldalankint 33 soros s 133 nyomtatott oldalra terjedő *Chronica Hungarorum* huszonkétszeresen kisebb a hasábonkint 60 soros s 1620 oldalra terjedő *Repertorium Iuris*nál. Nemcsak más körülmények, hanem más terjedelem tudatában kell számolnunk.

Hess valószínű költségeit vizsgálva, számításán kívül hagyhatjuk a házbért, mert feltételeztük, hogy Karai gondoskodott a nyomda elhelyezéséről. A berendezkedéshez azonban több műszert és eszközt kellett beszereznie – hihetőleg Karai pénzén. Mindenekelőtt betűöntőműszert és sajtót, vagy sajtókat. Ezek, bonyolult szerkezetűek lévén, nem voltak olcsók. Johannes Rosenbach Valenciában 1492 január 24-én húsz aranyforintért adja el a maga betűöntő „instrumentum”-át Jacobus de Vilának. 1472-ben Stamheim apát az augsburgi S. Ulricus et Afra kolostor számára öt sajtót vásárolt Johannes Schüsslertől 73 forintért; – egy-egy sajtóra körülbelül 15 forint esik. (Ugyanez az apát 1471-ben kolostora nyomdájának berendezésére 702 forintot szánt.)

A betűöntőműszeren s a sajtókon kívül mindenekelőtt fém kellett a betűkészlet megöntéséhez. Erre vonatkozólag csak a kész betűkészlet értékére vannak támpontjaink. Mielőtt Antonius Mathias 1474-ben hitelezői elől Génuból megszökött, betűkészletét eladja Michele Scopónak, ki azt ugyanabban az évben hét aranyért tovább adja. *Iusto Theotónico* (Jodocus Hohenstein) 1483 december 19-én Nápolyban Domenico Caraffától tíz aranyért kilenc hónapra 122 font (61 kiló) súlynyi betűkészletet kölcsönöz. Lienhart Ysenhut 1480-ban

Bázelban tizenhárom forintot pöröl egy betűkészletért. Michael Wenssler Bázelből egy hordó betűt küld Strassburgba húsz forint értékben. (Egy másik ősnymodász, Michael Furter, huszonnégy forintért házat vett Bázelban). Jacobus de Vila 1498-ban minden font betűért három spanyol librát számít.

Az anyagi beszerzések közt mindenesetre a papír volt a legdrágább. Frankfurtban 1472-ben (az egyetlen adat a papír árára 1482 előtt) a papír rizsmája hat és fél aranyforintba került. Ha e szerint az ár szerint kalkuláljuk Hess papírköltségeit, s az akkoriban szokásos 300 példányban való kiadás esetét vesszük számításba, mikor is húsz és fél rizsmát (pontosabban 10.200 ívet) használtak fel a Chronicához, Hessnek 133 és egynegyed aranyforintot kellett volna papírra költenie. (De meggyőződésem szerint Budán a papír olcsóbb volt s csupán 100 aranyforintnyi papírköltséget számítok).

Tekintetbe véve a többi tárgyi beszerzést, Hess dologi kiadásait körülbelül 200 aranyra becsülhetjük. (Az összehasonlítás s az egyszerűség kedvéért mellőzöm a valutáris átszámításokat, melyekben különben sem vagyok járatos, hanem Hess kiadásait Portilia bolognai kiadásaihoz mérem). Még pedig: a betűöntő műszerért 20, a három sajtóért 45, a körülbelül 70.000 darab betű öntési költsége fejében 15, négy szedőszekrényért 4, a festékkészítéshez szükséges kő, rézüst és festékanyagok ára fejében 6, a maga s legénysége személyi használatára szolgáló bútorzatért s egyéb használati tárgyakért 10, végül a papírért 100 aranyat fizetett.

Ezekhez az összegekhez hozzájárulnak még a munkabérek, melyek a bolognai nyomdánál 555 aranyra rúgtak.

Itt nemcsak a személyzet fizetéséről van szó, hanem lakással, étellemezéssel való ellátásáról is. Valahányszor a régi okiratok valamely nyomda személyzetének javadalmazását tárgyalják, a fizetés mellett mindig megemlítik a szabad szállást és étellemezést is. Valahányszor az alkalmazott perli a gazdáját, a bíróság mindig tekintetbe veszi az ellátást is. Ezt látjuk Perugiában Vydenast pörében, Toulouse-ban Johannes Philippi de Critznach Henricus Mayer ellen viselt pörében, melyben Petrus Ungarus is tesz tanubizonyságot, s másutt. Szerződésekben is minduntalan a legénység szabad ellátásáról olvasunk. Mikor Jacobus de Luciferis, nápolyi scriba regius, megveszi királyi irnok-kollegája, Arnoldus de Bruxella nyomdáját s annak hasznosítására 1478 augusztus 4-én szerződést köt két idegen nyomdással, Nicolaus Benedictivel és Johannes Adamus de Poloniával, nemcsak az ő számukra, hanem a nyomda további személyzete számára is ő gondoskodik fekvőhelyekről s az étellemezéssel való ellátást is neki kell fizetnie, csak a munkabérek s a dologi kiadásokat viselik felesben. 1481 október 29-én ugyancsak Nápolyban Domenico Caraffa is szerződést köt két idegen nyomdással, ő is az egész személyzetnek ad lakást a házában, de a személyzet étellemezési költségeinek csak egyharmadát vállalja magára.

A fizetés a munkakörök szerint különbözött. Henricus Mayer spanyol Glanvilla-kiadásához 1493-ban régi személyzete mellé új embereket szerződtetett, három szedőt, köztük egy klerikust, kik fejenként havonta két tours-i tallért és szabad szállást és ellátást kaptak, továbbá három nyomtatót, az egyiket havi öt, a másikat havi négy, a harmadikat havi két tallér bér s valamennyit lakás és ellátás ellenében. Critznach, ki mainzi klerikus és a párisi egyetem magistere volt, a lakáson s ellátáson kívül évi ötven rajnai forintot kapott Mayertől.

A bérvizonyok a hetvenes években sem voltak mások. Arndes Vydenasttól Perugiában 1476-ban havi két és fél arany bért és lakást-ellátást kap. Wurster és Meister bázeli nyomdájában a nyomdai szolgáló kap havi három forintnyi bért.

Aránylag nagy tiszteletdíjakat élveztek a korrektorok. Láttuk, hogy Bolognában a korrektor-nak minden kötetért százhusz arany és egy ingyenpéldány jár. Milánóban 1475-ben Phillippus Lavagna egy évre korrektor-nak szerződött Bonaccorso Pisanót hatvan arany tiszteletdíjjal.

Hessnek nagy háztartást kellett vinnie, ha – a korrektort nem számítva – tizenhárom főnyi személyzete élelmezését vállalta. A korrektor – az olaszországi viszonyokat véve alapul – a *Chronica* szerényebb terjedelméhez képest munkájáért körülbelül harminc arany forintnyi díjazásban részesülhetett, a többi személyzet bérét azonban havonként kellett fizetni s ennek végösszege – fejenként havonta csak két forintot számítva – egy évben legalább 312 forintra rúgott.

A személyzeti kiadásokkal együtt, nem számítva az élelmezés költségeit, valamint a vezető mester egyéni kiadásait, Hess, nyomdája berendezésének idejétől a *Chronica Hungarorum* nyomtatásának befejezéséig, mérsékelt számvetés mellett is 500 aranyforintot költött. Ha ebből leszámítjuk a nyomda állandó berendezésének értékét, 100 aranyat, a *Chronica* előállítás költségeire még mindig marad 400 arany.

Ez az összeg viszont arra a következtetésre vezet bennünket, hogy egyrészt a *Chronica* példányainak ára az akkori könyvárakhoz képest magas lehetett, másrészt pedig a *Chronica* nem jelenhetett meg 300-nál kevesebb példányban.

Az 1470-es években szokásos ősnyomtatványárakról eléggé tájékozottak vagyunk s ismerünk árakat a hatvanas, a nyolcvanas s kilencvenes évekből is. Ezekből megállapíthatjuk, hogy a nyolcvanas évektől fogva a könyvárak estek, ami a papíripar fokozottabb teljesítményének lehetett a következménye.

A legrégebb adatok egyike a gyöngyösi ferencrendi zárda Fust és Schöffler-féle latin Bibliájában egy egykorú kézirat feljegyzése, mely szerint ez a könyv három évvel a megjelenés után, 1465-ben Krakóban 24 magyar forinton vásároltatott. A két kötet együtt 48 quinternióból áll, egy forintra tehát két quinternio esett. A hatvanas években, 1467 novemberében Dathus püspök Rómában megvásárolja a három hónappal azelőtt Subiacóban megjelent Augustinus-kiadást s e 27 quinterniós könyvért a helyszínen – „ab ipsis Theutonicis Romae commorantibus qui huiusmodi libros innumeros non scribere sed formare solent” – 8 aranyat és két garast fizet. Minden aranyért három és fél quinterniót.

A hetvenes évek elején Bernardus de Mardingem, Sweynheym és Pannartz utazó ügynöke, Németországban járt s Hartmann Schedel több könyvet vásárolt tőle. Schedel egy 1472 évi levelében írja: „emi a quodam nomine Bernardus de Mardingem apud impressores Rome in domo Petri de Maximis Laborantem dum proxima etate hic erat Nuremberge quosdam libros mihi gratos et inter alios in commentarios Caesaris folio unico careo”. Schedel feljegyezte a könyvek árait s jegyzékéből azt látjuk, hogy a 27 quinterniós Augustinus 5 pápai aranyba, a 60 quinterniós Hieronymus 10 pápai aranyba, a 17 quinterniós Apuleius 3 aranyba, a 38 quinterniós Plinius 8 aranyba került és így tovább. Minden aranyért már 5–6 quinterniót adtak. A hetvenes évek további folyamán a ma még ismeretes árakból határozottan állandó olcsóbbodási irányzat látszik. S miután ilyen árak a legkülönbözőbb vidékekről maradtak meg, Olaszországból, Németországból, Franciaországból, s az egyidőben, de egymástól nagy távolságban eladott könyvek árszámítása között nincs lényeges különbség, azt kell hinnünk, hogy ez a módja az árszámításnak általános szokás volt. Természetesen voltak árkülönbségek, a nagyfóliójú könyv drágább, mint a negyedretű, a pergamenpéldány drágább a papírpéldánynál, a kötött drágább a kötetlennél s a rubrikált, vagy pláne miniált, drágább a rubrikálatlanál. De mind e csoportokon belül az árszámítás kulcsa a quinterniók száma volt.

A *Chronica Hungarorum* hét kisfóliójú quinternióból áll és egy-egy egyszerű példány ára 1473-ban legföljebb egy arany lehetett. De Hess a példányokat rubrikáltatta s így másfél

aranyért, sőt talán két aranyért bocsáthatta áruba. S ez már valóban igen magas, sőt túlzott ár. De másként a költségei ellenértékére sem számíthatott. Ha a Bolognai Repertorium Iuris 26 quinterniós első kötetének árát tartjuk szem előtt, mindössze fél arany esett volna a Chronica egy-egy példányára; s akkor 300 példány eladása esetén is csak 150 aranyat remélhetett. Ha csak 200 példányt nyomtatott, mely esetben 30 arannyal kevesebb papírköltsége lett volna, s példányát 2 aranyért árusítja, az összes példányok eladásából 400 aranyat ért volna el, ami körülbelül felért volna az előállítási költségekkel. 200 példány mellett tehát nyereségre sem számított. Hessnek ennél fogva legalább 300 példányt kellett nyomtatnia s darabját két aranyért árusítania, vagy pedig, amit legvalószínűbbnek gondolok, 400 példányt, darabját másfél aranyért. Az utóbbi esetben az összköltség ugyan 30–40 arannyal növekedett, de viszont 600 arany jövedelmet lehetett várni. 300 példány esetében a könyv túlzottan magas ára veszélyeztette volna a sikert, míg 400 példánnyal ugyanarra a jövedelemre számíthatott, még mindig magas, de mégis elfogadható ár mellett.

A négyszáz példányos kiadások abban az időben egyáltalán nem szokatlanok. 1470 előtt még kevesebb példányban nyomatták a könyveket. Johannes de Spira Velencében 1469 évi Ciceróját csak 100 példányban, Numeister Folignóban a maga Ciceróját csak 200 példányban adta ki s Sweynheim és Pannartz számos könyvét csak 275 példányban. 1470 körül az átlagkiadások 300 példányra emelkednek. Johannes de Spira a Cicero után már 300–300 példányban nyomatta a kiadványait, amint verses kolofonjaiból tudjuk. De öccse, Vendelinus de Spira, 1471-ben már ezer példányban mer kiadni egy olyan hatalmas nyomtatványt, mint amilyen Panormitanus kétkötetes Decretaliuma. 1473 óta rendszeren háromszáznál több példányt nyomattak. Wurster 1474-ben és 1475-ben Páduában és Mantuában mindig 500 példányt nyomtat. Portilia Bolognában 440-et, Johannes Johannis de Augusta 1475-ben Perugiában 215 arany tiszteletdíj fejében 400 példányt nyomtat megrendelésre, a flórenci Ripoli-apáca nyomda első kiadványát, a Donatus minort – melyből egyetlenegy példány sem maradt fenn – szintén 400 példányban adja ki, Valdarfer Milánóban 425 példányt, Leonardus Wild Velencében a latin Bibliájával 930 példányt ér el. A nyolcvanas években a példányok száma egyre emelkedik s már kétezres példányszámmal is találkozunk.

Abból, hogy a Chronica Hungarorumból ma már csak kevés példány ismeretes, egyáltalán nem lehet következtetni azt, hogy a Chronica csak kevés példányban jelent volna meg. Ellenkezőleg. Azt látjuk, hogy Sweynheim és Pannartz nyomtatványai közül azok, melyeket saját listájuk tanúsága szerint csak 275 példányban adtak ki, ma nem tartoznak a ritka ősnymtatványok közé, míg a magasabb példányszámban megjelent könyvek, különösen Pannartz 1474 évi kiadásai, fölülte ritkák. Első kiadványukból, a Donatusból, mely 300 példányban került ki nyomdájukból, meg éppen egy példány sem ismeretes már.

Erre a jelenségre ők maguk adják meg a magyarázatot a Nicolaus de Lyra egyik kötete elé nyomtatott előszóban, hol arról van szó, hogy eladatlan nyomtatványaik megtöltik raktárukat. S valóban, a számos példányban ismeretes kiadványaik túlnyomórésze rubrikálatlan, s nincsen bennük egykorú tulajdonosoktól semmi kéziratos bejegyzés sem. A római Massimi palotából, nyomdájuk egykori székhelyéből, csak néhány évtizeddel ezelőtt is számos Sweynheim és Pannartz-féle nyomtatvány került forgalomba.

Az ősnymdászok aránylag a legnagyobb példányszámban az iskolakönyveket s a szerkönyveket nyomtatták. S éppen ezekből maradt meg a legkevesebb, sőt egy egész sereg ilyen kiadvány egykori létezéséről csak a XV. századi feljegyzésekből és oklevelekből van tudomásunk. Egyetlen példány sem maradt Adam de Rotweil Aquileában 600 példányban nyomtatott Breviariumából. Ezek a könyvek a maguk idejében elkelték, de aztán új kiadások jöttek, a régiek elavultak s a sok kézen átment iskolakönyveket senkisé is őrizte meg, a papok pedig, ha elkoptatott Breviariumaik és Missaléik helyett szebbeket és újabbakat vásároltak, az elrongyolt régieket eldobták.

A *Chronica Hungarorum*ból nem azért maradt oly kevés példány, mert keveset nyomtattak, hanem azért, mert a könyv Magyarországon került forgalomba, itt is kelt el, a példányok túlnyomó része pedig a török háborúkban elpusztult. Ez volt a nézete Fraknóinak is.

A megmenekült példányokból csak egy maradt mindvégig Magyarországon s az is nyilván olyan vidéken, hol a török nem járt. Egykor állítólag Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemé volt, a XVIII. században Dessewffy Tamás birtokába került, ettől Jankovich Miklós szerezte meg, Jankovich gyűjteményével a Nemzeti Múzeum könyvtárába jutott, a Múzeum pedig, miután József nádortól megkapta a Hildebrand-féle példányt, átengedte a budapesti Egyetemi Könyvtárnak, hol ma is őrzik.

A bibliográfia nem erről a példányról szerezte az első tudomást Hessről és nyomdájáról. Maittaire talán azt a példányt ismerte, mely ma a párisi Bibliothèque Nationale állományába tartozik. 1639-ben egy strassburgi jogtanár tulajdonában volt, később az angol Hopetown gyűjteményébe került s mikor azt 1889-ben árverezték, megvette a párisi nemzeti könyvtár.

Hazánkban Bél Mátyás útján először a bécsi cs. és kir. udvari könyvtár példányáról szereztek tudomást. Ez már a XVI. században is Bécsben volt, még pedig az ottani dominikánus kolostor könyvtárában.

Bél Mátyás fia, Bél Károly, lipcsei egyetemi tanár, hívta fel Wallaszky figyelmét a lipcsei egyetemi könyvtár példányára. Ennek eredeti tulajdonosáról, noha a könyv tele van egykorú lapszéli jegyzetekkel, mitsem tudunk.

Csak ezután vált ismeretessé a Dessewffy-féle példány, melyet a XVIII. század hetvenes éveiben Kaprinai György lemásolt. Másolata (*Chronicon Budense anno 1473 per Andream Hess impressum, et ex ipso originali libro per Spectabilem D. Thomam Deseöffy communicatio, accurate, ut illic erat, manu eius exscriptum*) ma a budapesti Egyetemi Könyvtár Kaprinai-gyűjteményében őriztetik.

Közben Horányi Elek is bukkant egy példányra, mely azóta ismét eltűnt. Horányi ugyanis kéziratossá bejegyzéseket idéz belőle, de ezek a bejegyzések a ma ismert példányok egyikében sem fordulnak elő.

1786-ban Rómában megjelent a Rossi-könyvtár katalógusa (*Catalogus selectissimae Bibliothecae Nicolai Rossi*) s ennek az anyagában is volt egy példány: „*Chronica Hungarorum ab origine ad coronationem regis Matthiae per Andream Hess 1473, folio. Exemplar nitidissimum et rarissimum.*” A könyvtár piacra került s azt sejtem, a Rossi-féle példány volt az, mely Hildebrand Ferenc bécsi könyvtárából, annak 1843 évi árverésekor, József nádor bőkezűsége folytán a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába jutott. A múzeumi példányban ugyanis ugyanazt a kéziratossá címet találjuk, mint a Rossi-féle katalógusban: „*Chronica Hungarorum ab origine ad coronationem regis Matthiae... per Andream Hess, folio.*”

A következő példányt Gróf Széchenyi Ferenc fedezte fel a prágai egyetemi könyvtárban. 1803-ban írja a *Zeitschrift von und für Ungern*: „Das vierte Exemplar wurde zu Prag in der k. k. Universitaets Bibliothek vor einigen Jahren aufgefunden, als Graf Franz Széchenyi diesselbe besuchte.” A prágai példány a XVI. században a neuhausi jezsuita kollégiumé volt s a rend feloszlatása után, II. József korában, került Prágába.

Gróf Széchenyi Ferenc Hess nyomtatványát minden áron meg akarta szerezni. Már 1796-ban megbízta Kovachich Márton Györgyöt, hogy a krónikát, bármi pénzbe kerül is, szerezze meg; ha török, ha szakad vegye meg az ő számára Jankovich Miklóstól, ki a Dessewffy-féle példányt kaparintotta meg. Kovachich azt feleli a grófnak, Jankovich túltesz három zsidón és öt görögön; a könyvekkel való üzérkedés a kisujjában van s az uzsoráskodásból még Binz bécsi antiquárius is órákat vehetne tőle. Jankovich csak az egész gyűjteményével együtt adná

el a krónikát s így az százezrekbe kerülne. Végül is Jankovich kijelentette, hogy a krónikától semmi áron meg nem válik. Széchényi nem csüggedt, 1799-ben Báthory Gábor utján a debreceni kollégiumi könyvtárban tudakozódik a krónika után, majd a nagyszombati káptalani könyvtárban keresteti, de mindkét helyen hiába. 1803 december 20-án és 1804 január 20-án hirdetését tétet közzé a *Zeitschrift von und für Ungern*ben s más német hírlapokban, köztudomásra adván, hogy Hess krónikájának példányát az eladó által megállapítandó áron hajlandó megvásárolni. Még 1812-ben is arra kéri a Prágába utazó József nádort, hogy bírja rá az ottani egyetemi könyvtárt példányának átengedésére.

E hasztalan tárgyalásokból eléggé bebizonyosodott, hogy a *Chronica* példányai mennyire ritkák. Különbféle irodalomtörténeti és bibliografiai kézikönyvek ugyan újabb meg újabb példányokat említettek, de csakhamar kiderült, hogy értesültségük tévedésen alapszik. Toldy Ferenc 1851-ben a pesti, bécsi, prágai és lipcsei példányokon kívül a pécsi püspöki könyvtár példányáról is tud. Pécsen azonban csak a Menestarfer-féle kéziratos másolat volt meg. Ferenczy Zsigmond Jakab 1854-ben hét példányt sorol fel: a két budapestit, a bécsit, prágait és lipcseit s azonkívül a Rossi-félét (mely azonban azonos a budapesti múzeumi példánnyal) és a müncheni udvari könyvtár példányát. De Münchenben nincs és nem is volt példány. Ferenczy Hain megcsillagozott leírása alapján gondolta, hogy Münchenben is van példány, csak hogy Hain nem a nemlétező müncheni, hanem a bécsi példányt látta. A legtöbb képzeltbeli példányt Ballagi Aladár idézi. „Buda és Pest a világirodalomban” című bibliografiai művében mondja: „Nekem 12 példányról van tudomásom autopsia utján, u. m. Magyar Nemzeti Múzeum. – Pázmány Péter-egyetem. – *Modena, bibl. Estense.* – Róma, bibliotheca Corsiniana (Col. 53. F. 25 sz. a.) – Párizs, Bibliothèque Nationale. – Lipcse, egyetem (díszes példány); *Henrici György egyetemi tanár.* – *München, kir. kt.* – Bécs, udvari könyvtár. Prága, egyetem. – Krakkó, hg. Czartoryski kt. – *Szent-Pétervár, császári könyvtár.*” Modenában megvan Thuróczi *Chronica Hungarorum*ának augsburgi és brünni kiadása, de nincs meg a Hess-féle *Chronica* (az igazgató, Dr. Fava közlése); Münchenben biztosan nincsen példány; a szent-pétervári könyvtárakat a GW megbízásából Isaac Collijn, a legpontosabb ősnymtatványkutatók egyike búvárolta át, de a budai *Chronicából* példányt nem talált. *Henrici* példányáról sem sikerült a GW útján felvilágosítást kapnom.

Igaza van azonban Ballaginak a római példányt illetőleg, mely egyike a legteljesebbeknek s a legszeleesebb margójúaknak; kár, hogy korábbi tulajdonosa ismeretlen.

A Czartoryski-féle példányról már korábban is tudtak. Mátray Gábor a múzeumi példányban feljegyezte: „Czartorisky László herceg 1871-ben meglátogatván múzeumi könyvtárunkat, bizonyítja, miszerint saját könyvtárában is (Gallicziában) van egy példány.” Fraknoi hasonlóan is közöl belőle.

A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* 1931-ig kilenc példányt leltározott: a két budapestit, a bécsit, a *braunsbergi akadémiai könyvtárét*, a krakkóit, a lipcseit, a párisit, a prágait és a rómaid.

A *Chronicát* már a XV. században megbecsülték és keresték. Példányról ugyan csak a Holub József által közölt adat szól, mely szerint Septei Péter 1488-ban négy más ősnymtatvánnyal együtt egy *Chronica Hungarorumot* ajándékozott a budai ágostonrendieknek, keresettségét azonban bizonyítja az, hogy már a XV. században több másolat készült róla. Menestarfer János, a művészetek doktora és jogi tudományok licentiatusa, 1481 szeptember 10-én fejezte be Bécsben negyedréttű papírkódexben a *Chronica* lemásolását.

Míg a Menestarfer-féle másolat teljesen hű s szóról-szóra követi Hess nyomtatványa szövegét, addig a pozsonyi káptalan könyvtárában talált Pozsonyi Krónika meglehetősen gondtalanul, egész mondatok kihagyásával és a nevek elferdítésével másolja le a Budai

Krónikát, melynek különben, mint Knauz Nándor 1856-ban kimutatta, a legtöbb helyen szóról-szóra megfelel.

Úgy látszik, Menestarfer másolatánál is régibb a Dubniczi Krónika, mely viszont némelyütt bővíti a budait, amennyiben egyrészt a Bécsi Képes Krónikából vett át néhány betoldást, másrészt a Hess-féle Chronicát 1478-ig folytatja, egyébként azonban még hibáiban is ragaszkodik a nyomtatvány szövegéhez. Másolatolta különösen Róbert Károly halála és temetése leírásából, Küküllei János emlékiratának Hesszel megegyező közléséből s a Nagy Lajos halála utáni rövid rész visszaadásából tűnik ki. Csak félig rubrikált papírkézirat, egyszerű kötésben.

Míg a XV. századi másolatokat azzal magyarázhatjuk, hogy a nyomtatvány drága volt s hamarosan elfogyott, amiért is kölcsönvett példányokat leírtak, addig a XVIII. századi másolatok indító oka a könyv ritkasága volt. Hevenesi 1702 után – nyomtatott példány híjján – lemásoltatta a Menestarfer-féle másolatot. Hevenesi másolata négy különféle kéz írása. A leírást ellenőrizték, összeolvasták s az első három másolatrészlet végére odaírták, hogy „nihil deest.” Nem is hiányzik semmi, a másolat hűen adja vissza a nyomtatvány (illetőleg Menestarfer másolata) szövegét, csak a kolofónban esett hiba, amennyiben ott 1473 helyett MCCCCLXXXIII. áll.

Hevenesi után a Chronicát még lemásolta Kaprinay (Dessewffy példányából), Péterffy Károly, Pray György (e négy másolat a budapesti egyetemi könyvtárban van), Cornides Dániel (kézirata a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban) és Ocskay Antal bácsi választott püspök. Az utóbbi másolatából adta ki Podhradszky 1838-ban a krónikát, miután az akkor Magyarországon egyetlen meglévő (Dessewffytól Jankovichhoz került) példány számára hozzáférhetetlen volt.

A BASILIUS ÉS AZ APOLOGIA SOCRATIS

Hess második ismert nyomtatványa nem editio princeps, mint a *Chronica Hungarorum*, hanem utánnomata másutt már megjelent szövegnek.

Az utánnomata igen gyakori jelenség az ősnomtatványkorban, sőt, az ősnomtatványok nagyobbik része volt utánnomata. Szerzői jog nem létezett, az utánnomata senkisémet tiltotta, senkisémet ítélte el, a nyomdásznak pedig kényelmesebb is, olcsóbb is volt, ha ahelyett, hogy tudós korrektorral valamilyen kéziratot rendeztetett sajtó alá, egyszerűen egy már nyomtatásban megjelent szöveget nyomtatott le újra. Itt adva volt a tükör beosztása, a szedésrészletek stb., elesett a szövegkritika, az előző kiadás sikere a nyomtatvány kelendőségével biztatott s a nyomdász annál inkább számíthatott sikerre, mert a kevesebb költséggel előállított utánnomata olcsóbban lehetett árusítani, mint az editio princeps. Ezzel pedig a nyomdász érdemeket szerzett, mert a közönség nem azt nézte, hogy a könyv editio princeps-e vagy sem, hanem azt kívánta, hogy a keresett szöveghez minél olcsóbban hozzájuthasson.

A római nyomdászok sűrűn nyomatták le újra társaik kiadásait. Han Lactantius-kiadásában Sweynheym és Pannartz 1470 évi Lactantiusából még Johannes Andreae de Bussis II. Pál pápához írt előszavát is átveszi. Ugyanezt teszi Lignamine is 1470–71 telén, mikor az 1470-ben Sweynheym és Pannartznál megjelent *Sermones Papae Leonis*-t adja ki újra. Hasonló példákat légiójával lehet idézni.

Hess e második nyomtatványa Leonardus Brunus Aretinus két görögből latinra való fordítását tartalmazza. Az első Basilius Magnus értekezése – „*De legendis poetis*” – az ógörög költők műveiről, a második egy részlet Xenophon „*Apologia Socratis*”-ából. (Huszi József szerint az *Apologia Socratis* „alapjában véve Platon különböző munkáiból összeszerkesztett története Socrates fenséges tragédiájának.” GW 3702 szerint fordítás Xenophonból.) Mindkettő közkeletűségnek örvendett s mindkét író a humanisták nagybecsülték. Mátyás király könyvtárában úgy Basilius, mint Xenophon több műve volt meg. A bécsi nemzeti könyvtár Ms. 831 jelzetű kódexe, Basilius Magnus *contra Eunomium de divinitate filii et Spiritus Sancti cum praefationibus Bessarionis et interpretibus Georgii Trapezuntii*, eredetileg Vitéz János birtokában volt s az ő címerével ellátva került a Corvinába. Egy másik korvinkódex, Basilius Magnus: *Homiliae in Hexameron*, ugyancsak a bécsi nemzeti könyvtárban őriztetik. A harmadik a modenai Biblioteca Estensében az Attavantes által illuminált *Miscellanea*, mely többek közt Leonardus Aretinus fordításában Basilius „*De vera integritate virginitatis*”-át s vele kapcsolatban a hazánkban élt és 1444-ben Budán elhalt Vergerius „*De liberalibus studiis et ingenuis moribus*”-át tartalmazza. Az elveszett korvinkéziratok jegyzékében pedig Basilius *De Sancto Spiritu* című Surriano-féle latin másolata címét olvassuk s a Basilius nazianzi sz. Gergelyhez intézett leveleit tartalmazó görög kódexét, melyet Obsopoeus 1528-ban latinra fordított. Egy harmadik eltűnt korvinkódexben többek közt Basilius és Libanus görög levelezése volt meg. Xenophon-kézirat is három volt a Corvinában; az egyik, *De republica Lacedaemonorum*, ma Bécsben van (Ms. 178), a második, a görög *Kyropaediae* az erlangeni Egyetemi Könyvtárban (Gr. 888), a harmadik, *Historia Graeciae*, melyet Angelus Poliziano tizenegy más kézirattal együtt küldött meg a királynak, elveszett.

Magyar vonatkozású Basilius-kódexet őriz a mölki szentbenedekrendi könyvtár is (Q 45. szám alatt). Kolofónja: „*Magni Basilii ad virtutes exhortatio explicit feliciter Leonardo Aretino e graeco in latinum noviter translata et scripta Wienne ad quintum Calendas Augustas per magistrum Petrum de Corona.*” Brassói Péter 1456-tól 1474-ig volt a bécsi egyetem bölcsészeti karának tanára.

De nemcsak kéziratos másolatokban terjedtek el Basilius munkái. A „De legendis poetis” húsz nyomtatott kiadást ért a XV. században. (GW 3700–3718 és Hain 15987.) Az első hét kiadás antiquatípusokban jelent meg, 1474-ig (köztük van Hessé is), a későbbi többi gót típusokban. Bennünket csak az előbbieket érdekelnek. Az egyiket Velencében adta ki Christophorus Valdarfer 1470–71 körül, 110 milliméteres sorméretű antiquával, 20 oldalon, oldalankint 29 sorban. Helyesírása különbözik Hessétől (pl. Coluti-coluci), az előszó címzése is más, a zárósorokban („Magni Basili de Institutis et disciplinis Iuuenum Liber finit foeliciter”) még a könyv címe is eltér Hessétől.

1472 szeptember 23-án jelent meg a páрмаi kiadás Andreas Portilia nyomdájában; az antiqua sormérete itt is 110 milliméter, de egy-egy oldalra csak 26 sor jut. A szöveg kezdete és vége szövszerint megegyezik Hesszéval, a helyesírásuk is egyforma, csak éppen a pontozásban s az abbreviaturák használatában van különbség. Ezt a páрмаi kiadást nyomatta le szóról szóra Philippus de Lavagna Milánóban és Johannes Regiomontanus Nürnbergben, az utóbbi kétszer is, vagy legalább is a sormetszetek szerint különböző két változatban. Lavagna 28, Regiomontanus 30–30 sort szedetett oldalankint. A páрмаi kiadás e három keltezetlen utánnyomata legkésőbb 1474-ben jelenhetett meg.

Mind az öt kiadás negyedréti aprónyomtatvány, mely nem tartalmaz egyebet, mint Basilius szóbanforgó értekezését. Hess kiadványa Basilius mellett Xenophonból is közöl részletet, s csupán 24 sort ad oldalankint. Megegyezik elődeivel abban, hogy ő is Leonardus Aretinusnak Coluciushoz intézett előszavát nyomatta Basilius szövege elé.

Van még egy korai Basilius-kiadás s abban ismerem fel Hess mintáját. Hess római mestere, Georgius Lauer nyomtatta, azzal a 102 milliméteres antiquával, mely 1472 februárja után felváltotta a Hessnek némi átalakítással átengedett 111 milliméteres antiquát. Lauer ezzel a típussal keltezetlenül, de nyilván 1472 februárja után kiadott egy nyomtatványt, mely tartalmi szempontból, de a tipográfiai beosztás szempontjából is leginkább rokon Hess kiadásával. Ebben a negyedréti, oldalankint 25 soros könyvben három értekezést közöl. Az első Petrus Paulus Vergerius: De ingenuis moribus (mely a modenai korvinkódexben is megvan), ezt követi Basilius tanulmánya, mely szintén Aretinusnak Coluciushoz intézett előszavával kezdődik, az utolsó pedig egy Xenophon-részlet – nem a Socratesről, hanem a Hieronról szóló – „E Xenophonte Leonardi Aretini traductio de tyrannide”.

Nemcsak Aretinus Basilius- és Xenophon-fordításait találjuk itt együtt, hanem a beosztás is hasonló. Lauer a maga kisebb betűivel s nagyobb sorszámával a Basiliust 28 oldalon adja, míg Hess 29 oldalon. (Portilia 32 oldalon, a többi kiadó mind 20–20 oldalon.)

Nézetem szerint Lauer e kiadványa 1472 tavaszán, közvetlenül Antoninus Confessionáléja után, az új típus első bemutatásaként jelent meg. Lauer ugyanis a Pflugellel való társulása után klasszikus szövegeket nem adott ki többé s nem is élt többé verses kolofónokkal. Itt pedig, hasonlóan a Confessionáléhoz, verses kolofónnal végződik a könyv:

„Ingenus mores formis hic pressit Georgiusque
Et studia ingenuis celebranda uires.
Basilius magnus: Xenophon hieronque tyrannus
Hic fantur: mira quilibet arte loquens.”

S éppen ez a kolofón bizonyíték amellet, hogy Lauer kiadása sem volt editio princeps. Míg a Basilius Valdarfer velencei szövegének Lauer tipográfiai és ortográfiai módosítása szerinti utánnyomata, addig a Xenophon egy másik velencei nyomdász, Adam de Ambergau 1471 évi Xenophon-kiadásából való (Xenophon De vita tyrannica per Leonardum traductus, in quo Hieronem Tyrannum et Simonidem poetam colloquentes inducit, – Hain 16228). Lauer verses

kolofónjának két első sora pedig, a „Georgiusque” szó kivételével, Adam de Ambergau két másik nyomtatványából (Hain 15986 és Copinger 5983) származik.

Az Apologia Socratis nyomdai szövegének származásáról addig, míg a GW a Xenophonkiadásokat fel nem dolgozta, nem lehet biztonsággal nyilatkozni. Aretinus számos rövidlélegzetű fordítása hol együtt, hol szétszórtan jelent meg s az aprónyomtatványok sorsához tartozik, hogy könnyen elvesznek.

Annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy Lauer nemcsak tipografiai mestere volt Hessnek, hanem irodalmi ízlése is befolyással volt rá. Lauer 111-es típusa először egy krónikában, az 1471 május 20-án kiadott Eutropius: Breuiarium historiae Romanae-ban jelentkezett. Miként Lauer a rómaiaknak Róma történetével kedveskedik, úgy kezdi Hess budai működését Pannonia történetével. Lauer elhagyva a 111-es típust, kisebb antiquáját Basilius- és Xenophon-szövegekkel mutatja be. Ugyanezt teszi Hess Budán s ő is elhagyja a 111-es típust, illetőleg átönti kisebbre, 109 milliméteresre.

Budán azonban más körülmények is közrejátszottak. Huszti József „Platonista törekvések Mátyás király udvarában” című művében élénk tárta azt a szellemi légkört, melybe ez a kis nyomtatvány kitűnően beleillik. Huszti azt hiszi, Basilius művére Regiomontanus, még budai tartózkodása idején, irányította a budaiak figyelmét, az Apologia Socratis pedig belevágott a platonista eszmék iránti érdeklődésbe.

A Chronica és a Basilius sormérete közti különbségről arra lehet következtetni, hogy a Chronica megjelenése és a Basilius szedetésének megkezdése közt bizonyos időnek kellett eltelnie.

Húsz sornál két milliméternyi különbség sok. Ez nem származhatott a papír erősebb megnedvesítésétől, illetőleg a papír gyorsabbmenetű szárításától. A Chronica s a Basilius papírja nyilván ugyanabból a papírmalomból való s az enyvezettségben nem észlelhető különbség. A Chronica típusa mind a kilenc példány valamennyi lapján 111 milliméteres, a Basiliusé pedig mind a három ismert példány minden lapján 109 milliméteres.

Az ősnymodászok a típusaikat gyakran változtatták, vagy gyakran öntötték át. A betűket ugyanis nem öntötték oly ellentálló fémből, mint később s ezért hamar elkoptak. Láttuk Portiliánál, ki a Repertorium Iuris második kötetét nem tudja az előzőhöz használt betűkkel nyomtatni, mert hasznavehetetlenné váltak.

A Chronica s a Basilius típusmérete közti különbség (mely egyébként egyező nagyságú betűkép mellett csak a betűléc méretének eltérésén alapszik) feltűnt már a régi bibliografusoknak is. Hess második nyomtatványának első ismertetője, Michael Denis (Supplementum annalium Michaelis Maittaire, 1789) s nyomában Panzer, a Basiliust a Chronicánál kezdetlegesebbnek s korábbinak hitte. Ugyanez volt a véleménye Budiknak és A. Mayernek is („Nach den unansehnlichen Typen zu schliessen ist diese Ausgabe älter als das Chronicon...”). De Hess határozott kijelentései a Chronica előszavában megcáfolják ezeket a feltevéseket.

Az aprónyomtatványok könnyen elvesznek. Portilia Basiliusából csak egyetlen példány ismeretes (GW 3701), Valdarferéből (GW 3700) csak három s Hesséből (GW 3702) szintén csak három példány élte túl az eltelt ötödfél századot. A bécsi modern kötésében erősen körül van vágva; az eichstätti csonka, hiányzik az 5., 6. és 20. levele. A legteljesebb a salzburgi Studien-Bibliothek példánya. Érdekes XV. századi kötésben van: a két réteges fatáblát présetlen síma borjúbőr burkolja, kapcsok helyett bőrszíjakkal zárták, melyeket a kötés mindkét táblája szélén négy-négy kis lyukon húztak át. A táblák belső oldalát pergamen borította. A kötéstáblákat a szövegtől elől és hátul két-két fedőlevél választja el, mindegyik egy-egy összehajtott félív, mely nem a nyomtatványhoz, hanem a kötéshez tartozik. A hátsó fedőlapokban ugyanaz a vízjegy látszik, mely a könyv quinternióinak belső ívein (az 5–6. és 15–

16. levélen) is megvan. Ebből azt következtetem, hogy a példányt Budán kötötték. Az első fedőlap rectóján felül az „Aretinus de legend. Poet. Aa' 75” bejegyzés olvasható. A salzburgi könyvtár igazgatója régi könyvtári jelzetnek tartja. Széles margójú példány. Míg a tükör nagysága 130×80 mm, addig a levelek mérete 208×144, szemben a bécsi példány 195×135 milliméterével.

Érdekes a nyomtatvány fűzetbeosztása is. Míg az első quinternio két teljes külön-külön összehajtott s egymásba tett ívből áll, belső levelei pedig csak egy félívhez tartoztak, addig a második quinterniót csupán öt együttesen összehajtott félívből állították össze. Mind a három példány összetétele egyforma, amint a vízjegyek fekvéséből nyilvánvaló. Mintha ezt a nyomtatványt is két sajtón állították volna elő; más sajtón az első s máson a második quinterniót.

NYOMTATVÁNYOK, MELYEK NEM HESSTŐL SZÁRMAZNAK

Vajjon nyomtatott-e Hess a *Chronica Hungarorum*on és a *Basiliuson* kívül más nyomtatványokat is? Bizonyára. Gazdaságilag indokolatlan volna a budai nyomda létezése, ha mindössze ez a két nyomtatvány telt volna ki belőle. Annyi kolofónnélküli nyomtatvány jelent meg, melynek nyomdászát, nyomdászékhelyét, sőt a nyomda országát sem tudjuk meghatározni, annyi nyomtatvány veszett el, annyi ezer aprónyomtatvány, kalendárium, hatóságoktól megrendelt hirdetmény, nyomdák hirdetése stb. jelent meg s pusztult el, hogy lehetetlen csak feltételezni is, hogy valamely nyomdász csak azt nyomtatta volna, ami termeléséből máig is megmaradt s ezenkívül semmit.

Csak két példát említek. Egy 1499 március 14-én kelt elszámolás szerint Olivinus di Bruges a szicíliai kormány megrendelésére 105.100 búcsúlevelet nyomtatott élők s 23.000-et halottak számára, 42.000 formulárét fogadalmak alóli felmentésre, 400 formulárét házassági diszpenzációkra és 100 plakátot, melyek a templomajtókra való felszögelésre voltak szánva. A nyomdász az élők számára nyomtatott búcsúlevelek minden ezer példányáért egy aranyat, a többi formulárért ezrenként félaranyat, az egész rendelésért együtt 120 aranyat kapott. A papír, valamint a nyomtatványoknak Messinából Palermóba való szállítása költségét a megrendelő hatóság viselte; a megrendeléseket a Crusada-bizottság nevében a cefalui püspök eszközölte.

E 170.600 példányból egyetlen egy sem maradt meg.

Egy másik oklevéladat szerint a montserrati kolostor ugyancsak 1499-ben maestre Juan Rosenbach barcelonai nyomdásznál 10.000 búcsúlevelet rendelt s a nyomdász ezt a 10.000 nyomtatványt ugyanabban az évben szállította. Ezekből sem ismerünk egyetlen darabot sem.

Érthető, hogy kutatóink a névtelenül megjelent nyomtatványok közt további budai nyomtatványokat kerestek.

De minden nyom, melyet eddig követtek, hamisnak bizonyult. Mindazokat a kolofóntalan könyveket, melyeket Hesszel kapcsolatba hoztak, más nyomdászok adták ki.

1. Weszprémi István 1774-ben (*Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biografia*, Cent. I.) azt hitte, hogy Hess egészen a XV. század végéig maradt Budán s ott 1499-ben Paep János budai könyvkereskedő költségén kinyomtatta a *Missale Quinqueecclesienset* (Hain 11355). Sajátságos tévedés, mert a pécsi misekönyv kolofónja Velencét nevezi meg a kiadás helyéül: „Impressum venetijs impensis Johannis Paep librarij budensis. Anno M.CCCC.XCIX. VIII. kl. maij.” Weszprémi tévedését Wallaszky igazította helyre a *Conspectusban*.

2. A *Constitutiones incliti regni ungarie* (Copinger 1757) negyedretű, gótbetűs, szignatúrákkal ellátott kiadásából eleinte csak az egykori ingolstadti egyetemi könyvtár példányát ismerték, melynek első quaterniója hiányzott. Panzer 1793-ban (*Annales Typ. I. 266,3*) megkockáztatta a feltevést („forte Budae?”), hogy a könyvecske Budán jelent meg. Ingolstadtból a példány a müncheni egyetemi könyvtárba került s ott látta és írta le Hain: „*5779. *Corvinus* (Mathias) (Rex Hungariae, Bohemiae etc.) Leges in dieta, ut vocatur, seu conventu generali procerum Regni Budae habita, conditae. In fine nulla subscr. s. l. a. et typ. n. 4° g.ch. c. s. a-e. Budae?” Hain, épúgy mint Seemiller és Panzer, önkényesen választott címet a könyvhöz, hiszen a leírt csonka példányon a címlap hiányzott. A teljes példányok fametszetes címlapját, mely Mátyás királyt ábrázolja a törvénykönyvet bemutató két püspök társaságában s melynek alsó jobb sarkában a Corvin-címer látszik, Horvát István mutatta be hasonmásban a *Tudományos Gyűjtemény* 1833. évi II. kötetében. Már Horvát István bebizonyította, hogy a könyv nem

kerülhetett ki Hess nyomdájából, mert Mátyás király csak 1486-ban állította össze a törvénykönyvet, mikor Budán már régen nem volt nyomda. Horvát azt is észrevette, hogy a szóbanforgó nyomtatvány nem volt első kiadás, hanem utánnomata az 1488-ban Lipcsében, Moritz Brandeis nyomdájában megjelent kiadásnak. Haebler típusrepertoriuma alapján bebizonyosodott, hogy az állítólagos budai nyomtatványt Konrad Kachelofen adta ki 1491 és 1494 közt Lipcsében.

3. Jankovich Miklós 1811-ben bevezető tanulmányt írt Szent-Györgyi Gellért Sallustiusfordításához, melyben azt mondja: „*Caesaris C. Julii Oratio Vesontione ad Milites habita Cum Praefatione Andreae Brentii Patavini*. Papirossa – betűi – rövidítések módja, könyvformája egészen az, mely az előbbeni [Basilius és Apologia Socratis] könyveknek. Netalántán a' kézírást a' papirossal együtt (melly akkor még Magyar országban nem készítettett), Rómából magával hozta Hess. Tulajdon régiségeim között oltalmazom e' ritka Tüneményt.” Noha Podhradszky kételkedve fogadta Jankovich megállapítását s Hain (4229) a munkácskában Adam de Rotweil aquileai termékét sejtette, Toldy Ferenc mégis Jankovich véleményét fogadta el, mert a tízleveles füzetkét „a Basili li belluséhoz tökéletesen hasonló nyomdai készület vall Hess Andrásénak.”

Jankovich példánya ma a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában van. Ha nézed, bámulva kérde: hol volt Jankovich és Toldy szeme? Vékony papírja, melyben a merítőháló finom bordázata átlátszó nyomot hagyott, betűi, melyek annyira különböznek Hessétől, amennyire antiqua egyáltalán különbözhetik antiquától, a 88 milliméteres kis sorméret, a Hessétől teljesen eltérő abbreviatúra-rendszer, a nagy R-ből képezett -rum rövidítés, a magánhangzók fölött külön jelként fekvő római egyes alakú rövidítési vonalak, a ligatúrák hiánya, a jobbra lefelé irányuló választójel, a szinte tökéletes sorzárás, az aránylag egyenes sorbázis, gondolkodóba ejthette volna Jankovichot. A könyv formája? Kicsiny nyolcadrés, egymásba fektetett negyedívek, szemben Hess ív- és negyedréteivel.

Jankovich és Toldy még a címben is tévedett. A szerző nem Caesar, hanem Brentius, ki 1460-ban született Páduában s akit 1485-ben Rómában elragadott a pestis. Hess budai tartózkodása idején még iskolásfiú volt. A rhetori pályára készült és még igen fiatalon, 1480-ban írta ezt az Oratiót, mely maga is iskolai dolgozat volt. Caesar (De bello gallico I. 40) az Ariovistussal való összecsapás előtt korholó beszédet intézett nyugtalan katonáihoz s Caesarnak ezt a rövid oratio obliquáját Brentius kikerekítette s az oratio recta formájába öltöztette.

Hain is tévedett, mikor a nyomdászt Adam de Rotweilban látta. A nyomdász Bartholomaeus Guldinbeck. A könyv hiteles leírását a GW adja 5098 szám alatt.

Jankovich idézett bevezető tanulmányában még egy bibliografiai csodabogarat találunk. „1476: Lactantius Alsó-Slavoniában Roček nevű klastromban kinyomtatott. Jakussich József utasítása szerint Lactantiusnak Lipsiai 1739 in 8. leendő kiadása előljáró Beszédében róla emlékezett volna.” Jankovich itt elírásnak esett áldozatul. 1476-ban csakugyan megjelent egy Lactantius-kiadás s valóban kolostorban nyomtatták, de nem Ročekben, hanem Rostockban: „Per fratres presbyteros et clericos congregationis domus viridis horti ad S. Michaelen in oppido Rostockcensi.” Toldy, aki bízott Jankovichban, azt mondja: „A budai nyomdán kívül még Alsó-Tórországbán van nyoma a sajtó használatának, hol a ročeki (roxichi?) monostorban 1476-ban Lactantius nyomtatott ki.”

4. Robert Proctor 1900-ban a XV. századbéli görögbetűs nyomtatványokról írt tanulmányában lehetségesnek vélte, hogy Galeotti néhány görögbetűs kifejezéssel spékelt *Liber de homine* című antropológiai könyvének kolofontalan, csak explicittel végződő kiadása (Hain 7433) Budán jelent meg. Mikor Galeotti ezt a könyvet írta – így érvel Proctor – Budán élt, mint a

királyi könyvtár igazgatója s Mátyás király fiának nevelője. A Liber de hominét Vitéz János esztergomi érseknek ajánlotta. A munkának van egy másik kiadása is, mely a betűk után ítélve a középolaszországi Jesiben jelent meg, hol Magister Federicus Veronensis 1472 és 1475 között nyomtatott (Proctor 7356). Ebben nincsen görög betű, s szövegében Mátyás király nevét egyszerűen, megkülönböztetés nélkül szedték. Nem lehet véletlen, – mondja Proctor, – hogy a görögbetűs idézetekkel ellátott kiadás Mátyás király nevét következetesen nagybetűsen közli s ezzel tiszteletteljesen kiemeli, míg a másik kiadás ezt nem teszi. Proctor következtetése szerint a kiadás Galeotti személyes felügyelete alatt jelent meg, vagyis ő maga volt a korrekora. Budán pedig volt nyomdász, ott volt Hess András, ki a Chronicát s a Basiliust is antiquával nyomtatta, ami akkor ritkaság volt Olaszországon kívül. S így Proctor ahhoz a feltevéshez jutott, hogy Hess András már 1471-ben is Budán volt, hogy a Liber de hominét előbb nyomtatta, mint a Chronicát s hogy a Liber de homine ez állítólagos budai kiadása volt e mű editio princeps, a jesii kiadás pedig csak második.

Proctor maga is tisztában volt okoskodása gyenge pontjaival. Csak belső érvekkel hozakodott elő, holott a nyomtatványok meghatározásánál mindig a külső érvek, a szedésgyakorlat, a betűk stílusa, a papír származása, a füzetösszetételben követett eljárás a döntő, míg a történelmi és tartalmi érvek a külsőnek csupán megerősítésére vagy elvetésére szolgálhatnak. Proctor sem a Basiliust, sem a Chronica Hungarorumot nem látta; ha az utóbbi előszavát ismerte volna, feltevését nem kockáztatta volna meg. Kérésére Göldlin von Tiefenau osztrák könyvtáros hasonlította össze a Chronica és a Galeotti típusait s megállapította, hogy e kettő között rokonság nincs.

A magyar tudósok egyrésze (Gróf Apponyi Sándor, Kropf Lajos, Ballagi Aladár) elvetette Proctor nézetét. Apponyi (Hungarica I. 49–50) Brunet nyomán a jesii kiadást mondja editio princepsnek. Mások (Todorescu Gyula, Trócsányi Zoltán) további belső érvekkel támogatták Proctor felfogását.

A kérdést két külső bizonyíték dönti el: a papír és a típus. Az állítólagos budai Galeotti-kiadás vízjegye, – körbe zárt hatágú csillag, hosszú, keresztalakú fogantyúban végződő nyéllal (ábráját lásd a 145. lapon) – sem Hess nyomtatványaiban, sem a magyarországi kódexek vagy oklevelek papírjában nem fordul elő. Az egyébként is ritka vízjegy a bolognai és bologna-környéki nyomtatványokban és kéziratokban található. A würzburgi egyetemi könyvtár egyik bolognai ősnymtatványában, Barbatia: Johannina (GW 3379) című könyvében az egyik vízjegy, bár nem azonos a Galeotti-kiadás vízjegyével, hasonló hozzá; itt is megvan a keresztben végződő nyél, a kör s csupán a csillag torzult el három szabálytalan vonalra.

Azért említem a würzburgi példányt, mert ez a Barbatia-kiadás az, melyben a Galeotti-típust viszontlátjuk. A sorméret, a keresztalakú pont, a szedés sajátosságai, minden jel, még a quinterniókat és quaterniókat vegyítő füzetbeosztás is ugyanaz. A Barbatia típusa és Galeotti típusa azonos. A British Museum ősnymtatványkatalógusa (VI. kötet JB. 29274) ezért Galeotti-kiadásunkat a bolognai nyomtatványok közt sorolja fel.

Andreas Barbatia a Johanninát a szöveget záró versek tanúsága szerint 1475-ben írta; a magát meg nem nevező bolognai nyomdász tehát nem is nyomtathatta előbb. Ugyanezzel a típussal a Galeottin kívül három más könyvet nyomtatott (két Plátót és egy Cicerót, Proctor 7359–7361), valamennyit a nyomtatás helyének és évének közlése nélkül. Csak a Barbatia végén jegyzi meg: „Bononie impressa.”

A Galeotti hovatarozásának bizonyosságát most már belső érvekkel is fűszerezhetjük. Galeotti Vitéz János 1471 évi kegyvesztése után visszatért Bolognába, hol részint retorikát tanított az egyetemen, részint pedig az egyik bolognai nyomdában, Dominicus de Lapis nyomdájában, mint korrektor működött. Dominicus de Lapist egy 1470 évi oklevél kézirat-másolónak és miniatornak nevezi, 1474-ben Johannes Wursterrel együtt kiadja Silvaticus

Liber pandectarum medicinaejét (Hain 15195), 1475-ben mint „librarius” velencei könyvkereskedőkkel áll összekötetésben, 1476-tól 1481-ig pedig saját nyomdája van Bolognában. Első keltezett nyomtatványa Galeotti vitairata, Refutatio obiectorum in librum De Homine a Georgio Merula (Hain 7436), melynek kolofónjában azt mondja: „Hoc opus Impressum est Bononie Dominico lapio Bononiensi procurante ab exemplari ipsius Galeotti. Anno M.CCCC.LXXVI.” Az utolsót pedig (Aegidius Romanus: Quodlibeta, Hain 113) ismét egy bennünket magyarokat érdeklő korrektor gondozta: „Cura industriaque Fratris Simonis de Vngaria ordinis ante dicti per Magistrum Dominicum de lapis Bononie Impressa Anno dni M^o cccc^o lxxii^o die xxii maii.”

Az összes bolognai nyomdászok közt Domenicus de Lapis, lakonikus kolofónjaival, elég kezdetleges szedésével, vegyes terjedelmű füzeteket keverő módjával, a legrokonabb a Barbatia nyomdászával. Az az érzésem, hogy a Barbatia névtelen nyomdája nem volt más, mint Domenicus de Lapis, ki a Barbatia kezdetlegesebb típusával nyomtatott könyvekben éppen úgy nem nevezte meg magát, mint ahogy Lauer elhallgatta a nevét a Silius Italicusban. Amiként a Silius Italicust Lauer nyomtatványának gondolom azért, mert a Silius Italicus kiadását Pomponius Laetus, Lauer korrekтора gondozta, éppúgy tartom a Barbatia-típussal nyomtatott könyvek nyomdászának Domenicus de Lapist, mert a Barbatia nyomdája adta ki Galeotti Liber de hominejét. Merula megtámadta Galeotti e könyvének jesii kiadását s támadóiratát Velencében a De Colonia és Manthen-féle 1474-ben keletkezett nyomdában adta ki (Hain 11097). Galeotti Bolognában felel a támadásra s válasza 1476-ban jelenik meg De Lapisnál s ugyanabban az évben Velencében is Jacobus Rubeusnál (Hain 7437). Nem érdekelte-e a bolognai közönséget a megtámadott s megvédelmezett eredeti mű is? S vajjon Galeotti más nyomdással adatta volna ki a szükségessé vált második kiadást? Barbatia 1475-ben írta a Johanninát s könyve ugyanabban az évben, vagy 1476-ban jelent meg, 1475-ben jelent meg Merula támadása s 1476-ban Galeotti felelete; – valószínű, hogy a Liber de homine második kiadása is erre az évre esik. S Galeotti lehetett a korrekтора a Cicero- meg a két Plato-kiadásnak is.

Apponyinak igaza volt: a jesii kiadás az editio princeps. S Proctornak is igaza volt: az a kiadás, melyet ő budainak hitt, Galeotti személyes felügyelete alatt készült. Csak nem Budán, hanem Bolognában.

A REJTÉLYES CONFESSIOALE

Mégis van egy nyomtatvány, melyről azt hiszem, hogy Budán jelent meg. Ez Antoninus Florentinus Confessionalejának 1477 évi kiadása (GW 2108.)

A Gesamtkatalog der Wiegendrucke szerkesztői a betűtípusok alapján Mathias Moravus nápolyi nyomtatványának mondták.

De vannak tények és megfontolások, melyek ennek a meghatározásnak ellentmondanak:

1. A kiadásból csak három példány maradt meg s mind a három Magyarországon. Az egyik 1632-ben a nagyszombati kollégiumé volt, a másik 1633-ban ugyancsak a nagyszombati kollégiumé, a harmadik pedig a lepoglávai pálosrendi kolostoré. Az első nagyszombati és a lepoglávai rubrikátlan, annak idején tehát nem került könyvforgalomba. A XVIII. században mind a három példány a budapesti Egyetemi Könyvtárba került s a bibliográfia Pray György indexéből értesült róluk.

A GW szerkesztőbizottságát is meghökkentette az a tény, hogy a könyv másutt sehol nincsen meg, nálunk azonban mingyárt három példányban. A GW nagy súlyt helyez a leőhelyekből adódó következtetésekre. Egy Augustinus-kiadás (Opuscula, GW 2862) látszólag Günther Zainer típusaival nyomtatott, de, mert – a londoni és berlini új szerzeményű példányokat nem tekintve – a régi állományokhoz tartozó példányok csak a gneseni, három krakkói, továbbá leningrádi, moszkvai és mogilewi könyvtárakban találhatók, a nyomdászékhelyt Krakkóban, a nyomdászt pedig a krakkói Turrecremata-kiadás nyomdásza, alias Caspar Hochfeder személyében határozta meg. Hasonlóképpen járt el a De duodecim abusio num gradibus (GW 2934) című ősnymtatvánnyal; a típusok Pachel és Scinzenzeler milánói típusai, de valamennyi ismert példány németországi kolostorok könyvtárában maradt meg (olasz könyvtárakból egy sem került elő) s ezért a nyomtatványt a nürnbergi ágostonrendi kolostor nyomdájának termékeként jelölte meg.

Antoninusunkra vonatkozólag tehát a GW bizottságának oly pontos s a legkiválóbb ősnymtatványkutatóktól összeállított leőhelykimutatásait ismételtén átnézték, de hiába, a budapesti példányokon kívül több nem találtatott. Olaszországban, melynek könyvtárait Reichling kutatta át, nincs példány. Fava és Bresciano, a nápolyi ősnymtatványok bibliografusai a kiadást nem ismerik. (Pray s nyomában Denis, Panzer és Hain tévesen flórenci nyomtatványnak jelezte). Fava és Bresciano kitünően ismeri Mathias Moravus típusait; figyelmüket ez a kiadvány el nem kerülhetette volna. Amint előszavukban mondják, Olaszország minden köz- és magánkönyvtárát, különösen az egyházi és szerzetesi könyvtárakat átbúvárolták s a megszűnt könyvtárak jegyzékeit is tanulmányozták. Olaszországot nem dúlta a török. Elképzelhető-e, hogy Mathias Moravus kiadása – még hozzá rubrikátlanul – maradék nélkül Magyarországra került volna s Olaszországban egyetlen példány sem maradt?

2. Az 1477 évi Confessionale példányai papírjában kétféle vízjegy váltakozik. A könyvet három szedésrészletben nyomtatták, az első és harmadik szedésrészlet papírjának vízjegye a csillagról és nyolcasról függő körbezárt mérleg háromszögű serpenyőkkel, a második szedésrészlet papírjában pedig ökörfej látszik, szarvai közt három keresztel ékesített koronával, a középső kereszt fölött virággal.

A mérleges vízjegy ebben a változatban van meg a Chronica Hungarorum papírjában is.

Az ökörfejes vízjegyek ezt a változatát Briquet nem ismeri; közeli rokonságban van vele Briquet 14579-es száma, – keskenyedő szájjal, kerek fülekkel és befelé hajlított szarvakkal, – melyet Briquet 1475-ben keltezett feldkirchi és erfurti s 1479 keltezésű feldkirchi és montforti papírokban talált. Ezek a helyek messze esnek Nápolytól. A Confessionale ökörfejes vízjegye stílus szerint leginkább Briquet 14545–14554 számú csoportjába tartozik; csak hogy ott a korona helyén széles római kereszt van. A változatok először Magyarországon fordulnak elő, 1438 óta, s Erdélyben még XVI. századi papírokban is megvannak. Magyarországon kívül található Bajorországban és Svájcban, ezenkívül csak Velencében 1489-ben és Bresciában 1516-ban. Egy másik csoport (Briquet 15366–15381), melyben a koronát és virágot kígyó és kereszt helyettesíti, először ugyancsak Magyarországon és Csehországban fordul elő, 1470 óta, később azonban Oroszországban, Berlinben, Bázelen, Szicíliában (1494) is található.

A mérleges és ökörfejes vízjegy számos hazai kódexben váltakozik. Több ökörfejeváltozat és a Confessionale mérleges vízjegye van meg a Nemzeti Múzeum 266. számú latin kódexében. Úgy a Confessionale mérleges, valamint hasonló alakú ökörfejes vízjegy látható a pécsi egyetemi könyvtárban őrzött Nyírkállói kódexben, melynek első füzetét 1476-ban kezdte írni Maghi János budai közjegyző.

Fava és Bresciano a nápolyi ősnymtatványok bibliográfiájában minden ősnymtatvány leírása kapcsán ismertetik a példányok papírjában talált vízjegyeket is. A Confessionaleban látszó vízjegyek a 280 nápolyi ősnymtatvány egyikében sem fordulnak elő. Nápoly bővelkedett papírban, sokféle vízjegyű papír volt ott forgalomban, kivételesen a mérleg és az ökörfej is, de nem együtt s egész más csoportokba tartozó változatokkal. Mathias Moravus 41 nyomtatványában csak kétszer (Hain 10539 és 14590) fordul elő más vízjegyek közt szórványosan a mérleg (Briquet 2416) és egyszer (Hain 12642) az ökörfej (Briquet 14349). Mérlege egyszerű karikán függ, csészeserpenyője vannak s kör nem zárja körül. Úgy e mérleget, mint a mulatságosan hosszú lógó orral ellátott ökörfejet Briquet csak franciaországi papírokban találta, de nem Németországban, Svájcban, Ausztriában, vagy Magyarországon.

A Confessionale papírja nem olasz papír, ellenben olyan, amint Magyarországon és Bajorországban használtak.

3. Antoninus Florentinus, az 1459-ben elhalt florenci érsek tizenöt műve közül a Confessionale érte el a legtöbb kiadást. A XV. században a latin eredeti szöveg hatvanhatszor, olasz fordítása huszonnyolcszor, a spanyol pedig kilencszer jelent meg. A latin kiadások három csoportra oszlanak. Az elsőbe tartozó ősnymtatványok a szöveget „Curam illius habe” szavakkal kezdik (GW 2075–2079); a második csoport „Omnis mortalium cura”-val kezdődik (GW 2152–2176); a harmadik a „Defecerunt” szóval. Az utóbbiban ismét két alcsoportot különböztetünk meg: az egyikben hiányzik a szöveg végéhez tartozó „Titulus de restitutionibus (GW 2080–2101) s ebbe az alcsoportba sorozandó Lauer 1472 évi római kiadása is; a másik alcsoportban, melynek egyik példánya a mi Confessionale-kiadásunk is, a „Titulus de restitutionibus” nem hiányzik. Ez a második alcsoport (GW 2102–2140) az elsőnek mintegy javítása és bővítése s későbbi is nála; kiadásai csak 1473 óta jelentek meg.

A mi 1477 évi Confessionalénk nyomdásza a Johannes de Colonia és Johannes Manthen 1474 évi velencei kiadásának (GW 2104) a szövegét nyomtatta le újra. Ennek a gótbetűs velencei kiadásnak a szövegét több más nyomdász is átvette, többek között Lauer római tanítványa, Johannes Gensberg (GW 2105), ki egyébként Lauer kiadói irányát máskor is követte. Mint Lauer, ő is antiquával nyomatta a Confessionalét, pedig ez akkor, 1475-ben, teológiai művekben már nem volt szokásos. A szövege egyébként úgy az 1477 évi, mint a velencei 1474 évi kiadással egyezik.

Mathias Moravus szintén kiadta a Confessionale-t (GW 2177), mégpedig olasz nyelven, „per quilli homini & donne che non sono litterati”, 112 milliméteres antiquájával, s ez az évszámmal meg nem jelölt kiadás nem a „Defecerunt” csoport fordítása, nincs meg benne a „Titulus de restitutionibus” átültetése sem, hanem az „Omnis mortalium cura” csoportjához áll közel. Fava szerint ez az olasz kiadás 1489-ben jelent meg. Ha Mathias Moravus adta volna ki az 1477 évi teljes szövegű Confessionale-t, furcsa volna, hogy az olasz kiadása alapjául nem ez, hanem a kevésbé megbízható szöveg szolgált volna.

4. Mathias Moravus a legdicsekvőbb nyomdászok közé tartozott. 1475 óta nyomtatott Nápolyban s ha csupán az 1480-ig kiadott tizenkét nyomtatványát nézzük, azt látjuk, hogy háromban (Hain 5115, 11766 és Fava 121 bis) nem nevezte meg magát, három kolofónban (Hain 4277, 6479, 11367) csak egyszerűen a pusztá nevét közli, a többiben azonban hol mint „Mathias morauus Impressor sollertissimus” (Hain 10539), hol mint „Mathias Morauus ingenio et arte singularis” (Hain 3059, 13111, 5130), „per mgrm Mathiam Morauum uirum singulari ingenio ac arte peditum” (Hain 5068, 12642), „docti Mathiae scripta morauai Artificis” (Hain 14590), „Impressumque est opus hoc Neapoli a diligenti magistro Mathia Morauo” (Hain 2053), „per uenerabilem mirificumque magistrum Mathiam Morauum” (Hain 4435), vagy legalább is mint magister (Hain 11986, 11987) szerepel. Kivéve azt a három könyvet, melyben nem nevezte meg magát s mely csak a típusok alapján tulajdonítható neki, nyomtatványaiban nemcsak a nyomtatás évét, hanem befejezése napját is szokta közölni. Kolofónjai különben is bőbeszédűek és részletesek, ellentétben Hess és az 1477 évi Confessionale szűkszavú zárószöveivel.

5. Mathias Moravus nagy mestere volt a tökéletes sorzárásnak s az egyenes sorbázisnak. Az 1477 évi Confessionale sorbázisa is elég egyenes, a betűket hibátlanul egy színvonalra öntötték, de ilyen nagytípusú gót betűknél ez távolról sem volt oly nehéz dolog, mint az aprótípusú antiquánál. A sorzárás is jobban sikerült, mint a Chronica Hungarorumnál, ami ismét a betűképek szélességével magyarázható, de azért meg sem közelíti Mathias Moravus sorzárásait. Itt is, mint Hessnél, különféle sorzáró pótlékokat látunk; mindenekelőtt a pontot, mely vastag és hatalmas, s mely a Confessionale számos sora végén nem következik közvetlenül az utolsó betűre, hanem csak betűköznyi távolság után. S azután a Chronica Hungarorumnál is gyakrabban alkalmazza sorzáró pótlékként a két pont közt álló hosszú *f*-betűt (például a lepolglávai példány 5 b, 11 b, 16 b, 19 b, 21 a, 22 a, stb. jelzetű levelein.) Mathias Moravusnál ilyen sorzáró pótlékokat nem találtam.

A szedés még egyéb rokonságot is árul el Hess módszerével. A szöveg három szedésrészletben három sajtón nyomtatott. Az első három quaternióra, két quaternióra s ismét egy quaternióra terjed, elég kényelmes s helybő szedéssel. A második azonban két quaternióban, egy quaternióban s ismét egy quaternióban helyszűkével küzd s a szedésrészlet végén kétségbeesetten halmozza a rövidítéseket. A harmadik szedésrészlet ismét kényelmes, négy quaternio közt csak egy quaternio akad s az oldalak végén alig található abbreviatúra.

A fejezetcímeknél is ugyanazt az eljárást követi, mint a Chronica Hungarorumban. Hol a cím alatt is, fölött is, hol csak alatt, vagy csak fölött marad ki sor, hol sorkihagyás nélkül közli s ha nincs elég helye, a cím az előtte álló fejezet utolsó sorába szorul.

A Confessionale is üres levéllel kezdődik s két üres levéllel végződik. Az utolsó quaternióban csak hat nyomtatott oldal van s ezután öt üres oldal következik. Mindez emlékeztet a Chronica Hungarorum beosztására, anélkül azonban, hogy ellentmondana Mathias Moravus gyakorlatának, mert Mathias Moravus is szokott üres leveleket hagyni a nyomtatványok elején és végén, ami általában szokványos jelenség volt.

A „mihi” és „michi”, a „nihil” és „nichil” a Confessionaleban is váltakozva fordul elő, mint Hessnél, míg Mathias Moravus következetesen kerülte e szavakban a ch-t.

A nyomdász a Confessionaleban a mondatok elején épúgy üresen hagy két-két betűköznyi helyet a kézzel beírandó s mondatkezdést jelentő rubrumjelek számára, mint a Chronicában. A két nyomtatvány az iniciáléknak is egyformán szorít helyet a sorok előtt. De mindez meglehetősen elterjedt tipografiai elrendezés, melyet Mathias Moravus is követett.

A szöveghez nyomtatott kilenc oldalra terjedő registrum csatlakozik, amint az a hetvenes évek közepe óta általános divat volt. A Confessionale a registrumot, mely kéthasábos, „Tabula materiaram”-nak nevezi. A kolofón a nyomtatvány legvégén, a „Tabula” után áll. Mathias Moravus minden 1483 előtti registruma három, de rendszeren négy, sőt néha öt hasábos s csupán egy oldalra szorul. 1479 előtt mindig Registrum foliorumnak (Hain 14590, 6479), Registrum libri huiusnak (Hain 12642 és Fava 124) vagy Registrum quinternorumnak, illetőleg Registrum quaternorumnak nevezi (Hain 4277 és Fava 122,131), de nem Tabulának. Végül pedig, Mathias Moravus registrumai mindig a kolofón után következnek.

Mathias Moravus ellen szól az is, hogy a lepoglávai példány első öt sora pirosnyomású, a másik két példányban azonban fekete. A nyomdász tehát nem tudott megbirkózni a piros-fekete nyomás nehézségeivel s az első példányok levonása után abbahagyva a kísérletet, a többi példányt tiszta fekete színben nyomatta. Mathias Moravus viszont egyik legkiválóbb mestere volt a kétszínű nyomtatásnak, mely három misekönyvkiadásában (köztük az 1477 évi Missale Romanumban), három Breviariumában, az 1476 június 11-én kiadott kis nyolcadrétű Officia beatae Mariae virginisben s további hat Horariumában kifogástalan.

Olaszországban Riessinger kezdte a kétszínű nyomtatást, 1471-ben (Fava 14), de az ő piros „Incipit”-je szintén csak egyes példányokban van meg, míg a többi példány nála is fekete.

A Confessionale levelei a következő levélre utaló őrszavakkal végződnek. 1477-ben ez is már általános szokás volt, nyomdászok, kik az évtized első felében nem alkalmaztak ilyen őrszavakat, a második félben éltek vele. Használatából Hess ellen nem lehet következtetni.

6. Sok érv szól Mathias Moravus ellen, de van egy, a legsúlyosabb, a típus azonossága, mely mintha az ő javára billentené a mérleget; – a GW ennek alapján állapította meg, hogy a Confessionale nyomdásza Mathias Moravus. Ő ezt a típust három esetben használta, – az 1476-ban kiadott Biblia Latinában (Hain 3059), az 1477 évi Missale Romanumban (Hain 11367), s ugyanennek 1482 március 16-án kiadott újabb kiadásában (Copingier 4189), – de mind a háromszor nem mint szövegtípust, hanem egy kisebb típus mellett mint kiemelő típust fejezetcímekhez és a misekönyv fenhangon elmondandó részeihez. Mint szövegtípus csak Confessionaleinkban fordul elő. Ez megint feltűnő jelenség, mert 1477-ben teológiai, jogi és orvosi munkákat mindenütt elterjedt szokás szerint az úgynevezett velencei rotundával nyomtatták, míg az antiqua a humanista- és olasznyelvű szövegek, a gótikus textúra a szerkönyvek, az északi bastarda pedig a német-, francia- és hollandnyelvű szövegek típusa lett. Itt ezzel a határozott gót típussal, az elterjedt szokással ellentétben, teológiai szöveget tartalmazó könyvben találkozunk, noha Mathias Moravus az említett három nyomtatványban egészen korszerűen használja. Mathias Moravusnak volt egy igen apró rotundája is, s 1477 évi Augustinus-kiadását (Hain 2053) ugyancsak egészen korszerűen ezzel nyomtatja.

Egy másik dolog, mely meggondolásra késztet az, hogy a típus húszsoros mérete Mathias Moravusnál nem egészen 112 milliméter, a Confessionaleban pedig 115. Vajjon Mathias Moravus az 1476-ban egy Biblia-kiadás fejezetcímeihez s 1477-ben egy misekönyv nyomtatásához használt típusát egy teológiai könyv kiadása kedvéért még vastagabb lécvastagságra

öntötte volna át, hogy aztán 1482-ben, ismét misekönyv nyomtatásához, újra átöntse a kisebb sorméretet adó lécekre? A nagyobb típusok tudvalevőleg misekönyvekhez keltek.

Nem fér hozzá kétség, hogy úgy a 112 milliméteres, mint a 115 milliméteres típus ugyanazoktól a betűbélyegzőktől származik, mert maga a betűkép egyforma nagyságú, a sorméret pedig csupán a sorközök magassága miatt, tehát átöntés következtében, különbözik.

Számos példánk van arra, hogy ugyanazt a típust egyidőben két nyomdász használja. Csak azokat a példákat akarom említeni, melyekben a közös típust használó nyomdászok egymástól nagy távolságban működnek. Két példát már idéztem is: Milánóban Pachel és Scinzenzeler ugyanazokkal a típusokkal nyomtat, mint Nürnbergben az ágostonrendiek nyomdája; Hochfeder pedig Krakkóban ugyanazokkal, melyekkel Zainer Augsburgban. Johannes Koelhoff Kölnben 1472-ben a nyomdász pályáját olyan típussal kezdi meg, melyet 1471-ben s a következő években Wendelinus de Spira használt Velencében. Koelhoff eredetileg a Wendelinus de Spira-nyomda személyzetének tagja volt, épúgy, mint Guillaume Le Roy, kinek 1477 évi lyoni nyomtatványában ugyanazzal a típussal találkozunk. Guillaume Le Roy 1482 évi Bartolus-kiadásában maga mondja, hogy Velencéből jött Lyonba. Vydenast Perugiában az 1476 évi Digestum vetus kiadását (Hain 9545) Lauer ugyanolyan sorméretű római gótikus típusába öltözteti. Ratdolt velencei típusai, a mester Velencéből való elköltözése után, Spanyolországban egy ismeretlen salamancai nyomdász kiadványaiban, továbbá Brünben Stahelnél és Preinleinnél s azonkívül Lyonban Guillaume Le Roy említett Bartolus-kiadásában tűnnek fel újra. Le Roy két milliméterrel kisebb sorméretben használja őket. Ratdolt úgylátszik az egyiknek betűbélyegzőket, a másiknak matricákat, a harmadiknak öntött készletet adott el, Mattheus Cerdonis Páduában Chiromantiáját, amint maga mondja, „instrumentis magistri Erhardi Ratdolt” nyomtatta. Meinardus Ungut és Stanislaus de Polonia Sevillában teljesen ugyanazokat a típusokat használta, melyekben Mathias Moravus egy kis imakönyve (Fava 147) jelent meg. És így tovább. Consentius az ősnymtatványkor típusairól s Haebler a külföldet járó német ősnymdászokról írt könyvében a további példák hosszú sorát találjuk.

Valamely típus két különböző helyen való előfordulása esetén az összefüggést majdnem mindig meg lehet állapítani. A típus későbbi használója rendszerint az első használó egykori alkalmazottja volt, s matricákat kapott, vagy vett tőle. Vagy pedig valamely nyomdász más nyomdászoknak adott el matricákat vagy készletet. Egyszerű utánezést nem lehet feltételezni. Az ősnymtatványok típusai igen jellegzetesek, alphabetumuk igen gazdag, rendkívül sok jelük volt, lehetetlen a száz vagy annál is több jelet minden kis részletében újjáémszeni. Ha tehát a típusok egyeznek, ugyanattól a betűbélyegzőtől kell származniok.

A Confessionale típusának a stílusa ritka. E stílus apja Riessinger, kinek egyik gótikus típusa, ha nem is azonos a Confessionale típusával, melyet Haebler, típusrepertoriumának folyószáma szerint, gótikus „M 16”-nak nevezett, a stílusában feltétlenül rokon vele.

Riessinger e típusának továbbfejlesztése az „M 16”-os típus. Ez először 1476-ban Mathias Moravusnál fordul elő, majd 1477 évi Confessionálénkban találkozunk vele. Később az „M 16” Lyonban és Genfben tűnik fel, de egyre kisebb típusokban, rotundává alakult, hogy teológiai, jogi vagy orvosi könyvekben is használhassák. Mathias Moravus és a Confessionale után, megkisebbitett rotunda-alakban, először Petrus Ungarusnál találjuk. Petrus Ungarus Lyonban nyomtatott 1482 óta s ott társa volt Mathias Hussnak.

A Confessionale, Hess, Mathias Moravus és Petrus Ungarus összefüggését úgy képzelem el, hogy Mathias Moravus, ki Olmützből származott s kinek nevével először 1474-ben találkozunk Génúában, eleinte Hess műhelyének az alkalmazottja volt. Hess a Chronica Hungarorum és a Basilius kiadása után misekönyvet akart nyomtatni, de ehhez megfelelő típusra volt szüksége, még pedig kettőre: egy nagyobbra a fennhangon olvasandó részekhez s egy

kisebbre, a többihez. Mathias Moravus, ki akkor még vándorló betűmetsző és betűöntő lehetett, akár Olaszország felé való útjában, akár más okból, talán Karai vagy Hess hívására, Mátyás király birodalmának egyik nagy városából, Olmützből, az ország fővárosába, Budára jött s itt 1473 végén vagy 1474 elején a misekönyvhöz szükséges betűket Hessnek Riessinger típusától sugalmazott elgondolása szerint metszette és öntötte. Hess kétféle típust tervezett (misekönyvet nem lehetett antiquával nyomtatni) s mintául Riessinger két típusát választotta; a kisebbik a Riessinger-Han-IA.RV.-féle 81 milliméteres gotico-antiqua volt gótikusabb formákban.

Mathias Moravus ezeket a típusokat elkészítette s Olaszország felé folytatva útját, 1474-ben Génúába érkezett. A betűbélyegzőket, mint jogos tulajdonát magával vitte, hiszen feladatának Budán, a betűk öntésére egyedül alkalmas matricák elkészítése által, eleget tett. Génúában a betűbélyegzőket felhasználva, a kisebb típusról 80 milliméteres sorméretre új készletet öntött s ezzel Michele Scopo társaságában nyomtatni kezdett. 1475-ben Nápolyba költözött, hol a kis típust új, 82–83 milliméteres átöntésben, többször alkalmazta, de az „M 16”-os típust is használatba vette, csak hogy az eredeti elgondolás szerint csupán mint missale- és fejezet-címtípust.

Hess időközben kiadta a misekönyvét, melynek nyoma veszett, s 1477-ben hozzáfogott a Confessionale nyomtatásához. A divat akkor már megtiltotta, hogy antiquával nyomassa. De maga nem lévén betűmetsző (s Buda messze volt minden más nyomdászékhelytől), megfelelő kis rotundát nem tudott szerezni, amiért is helypazarló missaletípusa felhasználása mellett döntött. Ez nem volt annyira bántó, mint az antiqua-használat. Kisebbik típusa már nem kerülhetett szóba, mert az ilyen apró típus ellentállása a nyomással szemben kisebb, matricája hamarabb megy tönkre s a készlet hamarabb kopik el. Ennek a Confessionáléban szemmel látható nyoma van. Az első quinternióban ugyanis a befestendő iniciálék üresen hagyott helyén ezzel a kis típussal jelezte, hogy melyik nagybetűt kellene odafesteni. A rubrikátorok sietségükben ugyanis gyakran eltévesztették a betűt, más betűt pingáltak az üresen hagyott helyre, mint amilyent kellett volna s ezért a hetvenes évek közepe óta divattá vált, hogy a nyomdászok a megfelelő minusculákat szedték a befestendő iniciálék helyére. Hess kis típusa azonban már hasznavehetetlen volt. Az *n*, *e* és *s* betű alig ismerhető fel, annyira elmosódtak a körvonalai. Ezért a többi quinternióban és quaternióban el is állt Hess az iniciáléknak minusculákkal való jelölésétől s a helyes iniciálé megválasztását a rubrikátorra bízta.

Mathias Moravusnál is megvan ez a kis típus, valamelyest nagyobb lécvastagságra öntve, de nála a betű friss és éles. Használta 1477-ben is, Augustinus kiadásához, de a kopottság legkisebb jele sem látszik rajta. A körvonalak sehol nem olvadnak össze.

Petrus Ungarus a Confessionale nyomtatása idejében Hess nyomdájában dolgozott. Talán kísérletet tett arra, hogy Hess Confessionáléja számára kisebb típust faragjon, az „M 16” stílusában, de ez akkor még nem sikerült. Később, a nyomda feloszlata után Lyonban találjuk, ott Mathias Huss társa, s ott már sikerült neki egy kicsiny „M 16” típus megalkotása. Petrus Ungarus idővel egyre ügyesebb betűmetsző lett s az 1490-es években az apró betűk metszésében a legnagyobb tökélyt érte el. Amint Haebler mondja, valóságos gyémánttípussal nyomtatta kisebbnél-kisebbrealakú könyveit. Igen tanulságos megfigyelni ezt a fejlődését az egyre kisebb és finomabb típus s ezzel kapcsolatban az egyre kisebb könyvalak felé. Hasonlóképpen fejlődött a kétszínű nyomásban való jártassága is.

A NYOMDA MEGSZÚNÉSE

A nyomda végéről semmit sem tudunk. A weimari hercegi levéltárban van egy 1477-ben kelt irat, melyben Laurentius Kellner a szász herceget értesíti, hogy Mátyás királynak sikerült Bécs városába Frigyes császár ellen lázító plakátokat csempésznie s a házfalakra ragasztatnia, a hatóság rendeletére azonban nyomban letépték őket. Ezeket a plakátokat még Hess nyomtathatta. 1480-ban megjelenik az első ismert Breviarium Strigoniense (Copinger 1317), de nem Budán, hanem Velencében, Ratdoltnál. Kolofónja azt mondja: „Serenissimo principe Mathia. Ungarie. Bohemie. Dalmatie. Croatie etc Rege inuictissimo regnante ob multorum clericorum utilitatem *imprimi iubente* inclita venetiarum in vrbe summo studio elaboratum.” 1484-ben a Breviarium újra megjelenik, ezúttal Nürnbergben Georgius Stuchsnál. Az előszóban Mihály milkói püspök, esztergomi vicarius azt írja, Mátyás király rendelte el, hogy a magyar egyházmegyék liturgikus könyvei kinyomattassanak. Ezután még számos más hazai szerkönyv s ismételt kiadásokban a hazai törvénykönyv is megjelent, de valamennyi külföldön. 1480-ban Magyarországon már nem volt nyomda. A Hess-nyomda 1477 és 1480 közt szűnt meg.

Semmilyen adatunk nincs, mely ennek okát adná.

Jankovich Miklósnak s nyomában több tudósunknak az volt a véleménye, hogy Hess nyomdája azért bukott meg, mert Mátyás király ellenszenvvel viseltetett a nyomdász iránt. De ha meggondoljuk, hogy Mátyás király a maga korának legmodernebb fejedelmei közé tartozott, ki a legszabadelvűbb humanistákkal tartott barátságot, nem hihetjük, hogy a nyomdász, a renaissance e legfeltűnőbb találmánya, a humanisták leghatásosabb eszköze iránt nem viseltetett volna érdeklődéssel. Elképzelhető-e, hogy egy ma uralkodó haladó szellemű fejedelem nem érdeklődne a telefon, a rádió vagy a léghajózás iránt? Lélektanilag lehetetlen, hogy az olyan egyéniség, mint Mátyás király, nem érdeklődött volna a kor legnagyobb vívmánya iránt. De nemcsak a lélektan, a tények is ellentmondanak ennek a feltevésnek. Könyvről, a tulajdonába került könyvről, Mátyás király először a Pomponius Laetushoz írt levelében nyilatkozik, s ez a könyv, melyről ott szó van, melynek kiállításáról oly elismerően nyilatkozik, nyomtatott könyv volt, – a Silius Italicus. Utolsó szerzeményeiről pedig a Zülch és Mori által közölt frankfurti okiratok szólnak s ezekben ismét ősnymtatványokról van szó. Wolfgang Kraws, a Jenson-Colonia-Ugelheimer velencei nyomdász- és könyvkereskedő cég megbízottja, 1492-ben Frankfurtban letartóztatja Johannes Eysenhut bécsi polgárt, ki Mátyás király számára a cégtől nyomtatott könyveket vett át, de az ezekért járó 343 magyar forinttal nem számolt el. Eysenhut bizonykodik, hogy ezt az összeget még Mátyás király életében kifizette, de aztán mégis jobbnak látta, hogy megszökjék.

Ám nemcsak hírek maradtak Mátyás király ősnymtatványairól. A Corvina maradványai közt valóban maradt néhány ősnymtatvány. Az egyiket, Ulricus Han „Statuta Urbis Romae” című nyomtatványát, II. Pál pápától kapta ajándékba, mert a példányt nemcsak a király, hanem a pápa címere is ékesíti. A másikat, Vendelinus de Spira 1471 évi „Supplementum summae Pisanellae”-jét IV. Sixtustól kapta. A harmadikat, Koberger egy 1478 évi nyomtatványát, ő maga vásárolta – „Emptus... per Inclitum regem Mathiam Anno domini MCCCCLXXX” – s, hálából a megvendéglésért, a lövöldi karthauzi kolostornak ajándékozta. A negyediket, az öt kötetes Aristotelest, budai miniátoraival illumináltatta, amint azt Hoffmann Edith kimutatta.

Az elveszett korvinkódexek jegyzékében is akad ősnymtatvány. Taddeo Ugoletto 1485-ben írja a királynak, hogy a Budára utazó Bonfini útján néhány Rómában nyomtatott könyvet s azonkívül négy darab kéziratot küld neki.

Mátyás király állítólag annyira nem szerette a nyomtatványokat, hogy inkább lemásoltatta őket. A Corvinában csakugyan vannak kéziratos szövegek, melyeket nyomtatványokról másoltak le, mint hogy ott több mű több kéziratos példányban is megvolt. A budapesti Egyetemi Könyvtár 4. számú korvinkódexét, melyet egyébként nem Mátyás, hanem Beatrice címere ékesít, Vendelinus de Spira 1471 évi Curtius Rufus kiadásáról (Hain 5878) másolták le, de annyira, hogy a másolat szolgálai módon még Vendelinus de Spira kolofónját is átveszi s kézirat létére nyomtatványnak vallja magát. S ez még hagyján, de a másoló Spira antiquáját is utánozza, tehát még a betűiben, az írásban is a nyomtatványt követi. A másolat egyébként tele van henye olvasásból eredt hibával, félreértett abbreviatúrákkal. A nyomtatvány mindenképpen tökéletesebb, a nyomtatott pergamenpéldányt pedig éppenúgy lehet illuminálni, mint a kódexet. A bécsi Nemzeti Könyvtár és a budapesti Nemzeti Múzeum Hieronymus-korvinája írásában hasonló módon Sweynheym és Pannartz 1470 évi Hieronymus-kiadását utánozza. E nyomtatvány egyik flórenci stílusban ragyogóan illuminált pergamenpéldányáról Bogeng nyomdászattörténete első kötetében ad hasonmást s az összehasonlításból azt látjuk, hogy a nyomtatott betűk sokkal szabályosabbak és szebbek kézírásos utáztatuknál.

A nyomtatvány miatt nem volt miért szégyenkezni, ha kéziratos másolata is nyomtatványnak hazudhatta magát.

Mátyás király humanista barátai közül többen voltak szoros összeköttetésben a nyomdászattal. Regiomontanus hosszabb időn át élt a királyi udvarban s onnan távozva 1471-ben nyomdát alapít Nürnbergben. Galeotti Budáról való távozása után s visszatérése előtt De Lapis bolognai nyomdájának volt a szellemi vezetője. A királyi könyvtárnoka, Taddeo Ugoletto, már szülőházában ismerkedett meg a nyomdászattal, atyja páрмаi házában volt elhelyezve Etienne Coralle nyomdája, nyomdász volt Taddeo testvére, Angelo is, előbb Coralle tanítványa, majd társa, végül önállóan s a század végén Taddeo nála működik mint korrektor s éppen egyik korrektori előszavában emlékszik vissza arra az időre, mikor Mátyás királyi könyvtárosa volt. Mátyás utolsó könyvtárosa, Bartholomaeus Fontius, ki nemcsak híres humanista és egyetemi tanár, hanem kéziratmásoló is volt, – Garázda Péter Macrobius-kódexét ő másolta, – a hetvenes évek végén a flórenci Ripoli kolostor nyomdájának a korrektora s mint olyan Bartolo di Guido papírkereskedővel és Nicolaus Laurentius nyomdással nyomdapapírra, matricákra, az öntéshez szükséges fémre és öntőműszerekre vonatkozó tárgyalásokat folytat és szerződéseket köt. A velencei Valdarfer-nyomda humanista korrektora, Ludovicus Carbo, egy „Dialogus de Mathiae Regis Laudibus”-t ír Mátyás tiszteletére.

Ezektől a barátaitól, kikre részben könyvtára gondozását bízta, nem hallhatott elítélő szót a nyomdászatról.

De Mátyás maga is igénybe vette a nyomdászatot. „Recepimus in mandatis a serenissimo principe Mathia, quatenus circumspecto Theobaldo Feger de Kirchem librario ad imprimendum plura brevaria traderemus” – írja Mihály milkói püspök. Frigyes császárnak 1485-ben Strassburg városához intézett s jelenleg ennek levéltárában őrzött rendeletét, melyben a császár felszólal az ellen, hogy Mátyás Strassburgban őt szidalmazó iratokat nyomtatott, Fraknoi Vilmos közölte a Magyar Könyvszemlében (1915). Ugyanilyen tartalmú felszólalást intézett a császár ugyancsak 1485-ben Nürnberg városához (jelenleg a nürnbergi állami levéltárban), melyben a nürnbergieknek tiltja meg, hogy a jövőben falaik közt még egyszer Mátyás király megrendelésére bármit is nyomtassanak. Ebből a kiadatlan eredeti oklevélből kitűnik, hogy Mátyás Nürnbergben röpiratot adott ki Frigyes ellen (s ugyanazt a röpiratot valószínűleg Strassburgban is), hogy a helyszínén s a közelben fekvő városokban terjessze.

Mátyás 1474-ben Aragoniai Beatricet jegyezte el s abból a királyi családból vett feleséget, mely a nyomdászat legnagyobb istápolója és támogatója. Beatrice apja, Ferdinánd király, honosította meg a nyomdászatot Nápolyban. Riessingerről barátja Wimpheling azt írja, hogy

Ferdinánd király püspökséggel és gazdag egyházi javadalmakkal kínálta meg s mélyen fájlalta, hogy az öregedő mestert a honvágy visszacsábította német hazájába. Riessinger társa, a „nobile homo” Del Tuppo, ki mint királyi kéziratmásoló évjáradékot kapott, nyomdászati tevékenységeért kitüntetésül „impressor regius”-nak neveztetett ki. Két másik nyomdász és egyúttal „scriptor regius”, Arnaldo da Bruxella és De Luciferis, szintén összeköttetésben állt a királyi udvarral. Jodocus Hohenstein ugyanolyan kitüntetésben részesül, mint Lignamine Rómában, amennyiben 1486 január 17-én a „familiares regii” sorába vétetik fel, s ezek előjogait és jövedelmét minden személyes szolgálatra való kötelezettség nélkül élethossziglan élvezi. A királyi könyvtár őre, Johannes Marcus Cynicus, ki mint kódexmásoló nagy hírt szerzett magának, – ő másolta Diomedes Caraffa „De Institutione Vivendi ad Beatricem Aragoniam, Pannoniae Reginam” című korvinkódexet, melyet Beatrice a szerzőtől (nevelőjétől) nászajándékba kapott, továbbá számos más kódexet, mint a Valturius-korvinkódexet s Debrenthei Tamás kódexét, – öreg korában maga is nyomdász lett s társult Mathias Moravusszal. Az utóbbi rendkívüli kedvezményekben részesült. Egy 1489 augusztus 22-én kelt királyi rendelet értelmében Robertus Caracciolus beszédei (Sermones de laudibus sanctorum) kiadását (Hain 4480), melyet a nyomdász ékes előszóban Beatrice magyar királynénak ajánlott, más nyomdász addig nem adhatja ki újra s a másutt megjelent kiadások addig nem árusíthatók a nápolyi királyság területén, míg a Mathias Moravus által nyomtatott kétezer példány el nem fogy.

Az Aragoniaiak könyvtára tele volt nápolyi, római, velencei, folignói, milánói, trevisói, mantuai, páduai, veronai ősnymtatványokkal. Leopold Delisle kimutatta, hogy Sweynheim és Pannartz húsz kiadása került az aragoniai királyi könyvtárból a párisi nemzeti könyvtárba.

A nápolyi nyomdászok számos kiadásukat a királyi család tagjainak ajánlották. Beatricenak szóló ajánlással jelent meg Nápolyban 1474-ben Johannes Tinctor Terminorum musicae diffinitorium (Panzer IV 129 és 425) című munkája, 1489-ben Mathias Moravus Diomedes Caraffa Trattato Dell’ottimo cortigiano-ja (Reichling 1484) kiadását ajánlja „alla Serenissima domina Beatrice de Aragona felicissima Regina de Hungaria, Boemia etc” s ugyanabban az időben a már idézett Sermones de laudibus sanctorumot is Beatricenak ajánlja.

Mátyásnak tehát nem csupán a baráti, hanem a családi köre is telve volt lelkesedéssel a nyomdászat iránt.

Vajjon a Mátyás címerével díszített Ratdolt-féle Thuróczi-krónika, vagy Petrus Niger Clipeus Thomistarum-a (Velence 1481, Hain 11888), melyben a szerző módfelett hízelgő előszót írt Mátyás királyhoz, vagy a Beatricenak ajánlott nyomtatványok, de Hess kiadásai is – bizonyára pazar és illuminált pergamenpéldányokban – nem foglaltak volna helyet a Corvina polcain? Kétségtelennek tartom, hogy Mathias Moravus, ki oly hű csodálója volt Beatricenak, szülőhazája királynéjának, pártfogójának a nápolyi udvarnál (ez a Caracciolus-kiadás szokatlan privilégiumából s a Beatricenak szóló ajánlásokból következtethető), egyéb nyomtatványait is megküldte a magyar királynénak. Mátyás király és környezete a nyomdászat nagy jelentőségét felismerte, támogatta, nyomdai megrendeléseket adott ki s a könyvtárát szívesen gazdagította ősnymtatványokkal. Szó sem lehet róla, hogy Hess nyomdája Mátyás ellenszenve miatt bukott meg. Wallaszky és más XVIII. századi tudósaink sokkal több megértést tanúsítottak Mátyás kulturális törekvései iránt, midőn azt állították, hogy Hess András a király parancsára hívta Budára László prépost.

HOVA TÚNTEK HESS SEGÉDEI?

Hova tűntek Hess segédei? Abbahagyták volna az újonnan tanult mesterséget, melyet minde-nütt megbecsültek, mely kenyeret és hírnevet biztosított? Az ősnymdászok a művészeknek járó kiváltságokat élvezték (adómentességet, stb).

Hess budai alkalmazottai közt valószínűleg voltak idegenek is, mint Mathias Moravus, kiről már szóltam, vagy Magister Iohannes Haman (Hertzog) de Landoia, a nyolcvanas évek vége óta Velence egyik legkiválóbb nyomdása, a kilencvenes években több magyarországi liturgikus mű nyomtatója, ki – amiként egykor Han Rómában „ciuis Winensis”-nek – a Baptismale Strigoniense zárószöveiben (GW 3242) „ciuis Budensis”-nek nevezi magát, holott 1488-tól haláláig nem hagyta el Velencét.

A legénység javarésze azonban, meggyőződésem szerint, magyar fiú volt.

A hetvenes évek vége felé a külföldön több magyar nyomdász tűnik fel. Vajjon Hess egykori személyzetéhez tartozott-e az a Bernardus de Dacia, ki 1478-ban Nápolyban könyvet nyomtat? (Hain 4694.) Azonos volt-e Bernardus de Dacia, az 1478 évi nápolyi nyomdász, Mathias Moravus 1482 évi és 1485 évi korrektorával, Bernardinus Siculus minoritarendi szerzetessel? (Fava 128 és 135.) Hess tanítványa volt-e Andreas Corvus de Corona, ki 1476-ban Adam de Rotweil társaságában nyomtatott Velencében (GW 784), majd 1482-ben ugyanott Martinus Burciensis de Szeidinóval és Conradus Stahellel együtt Filipecz János olmützi, előbb nagyváradi püspök megbízásából kiadja az olmützi Breviariumot? (Hain 3866.) Tagja volt-e ez a Brassói András annak a nyomdásztársaságnak, mely a Filipecz által alapított brünni nyomdában 1488-ban, mikor a krónikát már nem antiquával, hanem rotundával szokták szedni, Thuróczi János Chronica Hungarorumát nyomtatta rotunda hiányában az efféle könyvekhez nem használt missaletípusokkal? Azonos volt-e, mint Gulyás Pál hiszi, az 1477-ben Velencében feltűnt Petrus de Bartfa az 1482-ben Lyonban nyomtató Petrus Ungarusszal? Csupa kérdés, melyre a kutatás még nem tud határozott feleletet adni.

Az ősnymdászok túlnyomó többsége vándormadár, de vándorlásukban célszerűség és rendszer van. Nem ok nélkül tűnnek fel itt vagy ott. A nyomdászokat letelepedésükben két főök vezette: a gazdasági szempont és az összeköttetés. Ha a nyomda megszűnt s pártfogó új nyomda alapítására nem akadt, a felszabadult nyomdászlegények útra keltek s néha több ezer kilométert jártak, hogy felkeressék valamelyik egykori társukat, vagy volt gazdájuk valamelyik egykori társát, kiről tudták, hogy kedvező viszonyok között működő nyomdája van s azt remélték, hogy nála, vagy az ő segítségével másnál, elhelyezkedést találnak, vagy betársulhatnak valamely nyomdába. Ha saját nyomdát nyitnak, kiadványaik típusában, vagy elrendezésében, vagy szedésükben, vagy tevékenységük más megnyilatkozásában valamelyes nyomát látjuk egykori mesterük módszerének. Így találkozott Spanyolországban egy sereg nyomdász, Paulus Hurus de Constancia, Johannes Hurus, Leonardus Hutz, Lupus Appentegger, kik hol Valenciában, hol Salamancában, hol Zaragozában dolgoztak, végül pedig közös vállalkozásban társultak, augsburgi származású fadúccokkal illusztrálták könyveiket s kikerül egy végrendeletből kiderült, hogy rokonságban álltak egymással. Lyonban pedig több olyan nyomdász található, ki részint ugyanarról a vidékről származik, részint együtt járt egyetemre, részint pedig bázeli mestereknél tanulta a nyomdászatot. Nicolaus Keszler a württembergi Botwarból származott, 1471-ben elvégezte a bázeli egyetemet, aztán beállt segédnek Bazel egyik híres nyomdása, Bernardus Richel műhelyébe, feleségül vette mestere leányát s maga is nyomdát nyitott Bazelben. 1475-ben egy másik botwari származású nyomdász, Johannes Besicken tűnik fel Bazelben (Hussly rendőr házában lakott), később azonban Rómában folytatta nyomdászati tevékenységét. Egy harmadik botwari, Martinus Huss,

kinek neve 1468-ban az erfurti egyetem anyakönyvében fordul elő, Bázelen Bernardus Richelnél tanulta a nyomdászatot. Ugyanabban az időben, 1474-ben élt Bázelen egy Albertus Hus nevű könyvkötő is. Martinus Huss később Lyonban használt típusai annyira hasonlítanak Richel típusaihoz, mondja Haebler, hogy bajos eldönteni, vajjon csak ügyes utánzásról, vagy valóban Bázeltől szerzett típusokról van-e szó. Ezek a bázeli jellegű típusok először két keletnélküli toulouse-i nyomtatványban jelentkeznek, melyek egyike (GW. 2184) kolofón helyett az *M. H. T. D. B. M. H. O.* kezdőbetűkkel, másika (Copinger 1566) pedig *M. H. D. B.*-vel végződik. Mlle Pellechet ezeket az iniciálékat „Martinus Huss Typographus De Botwar Magister Huius Operis”-nek és „Martinus Huss De Botwar”-nak oldotta fel. 1478 március 31-én pedig Lyonban jelenik meg ezekkel a típusokkal egy nyomtatványa (Copinger 4007), „per magistros Martinum Huss et Johannem Siber.” Ezután három és fél évig önállóan dolgozik s számos terjedelmes latin meg francia könyvet nyomtatott. Az utolsó 1481 december 24-én jelent meg. A következő évben, 1482 május 12-én Mathias Huss adja ki első nyomtatványát (Copinger 5584) s ezt Bernardus Richel bázeli nyomdájából átvett fametszettekkel díszíti. Mathias Huss azután gyakran használja ugyanazt a tipografiai anyagot, mellyel Martinus Huss nyomtatta a kiadványait. Martinus nyomdáját tehát ő örökölte. Mathiasnak 1484-ben pöre volt Bázelen; hitelezői az odaküldött nyomtatványait lefoglaltatták s ebben Mathias nem tudott megnyugodni. Sokszor volt pénzzavarban, Lyonban ismételen foglaltak nála, pedig nem volt vagyontalan, háza volt, mely felesége, André Daveyne halkereskedő leánya hozományaként jutott birtokába, s az 1485 óta vezetett lyoni adókönyvek tanúsága szerint aránylag magasan, két tours-i font erejéig, volt megadóztatva.

Matthias Huss, ki 75 nyomtatványt adott ki, több ízben társult másokkal. Az első társa, 1483-ban, Petrus Ungarus. Ez az utóbbi már Martinus Huss alkalmazottja lehetett, mert jó összeköttetései voltak Toulouse-ban, hol gyakran megfordult. Petrus Ungarus 1483 végén vagy 1484 elején abbahagyta a nyomtatást s tíz évig mint könyvügynök (mercator librorum) utazgat, de Toulouse-ban Henricus Mayernek 34 tours-i fontért típusokat is javít. Ennek a Henricus Mayernek a kilencvenes években volt egy magyar nyomtatólegénye, Hugo Meram, ki havonta 3 tours-i font fizetést kapott. Ez a magyar munkás talán éppen Petrus Ungarusnak köszönhette szerződését, hiszen Petrus és Mayer sűrűn állottak egymással összeköttetésben, amiről több okirat szól.

Petrus Ungarusnak Lyonból való távozása után Mathias Huss új társat talál Johannes Scabeller alias Vatinsnében, ki megint csak Botwarból származott s ki 1473-ban iratkozott be a bázeli egyetemen. A következő társ 1492-ig Johannes Fabri, ki 1475-ben szerezte meg a bázeli egyetemen a magister artium címet. Több nyomtatvány csak Fabri neve alatt jelent meg, de Huss típusaiban és a kolofón alatt Mathias Huss jellegzetes nyomdászjelvényével, az *M. H.* iniciálékkal. Viszont néhány Mathias Huss típusaival nyomtatott könyv Fabri nyomdászjelvényét viseli, mely ugyancsak iniciálékat (*M. J. F.*) foglal magába.

1492-ben Petrus Ungarus ismét lyoni lakos, 1493-ban Magyarországra utazik, – „recessit in Patria sua,” jegyzi meg az adóvégrehajtó, – de 1496 óta megint Lyonban van s szorgalmasan nyomtatja igen csinos kiadásait. Ekkor éri el a Haebler által dicsért gyémánttípust. Most viszont Mathias Huss vonul vissza a nyomdászattól; a lyoni adókönyvek 1495-től 1499-ig „marchand allemand”-nak nevezik. Úgylátszik Petrus Ungarus utazásaiban az ő érdekeit képviselte s mikor Petrus Ungarus visszatér, szerepet cserélnek, Petrus vezeti tovább a nyomdát – de saját típusokkal – s Mathias szenteli magát a könyvkereskedelemnek.

Lehet-e ezeket a Botwar, Bazel, Toulouse és Lyon között fűződő szálakat tovább fűznünk, visszafelé követnünk, – Budáig?

Erre a kérdésre ma még nem lehet felelni.

Jövő kutatások talán felelni fognak rá.

A FELÜLVIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Mit tudunk az előadottak után a budai nyomdáról bizonyosat, mi csupán valószínű s milyen lehetőségekkel számolhat a további kutatás?

Bizonyosat csak a közvetlen adatokból lehet megállapítani. Közvetlen adat a *Chronica Hungarorum* és a Basilius kolofónja, a *Chronica Hungarorum* előszava, a két nyomtatvány típusa, papírja, tartalma, a szedésük elrendezése, az ívek összetétele, a megmaradt példányok, a kéziratos másolatok. Közvetlen adataink vannak továbbá Karai Lászlóról a róla szóló oklevelekben, illetőleg azok másolataiban.

De a közvetlen adatokat is óvatosan kell kezelnünk s teljesértékűeknek csak akkor fogadhatjuk el őket, ha más adattal nem ütköznek össze s ha összhangzásban vannak az 1470 és 1480 közt működött külföldi ősnymdákra vonatkozó igazolt adatokkal. Közvetlen, de mégis csak óvatossággal fogadható adat a *Chronica Hungarorum* kolofónjában előforduló Hess név. Kizárólagos helyessége ellen kétséget kelt a XV. századi nevek ingadozó helyesírása s a többi ősnymdász névváltozatainak nagy száma.

A közvetlen adatok megbízhatóságának mérlegelése után bizonyossággal azt mondhatjuk:

A budai ősnymdászt – Fraknói helyes megállapítása szerint – Karai László hívta Magyarországra. A betűit azonban nem Budán vésette, ahogy Fraknói hitte, mert a betűk bélyegzői a római Lauer-féle nyomdából származtak s Lauer e betűbélyegzőktől eredő betűkkel 1472 februárjáig több könyvet nyomtatott. Ezzel elesik Fraknóinak s követőinek az a feltevése is, hogy Hess eredetileg a Sweynheim- és Pannartz-féle nyomda személyzetéhez tartozott. Karai Lauer nyomdájából hívta Hesst Budára. S miután Hess 1473-ban olyan betűkkel nyomtatott, melyekkel 1472 februárjáig Lauer nyomtatott Rómában, Hess csak 1472 februárjában, vagy februárja után indulhatott Budára. Ide nem a betűbélyegzőket hozta magával, hanem a matricákat, s ezek egyikét, az *us* rövidítését, elvesztette s betűbélyegző híján nem is tudta pótolni.

Budán, amint maga mondja, hosszabb időig tétlen volt s aztán hozzáfogott a *Chronica Hungarorum* nyomtatásához. Előszavából megtudjuk, hogy ez volt az első nyomtatványa, s ezt nem megrendelésre, nem Karai kívánságára, hanem a saját kezdeményezésére adta ki. A papír beszerzése nem okozott gondot, mert kissé bőkezűen bánt ezzel a drága anyaggal. Miután ugyanilyen vízjegyű papír ugyanabban az évtizedben a Lövdön, Budán és Nagyváradon másolt kódexekben is előfordul, mégpedig a vízjegyek átlagos élettartamához viszonyítva hosszabb időn át, 1467-től 1477-ig, a papírt nem hozathatta külföldről, hanem Magyarországon vásárolta.

A *Chronica Hungarorum*ot három szedésrészletre osztotta s három sajtón nyomatta. Típusai-
ból kétségtelenül megállapítható, hogy a velencei nyomdászok technikai újításait nem ismerte, hanem még a legrégebb római nyomdák gyakorlata szerint nyomtatott.

A *Chronica* nyomtatását 1473 pünkösd előestéjén fejezte be, de utólag még előszót is írt s nyomtatott hozzá; ebben ezt az első magyarországi nyomtatványt Karainak ajánlja, kinek támogatása nélkül a munkát sem megkezdeni, sem befejezni nem tudta volna.

A *Chronica* kiadása után a betűkészletét a Rómából hozott matricákból kisebb lécméretre öntötte át s az új készlettel nyomatta a Basiliust és hozzá ugyanabban a kiadványban az *Apologia Socratist*. Az előbbit nem kézirat, hanem más ősnymtatvány alapján, tehát utánnyomatként adta ki. A Basilius szövege Portilia 1472 évi pármai kiadásával egyezik, de

az már nem bizonyos, hogy Hess közvetlenül Portilia szövegét vette alapul (sőt valószínűleg a Lauer-féle utánnyomatot használta). A budai kiadás, amint Huszti József bebizonyította, az akkori időben Buda szellemi életének platonista mozgalmába illett s úgyszólván divatos kiadvány volt.

Kétségtelen az is, hogy azokat a nyomtatványokat, melyekről részint régebben, részint újabban azt hitték, hogy Hess sajtóiból kerültek ki, másutt nyomtatták: a Constitutionest Lipszében, az Oratio Caesarist Rómában, Galeotti Liber de hominėját Bolognában.

A budai nyomda 1480-ban már nem létezett, mert hazai egyházaink a liturgikus könyveiket ettől az évtől fogva külföldön nyomtatják.

Ennyi az, ami bizonyosnak tekinthető.

Valószínű viszont az, ami a közvetett adatokból s a budai körülmények összeegyeztetéséből következtethető. A közvetett adatok nem szólnak Hessről vagy nyomtatványairól, de szólnak vele egykorú más nyomdákról. E kor nyomdáiban általánosan észlelhető jelenségek hámozhatók ki belőlük. Azok a szokások, berendezkedések, számvetések stb., melyek az ősnymdákban Krakótól Sevilleig és Rostocktól Messináig az oklevelek s az ősnymtatványtudomány tanúsága szerint általánosak voltak, minden valószínűség szerint érvényesek voltak Budán is. Európa társadalmi, gazdasági és szellemi berendezése, az ipar s a kereskedelem módszere s szervezettsége, a közigazgatás, az írni-olvasni tudók iskolázottsága, az egynyelvű tudomány, különösképpen pedig a papíripar s a nyomdászat – feladataiban, szükségleteiben s eszközeiben – a XV. században még sokkal egységesebb volt, mint a következő századokban. Ha az általános nyomdai jelenségek, s azokon belül a különleges római helyi megállapítások, összeegyeztethetők a budai viszonyokkal s a közvetlen adatokat ellentmondás nélkül kiegészítik, valószínűséggel számolhatunk.

Valószínű tehát, hogy Hess az egyházi rendhez tartozott s nyomdászokodása előtt scriptor volt. Ez következik a Basilius kolofónjából, melyben a római papnyomdászok helyi szokását követte. Valószínű, hogy Mátyás király nem állt távol a budai nyomda létesítésének tervétől. Mátyás ugyanis egy nyomtatvány ügyében levelezett Pomponius Laetusszal, ki a levélváltás idejében annak a római nyomdának volt a korrektora, melyben Hess is dolgozott, a korrektoroknak pedig a nyomdában igen fontos, az anyagi kérdésekre is kiterjedő hatásköre volt s a nyomda belső életében rangban mingyárt a vezető mester után következtek. S Pomponius Laetus meg Lauer összeköttetése valószínűsíti azt is, hogy Hess részt vett annak a Silius Italicusnak a nyomtatásában, melynek egyik példányát Pomponius Laetus megküldte Mátyás királynak. Sőt, ez a Silius Italicus valószínűleg Hess próbanyomata volt. A külföldi oklevelekből ugyanis azt látjuk, hogy még a már másutt nevet szerzett mesterektől is kívántak próbanyomatot. Hessnek, kinek nem volt a nyomda alapításához szükséges tőkéje, előbb mindenesetre be kellett bizonyítania, hogy mit tud, csak azután lehetett szó arról, hogy a megfelelő anyagi eszközöket rendelkezésére bocsássák s a Budára való meghívással megtiszteljék. A meghívást szívesen elfogadta, mert – amint tudjuk – 1471 óta a nyomdászat súlyos válságba jutott Rómában, s Olaszországban mindenütt nagy volt a konkurrencia. Elfogadhatjuk Fraknoi véleményét, hogy Hessnek és nyomdájának Budán Karai adott szállást; a pártfogók ezt másutt is megtették. Az előszó hangjából azonban Karai egyéb anyagi támogatására is kell következtetnünk. Az előszóban Hess egyébként Lignamine előszavainak gondolatmenetét követte.

A többi ősnymdával való összehasonlítás alapján arra a meggyőződésre jutottam, hogy Hessnek körülbelül tizenhárom főnyi személyzete volt s ennek tagjai közt voltak magyarok is.

Hogy üzeme kifizetődjék, a Chronicát körülbelül négyszáz példányban kellett kiadnia. Előállítási költségei ugyanis, más nyomdák költségvetéséhez mérve, négyszáz aranyra rúghattak, pedig rubrikált példánya az akkori ösnyomtatványárok mellett legföljebb másfél aranyba kerülhetett. A Chronica példányait rubrikáltatta, mert minden fennmaradt példány rubrikált, a Basiliust azonban nem, mert annak salzburgi példánya rubrikálatlan. A Chronica, a könyv elején és végén levő üres levelekből következőleg, fűzött állapotban került forgalomba, a Basilius salzburgi példányát azonban Budán kötötték, mert a kötéshez tartozó fedőlapok vízjegye egyezik a nyomtatvány vízjegyével.

Mindkét kiadványának papírja, – melyet, mint az imént mondtam, hazánkban vásárolt, – valószínűleg magyarországi gyártmány volt, mert vízjegyei elsősorban magyarországi kéziratok papírjában fordulnak elő s csak másodsorban néhány Ausztriában és Csehországban írt papírban; Olaszországban pedig fölötté ritkák. Nem látok semmi komoly okot arra hogy a XV. századi magyar papíripar létezésében kételkedjem.

Hess a Chronica nyomdai kéziratát valószínűleg abból a kolostorból vette kölcsön, melyben a budai minorita-krónikát (s talán Küküllei János emlékiratát is) őrizték és folytatták. E kolostor egyik tagja lehetett a korrekтора. A Chronica szövegének elemzéséből arra a következtetésre jutottunk, hogy a tipografiai elrendezés érdekében Hess változtatásokat eszközölt a címekben, a második szedésrészlet befejezésére verses betoldásról gondoskodott, a harmadik szedésrészlet végén pedig szövegrészeket törölt. Az utóbbiakat talán nem annyira tipografiai okokból, hanem inkább mint aggodalmaskodó kiadó.

Hess a Chronicán és a Basiliuson kívül valószínűleg más könyveket is nyomtatott. Ezek közé tartozhatott egy ma már elveszettnek tekinthető liturgikus munka, melyhez kétféle gótikus típust használt: egy hamar elkopott aprót és egy ellentállóbb missaletípust. Ezzel az utóbbival nyomatta 1477-ben Antoninus Florentinus Confessionaléját, ismét utánnymatként, ezúttal Johannes de Colonia és Johannes Manthen 1474 évi velencei kiadása után. E feltevés alapja az, hogy a Confessionaléban a Chronicához használt papír vízjegyét látjuk viszont, példányok pedig csak Magyarországon maradtak fenn, köztük kettő rubrikálatlan állapotban. A két gótikus típust Mathias Moravus metszette, ki 1474-ig valószínűleg Budán, Hess nyomdájában dolgozott. Mathiasnak Génúába való távozása után Hessnek ismét nem volt betűmetszője, a kisebb típus matricái hasznavehetetlenekké váltak s így kénytelen volt a Confessionalét a hozzá nem illő missaletípussal nyomtatni. Mathias Moravus, a betűbélyegzők tulajdonosa, később valamivel kisebb sorméretben használta ugyanezt a típust, mely az ő nyomtatványaiban észrevehetően frissebb, mint a Confessionaléban.

Eszerint a budai nyomda 1477-ben még létezett.

Megszűnése okait nem ismerjük, de nem tételezhetjük fel, hogy Mátyás király elvi ellen-szenvén bukott volna meg. Mátyás maga is igénybe vette a nyomdászatot, maga is gyűjtött nyomtatott könyveket, közvetlen környezetéhez pedig olyan egyéniségek tartoztak, kikről tudjuk, hogy a nyomdászat meleg pártfogói voltak, mint elsősorban Beatrice királyné, aztán a Corvina könyvtárosai, Ugoletto, Galeotti, később Fontius, stb. Mesebeszéd, hogy Mátyás a nyomdászat ellensége lett volna.

Ennyi valószínű.

Lehetőségek számbavevése nélkül a budai nyomda rejtélyét nem magyarázhatnók meg. Történetében sok az elszigetelt adat s ezeket csak lehetőségekkel hidalhatjuk át. Az adatok között hézagok vannak s hiányzik köztük az összefüggés. A lehetőségek a lánc hiányzó szemeit pótolják.

Hess szereplésének az előzményeit nem ismerjük. Nem tudjuk, merre volt hazája. Előszavának elegáns latinsága után ítélve, valószínűtlen, hogy a Hess névvel hesseni származását akarta volna kifejezni. Azt sem hiszem, amire Horvát István gondolt száztizenöt évvel azelőtt: hogy Hess nem lett volna más, mint Andreas de Corona, Brassói András, a későbbi velencei ősnymodász. Horvát is lemondott erről a feltevésről, midőn észrevette, hogy Andreas de Corona második ismert nyomtatványában Corvusnak nevezi magát. Horvátnak ugyan emiatt nem kellett volna csüggednie; más ősnymodászok kolofónjainak tanulmányozása után tudjuk, mily kevés jelentőséget tulajdoníthatunk a nevek alakjának. Maga a Hess név is gyanús. S éppen mert gyanús: két egymástól elszigetelt tényről át lehet vele hidalni. Az egyik az, hogy a kilencvenes években Petrus Ungarus a *Chronica Hungarorum*éval részben egyező papíron nyomtatott s csak magyarországi példányokban fennmaradt 1477 évi *Confessionale* típusát továbbfejlesztette; a másik pedig, hogy Petrus Ungarus társa volt Mathias Hussnak s valószínűleg már előzőleg is segédje Martinus Hussnak, mert az utóbbi régibb üzleti összeköttetéseknek útvonalán jár. Nem lehetetlen tehát, hogy Hess a botwari Huss-család legidősebb nyomdásztagja, testvére Martinus Hussnak, nagybátyja Mathias Hussnak, a késői hetvenes és nyolcvanas évek híres lyoni nyomdászainak. Petrus Ungarus pedig ifjúkorában Hess budai segéde, ki a nyomda feloszlása után mestere nyomdászrokonaival értékesítette ismereteit s – miután maga is elsajátította a betűmetszés művészetét, – inaskori emlékeiből merített ihletet. A budai ősnymodász, ki Magyarországon feszült politikai légkörbe jutott, talán a Huss név ottani kényes hangzása miatt írta magát Hessnek. Szerencsés levéltári kutatások Württembergben és Bázelen talán még világosságot deríthetnek erre a kérdésre.

Önvallomása szerint Hess a nyomdászattal csak Latiumban ismerkedett meg. Mikor s hogyan jutott oda? Olasz bizonyára nem volt. Miután a valószínűség papi mivolta mellett szól, lehetséges, hogy a hatvanas, talán még az ötvenes években vetődött Rómába, mint valamely német főpap klerikus titkára.

Lehetségesnek mondtam, hogy Karai László nem csupán ideális elgondolásból segítette elő a budai nyomda létesítését, hanem a valószínű magyar papíripar érdekeit képviselte, miután a papíripar nagyarányú fellendülése a XV. században a nyomdászat térfoglalásától függött, viszont a nyomda megfelelő papírtermelés nélkül nem működhetett.

Hess budai tétlensége okát abban láttam, hogy működésének megkezdése előtt gyakorlatlan hazai legénységét kellett betanítania. A *Chronica* szedése és nyomása számításom szerint körülbelül hat hétig, legfeljebb harmadfél hónapig tartott. A nyomda berendezése és a legénység kiképzése tölti ki azt az időbeli űrt, mely Hess Budára érkezése, 1472 tavasza, és a *Chronica* munkába vétele, 1473 tavasza, közt eltelt.

A budai nyomda megszűnésének okát Jankovich óta sokan Mátyás király állítólagos elutasító magatartásában látták. Ezt még lehetőségnek sem fogadhattam el. Ballagi Aladár magyar nyomdászattörténetében inkább elemi csapásra gondolt s elutasította azt a feltevést, hogy a nyomda megszűnése Hess halálával függhetett össze, mert – Ballagi szerint, – találatot volna más alkalmas nyomdász is, ki a nyomdát tovább vezesse. Erőltetett magyarázat. Hess halála esetén a nyomda továbbvezetését magánjogi és örökösödési okok is gátolhatták. Igenis lehetségesnek tartom, hogy a megszűnés oka Hess halála volt. Nem hallunk többé róla, nyomtalanul eltűnik. De oka lehetett az is, hogy tönkrement. Hitelezői, például a papírszállító, megszorították, csődbe jutott, a rossz üzlet elkedvetlenítette s visszavonult, más pályára lépett, ismét scriptor lett, mint Arnaldus de Bruxella vagy Andreas Belfortis, vagy kolostorban töltötte hátralevő idejét. Satöbbi, az eshetőségek száma mérhetetlen.

Legénysége szétszéledt, másutt keresett kenyeret, s mert Magyarországon más nyomda nem volt, külföldön keresett alkalmazást. Lehet, hogy Hess volt segédei közé tartozott Johannes Haman-Hertzog, s közéjük tartozhatott több külföldön feltűnt magyar nyomdász, elsősorban Petrus Ungarus.

Hess működéséről csak hiányos vázlatot rajzolhattam. Vannak benne határozott vonalak, – a közvetlen adatok, vannak kevésbé határozottak, egyszerű körvonalak, – a valószínűségek, s van halvány, elmosódó háttér – a lehetőségek. A jövő kutatóknak a jövőben felmerülő adatokkal elsősorban ezeket kell tisztázniok, hogy a képet módosítsák s befejezzék.

JEGYZETEK

(A Jegyzetek előtt álló szám e könyv amaz oldalára* utal, melyhez a jegyzet tartozik. A címek után álló római szám – egyéb megjelölés nélkül – kötetszámot, az évszám után álló arabs szám pedig lapszámot jelent.) – Rövidítések:

ABG – Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik.

BALLAGI BP – Ballagi Aladár: Buda és Pest a világirodalomban, I. Budapest 1925.

BIBLIOTHECA CORVINA – Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Írták: Fraknói Vilmos, Fögel József, Gulyás Pál, Hoffmann Edith. Budapest 1927.

BMC – Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum, I–VI, London 1908–1930.

BOGENG – G. A. E. Bogeng: Geschichte der Buchdruckerkunst, I. Der Frühdruck, Hellaerau 1930.

BRIQUET – Charles Moïse Briquet: Les filigranes, I–IV, Genève 1907.

CONSENTIUS – Ernst Consentius: Die Typen der Inkunabelzeit, Berlin 1929.

COPINGER – W. A. Copinger: Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum, I–III, London 1895–1902.

DOMANOVSKY BK – Domanovszky Sándor: A Budai Krónika. Budapest 1902. (Különlenyomat a Századok 1902. évfolyamából.)

FAVA-BRESCIANO – Mariano Fava e Giovanni Bresciano: La stampa a Napoli nel XV. secolo, I–III, Leipzig 1911–12.

FRAKNÓI BK – A Budai Krónika. A legrégebb hazai nyomtatványnak a M. N. Múzeum könyvtárában levő példánya után készült lenyomata. Bevezető tanulmánnyal ellátta Fraknói Vilmos. Budapest 1900.

FRAKNÓI KL – Fraknói Vilmos: Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon. (M. T. Akad.: Értekezések a történelmi tudományok köréből, VII. köt. 7. sz.) Budapest 1908.

FRANKF. UB – Frankfurter Urkundenbuch zur Frühgeschichte des Buchdrucks. Aus den Akten des Frankfurter Stadtarchivs zusammengestellt und herausgegeben von Walter Karl Zülch und Gustav Mori, Frankfurt a. M. 1920.

GULYÁS – Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században, Budapest 1929.

GW – Gesamtkatalog der Wiegendrucke (eddig 4 kötet), Leipzig 1925 óta.

HAEBLER DD – Konrad Haebler: Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande, München 1924.

HAEBLER HB – K. Haebler: Handbuch der Inkunabelkunde, Leipzig 1925.

HAEBLER TR – K. Haebler: Typenrepertorium der Wiegendrucke, I–VI, Halle a. S. 1905 – Leipzig 1924.

HAEBLER ZBW – K. Haebler: Schriftgusz und Schriftenhandel in der Frühdruckzeit. (Zentralblatt für Bibliothekswesen 1924. 81–104.)

HAIN – Ludwig Hain: Repertorium bibliographicum, I–IV, Stuttgart 1826–1838.

* A nyomtatott kiadás oldalszámára (az *elektronikus változat szerk.*)

MKSz – Magyar Könyvszemle.

MORI – Gustav Mori: Was hat Gutenberg erfunden? Frankfurt a. M. 1921.

PANZER – F. G. Panzer: Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD, I–V, Noribergae 1793–1797 és Supplementum IX–XI, u. o. 1803.

PODHRADCZKY CB – Chronicon Budense. Post elapsos ab editione prima et rarissima trecentos sexaginta quinque annos, secundam adornavit, textum recognovit, notis illustravit, lemmata, ac indices adiecit et praefatus est Josephus Podhradczky, Budae 1838.

REICHLING – Dietrich Reichling: Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum additiones et emendationes, I–VI és Indices et Supplementum, München 1905–1911 és Münster 1914.

RMK – Szabó Károly: Régi magyar könyvtár I–II, Budapest 1879–1885 és Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez, Budapest 1912.

SBA – Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten.

STEHLIN REGESTEN – Karl Stehlin: Regesten zur Geschichte des Buchdrucks bis zum Jahre 1500 (Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels, XI.) Leipzig 1888.

SZABÓ II – ld. az előbb RMK alatt.

VERESS – Andrei Veress: Bibliografia română-ungară I, Bucuresti 1931.

VOULLIÈME DD – Ernst Voullième: Die deutschen Drucker des fünfzehnten Jahrhunderts, 2-te Aufl. Berlin 1922.

ZBW – Zentralblatt für Bibliothekswesen.

ZfB – Zeitschrift für Bücherfreunde.

5. FRAKNÓI KL és BK után s az ő hatása alatt írtak Hess nyomdájáról: DÉZSI Lajos: Mátyás és a könyvnyomtatás (Mátyás Király Emlékkönyv, szerk. Márki Sándor, Bp. 1902, 167–171.) – STEINHOFFER Károly: A könyv története I. Bp. 1915, 13–15. – SEBESTYÉN Gyula: Die erste Buchdruckerei in Ungarn 1473 (Gutenberg-Festschrift, Mainz 1925, 29–32.) – NOVÁK László: A nyomdászat története, I. könyv: XV. század, Bp. 1929, 107–120. – GULYÁS 17–24. – PINTÉR Jenő Magyar irodalomtörténete I. Bp. 1930, 468–472. – KERTÉSZ Árpád: Az írás megszületésétől a fényszedőgépig (A Sajtó, 1932, 12.) – S még számosan. A nyomdásztörténet újabb külföldi írói (pl. HAEBLER DD 280–281, BOGENG 621, stb.) ugyancsak Fraknói (illetőleg Sebestyén Gyula) előadása alapján tárgyalják Hess Andrást; természetesen a magyar kutatóktól várják a budai nyomda történetének felderítését.
6. FRAKNÓI BK 18: „A budai ötvös az eléje helyezett minták utánzásában a rajz finom kerekdedségét, a vésés éles praecisióját utolérni nem volt képes.”
6. Az ősnyomtatványtudomány kézikönyve: HAEBLER HB. – Bevezetésében (6–30) az ősnyomtatványkutatás történetét vázolja.
7. FRANKF. UB 30 közli a Jenson-Colonia társaság budai könyvszállítására vonatkozó okirat kivonatát.
7. Karl FAULMANN: Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst, Wien 1882.
7. Josef SCHLECHT: Sixtus IV. und die deutschen Drucker in Rom (Festschrift zum 1100 jährigen Jubileum des deutschen Campo Santo in Rom, Freiburg i. Br. 1897. 207.) – ismerteti Sweynheym és Pannartz nyomtatványát a pápához s a pápa jóakaró döntését.
7. A betűkészletek beszerzésére vonatkozó okiratokat összeállította HAEBLER ZWB 1924, 81–104 és CONSENTIUS 15–61.
8. PANZER címadataiban feldolgozta és idézi az összes öt megelőző ősnyomtatványbibliográfiákat. Ő maga a délnémet lelőhelyeket búvárolta át. Miután úgy az ő, mint a forrásai lelőhelyeinek állományát az utolsó két évtizedben a GW számára újra címtározták, az az álláspontunk, hogy ha a Panzer leírta műből példány nem ismeretes, akkor a mű nem is létezett, hanem Panzer valamely téves leírást vett át. – HAIN Weimarban, Lipszében, Drezdában, Bécsben és Münchenben látta az általa csillaggal megjelölt munkákat. A többi címét átvette, anélkül, hogy forrásait idézné. A Repertorium utolsó kötete csak Hain halála után jelent meg, csonkán, a kiadó gondatlansága folytán a legfontosabb írók, mint Vergilius, Vincentius Bellovacensis, Jacobus a Voragine, kimaradtak belőle. Hain hiányait némileg pótolja COPINGER, ki a Hain óta megjelent könyvtári katalógusokból mindennemű kritika nélkül, de a források megnevezése mellett, kiegészítette HAINt, összesen 6619 címmel. – A további kiegészítéseket REICHLING közli, ki 1914-ig további 2143 addig le nem írt ősnyomtatvány címeivel gazdagította az irodalmat. Elődeivel szemben mindig valóban példányokat ír le, melyeket svájci és olaszországi könyvtárakban maga vizsgált meg. – Ma az ősnyomtatványokra való hivatkozásnál elsősorban a GW megfelelő számát idézzük; ha a nyomtatvány a GW eddig megjelent kötetében még nem szerepel, HAINt; ha HAINban sem fordul elő COPINGERT s ha COPINGERben sem REICHLINGet; s csak ha ezekben sincs meg, PANZERt, ekkor azonban, ha példányt magunk sem ismerünk, kételkednünk kell a nyomtatvány létezésében.
8. PANZER és HAIN csillagatlan leírásaiban nem lehet bízni. PANZER III. 422.2257 és HAIN 1702 számú Aristoteles-kiadása például nem létezik; címét Pray György Indexéből vették át, de Pray a budapesti egyetemi könyvtár egyik kötetének leírásakor nem vette észre, hogy benne két nyomtatvány volt egybekötve: Aristoteles filozofiai és Avenzohar orvosi műve; címléírásában Aristoteles kezdősorait és Avenzohar zárósorait közölte s így került a bibliografiába az állítólagos kiadás. HAIN 1037, 1384, 3518, 5997 és 15223 sem létezik; a lilienthali kolostor könyvtárosa, Pater Hanthaler, a kolostor dicsőségének öregbítésére önkényesen kitalált címekkel gazdagította a katalógusát s ebből a katalógusból vette át Hain az említett leírásokat.
9. A GW módszereit és tervezetét legjobban ismerteti Konrad HAEBLER: Der Gesamtkatalog der Wiegendrucke (Fünfzehn Jahre Königliche und Staatsbibliothek, Adolf von Harnack gewidmet, Berlin 1921, 278–284.) – és Kurt OHLY: Die Proctor-Haebler'sche Methode und der Versuch ihrer Widerlegung, Berlin 1931.

9. Robert PROCTOR: Index to the early printed books in the British Museum and in the Bodleian Library of Oxford, I–V, London 1898–1906. Proctor Panzer földrajzi beosztását követte. Minden nyomtatvány címe mellett a szedés 20 sornyi méretét közli, a legelső sor bázisától (nem véve tekintetbe a *g, p, q, y* betűk alsó szárát) az alulról számított huszadik sor felső pereméig (nem véve tekintetbe a *b, f, h, k, l, t* betűk felső szárát). Ez a sorméret azonban oszthatatlansága miatt nem bizonyult célszerűnek s ezért HAEBLER TR Proctor sorméretét oszthatóval helyettesítette, amennyiben a legelső sor bázisától az alulról számított huszonegyedik sor bázisáig mérte a távolságokat. A gót (s ezek közt a rotunda és bastarda) típusokat az M-betű, az antiquát a Qu-betű alakja szerint csoportosította. 207 gótikus M-típust különböztetett meg. Az M-, illetve Qu-csoportokat a sorméretek szerint aprózta tovább, az egyenlő sorméreteken belül pedig a többi betűalakot veszi tekintetbe.
10. FRAKNÓI BK fotomechanikai úton készült kétszínnyomatú hasonmás kiadás. Tükörmagassága megegyezik az eredetivel, a sorhossz azonban egy milliméterrel rövidebb az 1473 évi nyomtatványnál. A Nemzeti Múzeum erőskötésű példányát ugyanis a fényképész nem állíthatta teljes síkban a lencse elé. Függőleges irányban az arány megmaradt, vízszintes irányban azonban a kötés okozta domborulat a fényképen valamivel rövidebb sorhosszt eredményezett. Kár, hogy a nyolcleveles ívekből álló hasonmás nem utánozta az eredeti quinterniós fűzetbeosztását.
10. A hasonmás kiadások bibliográfiája: E. CROUS: Facsimilia von Wiegendrucken (ZfB 1924, 148–153). A szemelvényes hasonmás gyűjtemények kritikai ismertetése: HAEBLER HB 19–24.
11. A vízjegyek fontosságát először DENIS Mihály ismerte fel (Einleitung in die Bücherkunde II. Wien 1778), de a XIX. század végéig csak oklevelek leírásánál vették őket figyelembe. Ösnyomtatványkatalógusban először A. CASTAN: Catalogue des incunables de la Bibliothèque de Besançon, 1893. – K. DZIATZKO, miután előzőleg tagadta a vízjegyek esetenkénti leírásának hasznát (Die Feststellung der typographischen Praxis aller deutscher Drucker des 15. Jahrhunderts, SBA VI, 1894, 20.), utóbb (Plan einer alle bekannten und noch zu ermittelnden Wiegendrucke umfassenden Katalogs, SBA XIV, 1901, 75.) mégis követelte, hogy az ösnyomtatványok címtározásánál vételessen tekintetbe a vízjegyek is: „Erst wenn später von allen Inkunabeln zuverlässige Angaben über die darin verwendeten Papiere vorliegen, werden Schlüsse über die Bezugsquellen der einzelnen Firmen und über die für undatierte Drucke etwa festzustellende Zeit und über manches andere möglich sein.” Ennek megvalósítására gazdag vízjegykatalógusra volt szükség s ezt készítette el BRIQUET, ki 1907-ben 16112 vízjegy rajzát és előfordulása jegyzékét közölte. FAVA-BRESCIANO már következetesen felhasználta Briquet munkáját s minden nyomtatvány leírásánál felemlítette a papírban megállapított vízjegyek Briquet-számait. A GW és BMC ugyancsak tekintetbe veszi a vízjegyeket is, de csak a nyomtatvány meghatározásakor s nem hivatkozik Briquetre.
13. Menestarter krónikamásolatáról: KÖZLEMÉNYEK A PÉCSI EGYETEMI KÖNYVTÁRBÓL, 1931–32, 3. szám.
14. PANZER I. 266 előtt Hesst, mint budai nyomdászt, megnevezi Maittaire: Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD, Hagae 1719, 331 és Appendix, Amstelodami 1733, 526; CATALOGUS selectissimae Bibliothecae Nicolai ROSSI, Romae 1786, 58; Michael DENIS: Supplementum annalium Michaelis Maittaire, Viennae 1789, 506. Az előbbi kettő a Chronica Hungarorum, Denis pedig a Basilius nyomdászaként. A történet- és irodalomtörténetírók közt: BÉL Mátyás a SCRIPTORES RERUM HUNGARICARUM VETERES AC GENUINI, cura et studio Joannis Georgii Schwandtneri, I. Tyrnaviae 1765 praefatiójában a XXXII. lapon; A. KOLLÁR: Ad P. Lambecii Commentariorum de Augusta Bibliotheca librum primum, Vindobonae 1766, 684–691; Paulus WALLASZKY: Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria, Lipsiae 1769, 96–98 s szószerint ugyanígy a Conspectusban, 2. kiad. Budae 1808, 132–135; Alexius HORÁNYI: Memoria Hungarorum I. Viennae 1775, 53–54; M. DENIS: Einleitung in die Bücherkunde I. Wien 1777, 121; UNGARISCHES MAGASIN 1782, II. 116 és IV. 443–455; Jacob Ferdinand von MILLER: Ueber die erste Buchdruckerey in Ungern (Zeitschr. von und für Ungern III. 1803, 305).

14. Találgatások Hess személyéről: HORVÁT István (Tudományos Gyűjtemény 1817, 72.) – PODHRADCZKY CB a VII. lapon. – Gróf KEMÉNY József (Új Magyar Múzeum VII. 1857, 116). – André de HEVESY: La Bibliothèque du roi Matthias Corvin, Paris 1923, 24.
16. Coburger, ill. Koburger: Hain 1242, 3065, 3069, 3076, 3370, 3398, 4076. 4123 stb., – Coberger, ill. Koberger: Hain 1331, 3056, 13017 stb.
- 16-19. Az említett nyomdászokra vonatkozó adatokat s tömérdek más névváltozatokat ld. VOULLIÈME DD és HAEBLER DD (lapszám helyett e két mű végén levő névmutatókra utalok).
19. Sajtóhibák a keltezésben: HAEBLER HB 139 és BMC IV. köt. IX. lap.
20. Még a XVI–XVII. század fordulóján, mikor a nemlatin nevekben a hangjelölés már szilárdabb alapon állt s nyomtatott magyar orthographia is megjelent, gyakoriak voltak a névváltozatok. Idősb Klöss Jakab, ki 1597-től 1617-ig nyomtatott Bártfán és 1614-ben Lőcsén, nevét impressumaiban és előszavaiban váltakozva Kles (RMK II 265), Klez (RMK I 1834 és II 317), Klees (RMK II 333), Kless (RMK II 332), Kloes (RMK II 268, 275, 278, 286, 330, 358, 364, 372, 2441), Kloess (RMK I 372, 381, 1885), Kloez (RMK I 299, 410, 432, 450, 459, 460, 1863a és II 359) és Kloesz (RMK I 298 és II 277, 287, 331) alakban írta. Fia, ifjabb Klöss Jakab (nyomdász Bártfán 1622–1664) a Kléz, Kloesz, Kloez, Kloess és Khloesz alakot használta. Mennyivel bizonytalanabb lehetett a Hess név hangzása és írása kétszáz évvel korábban!
21. Nyomdásznevek kezdőbetűiről a kolofónokban: HAEBLER DD 9.
22. IA. RV.-ra vonatkozólag ld. hátrább 54-hez írt jegyzetemet.
24. J. Ph. de Lignamine nyomtatványai szövegleírását és végsorait közli BMC IV Lignaminéről szóló fejezete.
25. Bermentlo (vagy Barmentlo, amint elvéve nevezte magát): HAEBLER DD 143. – Hasonló példák u. o. 101: Andreas Fritag és 128–129: Gerardus de Lisa kezdőbetűhasználatáról. Fritag eredetileg Riessinger alkalmazottja volt.
27. Plankról HAEBLER DD 91 és BMC IV. köt. XIV. lapon.
28. Az ősnymdászat helyi történetéből legkimerítőbben a nápolyit ismerjük. Az ottani ősnymdászok közt számos neves kódexmásoló volt, pl. Arnaldus de Bruxella, Joannes Marcus Cynicus, több korvinkódex másolója, stb. Ld. FAVA-BRESCIANO I.-ben a róluk szóló fejezetet.
29. G. Zainer és J. Schüssler pörösködéséről: VOULLIÈME 1–2.
29. Az ősnymdászok tanultságáról K. STEIFF: Beiträge zur älteren Buchdruckergeschichte (ZBW III 259).
32. A gyöngyösi ferencrendi zárda Fust- és Schöffner-féle Bibliája (GW 4202) bejegyzéséről: MKSz 1880, 188.
34. Az olasz Passio Christi felfedezője és leírója K. HAEBLER: Die italienischen Fragmente vom Leiden Christi, das älteste Druckwerk Italiens, München 1927.
34. Az antiqua elterjedéséről E. CROUS: Die Anfänge des Antiquadrucks in Deutschland und seinen Nachbarländern (Festschrift Loubier, Leipzig 1923, 33–42).
35. A csatlakozóformák rendszeréről HAEBLER HB 80–81 és CONSENTIUS 96.
35. A magyar nyomdászat terminológiája nagyrészt idegenszerű s képzetkeltésben gyenge. A nyomdai szakmán kívül állók közül kevesen értik. Miután e könyv nemcsak egyetlen szakkörhöz, hanem különféle tanultságú szélesebb körhöz szól, több tekintetben eltértem tőle. A „betüléc” kifejezést („betütörzs” helyett) abban a hiszemben választottam, hogy olvastára a hozzá nem értő lelki szeme előtt a betüképet tartó lécz képzete fog támadni, ennek összes tulajdonságaival, magasságával, szélességével és mélységével együtt. A „kégel” szó körülírására a lécz vastagságáról beszélek, értvén alatta azt a méretet, mely a sor magasságát határozza meg, ha a nyomdász tértőt („Durchschuss”-t) nem használt. A kétértelmű „vonal” szó helyett a nemzetközi „bázis”-t választottam, mert a bibliográfiában ez a szokottabb; az alsószár nélküli betűk,

- pl. az *m* képeznek alsó peremét értjük alatta; – ennek a bázisa adja meg a sor bázisát is. Nyomdászterminológiánkból átvettem a „betükép” kifejezést; a betülécből kiemelkedő betűalakot jelenti, melynek lenyomata a nyomás alatt a papírra vetődik. A papírra nyomtatott betűképet testvérbetűivel együtt a bibliográfia „betűtípus”-nak nevezi.
37. Az antiqua és a gótikus típusok tartalmi szempontok szerinti megválasztásáról A. HESSEL: Von der Schrift zum Druck, Leipzig 1923, 17.
 38. Subiacóra vonatkozólag BMC IV: Subiaco and Rome, London 1916, valamint HAEBLER DD fejezete Subiacóról. – BMC a subiacói nyomdát még Sweynheym és Pannartz vállalkozásának tekinti s GOD. AL.-ban a korrektort sejtí, Haebler már nagyobb nyomdásztársaságra gondol s GOD. AL.-ban, valamint Hanban is, ennek egyik vezető tagját látja. GOD. AL., ki később Lignaminénél dolgozik, mindenesetre nyomdász volt, nem pedig korrektor, mert Lignamine maga korrígálta a kiadványait.
 39. Az antiqua mintájául szolgáló humanistáírást Cosimo Medici udvara, főként Niccoli és Poggio, hozta divatba 1450 körül.
 40. Han prioritásáról Jacobus WIMPHILING: Epithoma rerum Germanicarum usque ad nostra tempora, Argentorati 1505, a 65. fejezetben. (Újra kiadva: SCHARDIUS redivivus, Giessae 1673,1. 197.) – CONSENTIUS 123.
 41. HAEBLER DD 27–28: „Es ist sehr wohl denkbar, dasz Jenson bereits in der Druckerei des Johannes de Spira der Schriftstecher und Schriftgiesser gewesen ist, und dasz er auch dessen Antiqua-Type hergestellt hat. Denn schon diese zeigt, wenn sie auch wohl in Anlehnung an die Typen von Subiaco und Rom gestaltet ist, ihren Vorbildern gegenüber eine unbedingte Überlegenheit. Die Unebenmässigkeiten der römischen Typen sind da bereits erheblich abgeschwächt. Erst in seiner eigenen Schriftart ist es Jenson gelungen, eine Type zu schaffen, deren einzelne Buchstaben in Grösze und Gestalt das vollkommenste Ebenmasz wahren.”
 41. R. TEICHL: Der Wiegendruck im Kartenbild (Festschrift der Nationalbibliothek in Wien, 1926, 805–806.) a nyomdák keletkezésének időrendjét – nem számítva a vándornomdákat – következőként állapítja meg: 1445 Mainz, 1457 Bamberg, 1458 Strassburg, 1465 SUBIACO és Köln, 1466 Basel, 1467 RÓMA és Eltville, 1468 Augsburg és Pilsen, 1469 VELENCE, SAVIGLIANO, Utrecht; 1470 MILANO, FOLIGNO, TREVÍ, Beromünster, Nürnberg, Páris; 1471 BOLOGNA, FERRARA, FLÓRENC, NÁPOLY, GENUA, PERUGIA, TREVISO, Speyer; 1472 CREMONA, Eszlingen, FIVIZZANO, JESI, Lauingen, MANTUA, MONDOVI, PADUA, PARMA, Ulm, VERONA.
 42. A XV. századi betűmetsző eljárásáról CONSENTIUS 62–68 és 102–104.
 44. Az ösnyomdák betűöntő eljárásáról CONSENTIUS 86–89 és 97–103, továbbá MORI 25, 29, 33.
 45. A magyar szakirodalomban (GULYÁS 241 és ROVÓ Aladár: A betű 13–14.) az a nézet terjedt el, hogy a régi betűöntő teljesítménye napi 500 betűpéldányra becsülhető. G. MORI: Die Schriftgiesserei Benjamin Krebs Nachf., Frankfurt a. M. 1916, 31, 34 és CONSENTIUS 23 szerint a betűöntő napi termelése 2000–4000 darab volt. Ha a napi teljesítmény a tízórai munkaidő alatt csak 500 példány, akkor minden példány öntése egy percnél is tovább tartott volna. Inkább hihető, hogy az ügyes betűöntő jól beigazított matricából percenként 5–6, vagyis óránként legalább 300 betűpéldányt tudott önteni. A példány nem hülhetett a matricában s az öntésnek már azért is gyors ütemben kellett történnie, mert a matricában való hosszabb maradás esetén a betű körvonalait a matrica falához való tapadás befolyásolta volna.
 45. A matrica bezsírozása következtében előállott betűpéldányeltérésekről Ch. ENSCHEDÉ: Fonderies de caractères, Haarlem 1908, 5. – A forró ólom 200-on felüli hőfokában a zsír elégett s az égés terméke adta a szigetelő réteget, mely megakadályozta, hogy a beöntött ólom a matrica ólomformájával egyesüljön. – MORI 25: „Um eine Verbindung des Schriftmetalls mit der aus dem gleichen Metalle bestehenden Matrize zu verhindern, wurde diese mit einem Scheidungspulver (pulverisiertem Rötél oder auch Russ) eingestäubt.”

46. A bázis egyenletességének eléréséről MORI 5: „Zur Einhaltung der Schriftlinie wurde ein Strich auf die Oberfläche der Matrize angebracht.” – U. a. 26: „Die Matrize wurde... zwecks Erreichung der Schriftlinie mit einem Hilfsstrich versehen... Die Erreichung der gleichmässigen Schrifthöhe bereitete die grössten Schwierigkeiten.” – THALWIESER Antal úr, az Első Magyar Betűöntőde Rt. művezetője Hess hullámos bázisáról 1932 február 15-én Kner Imre úrhoz írt levelében ama véleményének ad kifejezést, hogy Hess a vonalat öntőkészüléke fogyatékosága miatt nem tudta betartani: „A matrica öntés közben a vonal irányában ütközőpont híján nem került egyugyanazon helyre, mely oknál fogva a betűk egyenes vonalára gondolni sem lehetett.” – Miután Hessnél ugyanazokat a jelenségeket tapasztaljuk, mint minden korai római ösnyomdásznál, a velenceieknél azonban ezek a jelenségek nem fordulnak elő, arra lehet következtetni, hogy a velenceiek az öntőkészüléket is tökéletesítették.
49. Az oldalankinti nyomásról HAEBLER 65–66 és 73–74. A formákban (két oldalankint) való nyomás velencei találmány volt s először Vendelinus de Spiránál és Jensonnál mutatható ki néhány nyomtatványuk felcserélt oldalaiából. A formákban való nyomásról először a velencei iskolázottságú Andreas Belfortis egyik szerződésében esik szó, mint „modus modernus”-ról.
49. A Planellára vonatkozó okiratokat közölte E. MOTTA (Rivista Storico Italiana 1884, 254.)
49. BOGENG 528: Ferrara első nyomdásza, a calligraphus Andreas Belfortis, első antiquájában és szedésében Johannes de Spiráét, a másodikban pedig, már 1471-ben, Jensonét utánozta.
50. A római ösnyomdászat története s a források jegyzetekben való felsorolása HAEBLER DD Rómáról szóló fejezeteiben és BMC IV bevezetésében. A római ösnyomtatványok bibliografiája BMC IV. Sok részletnél Haebler más véleményen van, mint a BMC s eltérésük esetén magam is inkább Haebler felfogását osztom.
54. IA. RV. Hieronymus-kiadása sok vitára adott alkalmat. MAITTAIRE (1733) Jacobus Rubeus velencei nyomtatványának vélte, LAIRE (1788) Han római termékének, AUDIFFREDI (1783) feltételezte, hogy Riessingernek Rómában nyomdász testvére volt, Jacobus Riessinger s ez volna a Hieronymus nyomdásza. DELISLE (1897) szerint Jacobus Rubeus és Ulricus Han Rómában közös vállalkozásban adták ki a könyvet, PROCTOR pedig IA. RV.-t Han korrektorának mondta. FAVA-BRESCIANO szerint a könyvet Riessinger nyomatta, mégpedig Nápolyban; a BMC szerint Riessinger, de Rómában s IA. RV. a korrektora. HAEBLER DD a típus eltéréséből arra következtetett, hogy a nyomdász nem Han s nem Riessinger, hanem maga IA. RV.
54. FAVA-BRESCIANO Riessinger első nyolc nyomtatványát is nápolyinak véli. De Wimpeling szerint Riessinger 1471-ben került csak Nápolyba s Wimpeling, Riessinger barátja, kitűnően ismeri a római nyomdászviszonyokat. A Hantól származó kis típus és a pápai kancelláriai kiadványok miatt BMC IV és HAEBLER 64–65, valamint CONSENTIUS 122 ezeket a nyomtatványokat a rómaiak közé sorozza.
58. A Nápolyba távozott Riessinger római fiókjairól HAEBLER DD 99 és BMC IV/XII.
60. Miklós modrusi püspök beszédének kiadásáról FRAKNÓI (MKSz 1897, 11–12.)
61. Az elválasztójel – a divis – lehet egyszerű vagy kettős, vízszintes vagy rézsútós, emelkedő vagy ereszkedő, vékony, vastag, tüskealakú, stb. Tehát fontos megkülönböztető jel. Nem minden ösnyomdász használta. A legtöbb hol használta, hol nem, aszerint, hogy az elválasztandó szó a sor végét miként tudta betölteni. Sorzáró pótlék volt tehát.
65. Geréb Lászlóról, mint a budai nyomda pártfogójáról először WALLASZKY: Tentamen 96; tudományos részről utoljára HELLEBRANDT Árpád: A könyvnyomtatás kezdete Magyarországon (Beöthy-Badics: A magyar irodalom története, 2. kiad. Bp. 1899, I. 157–164.) – Avatatlanok azóta is gyakran Geréb László pártfogását említik.
65. BALLAGI BP 33 l.: „Kara helynév Pest megyében kettő is van s Csánki szerint Somogy megyében is, csak hogy ez utóbbi helyesen írva és ejtve: Kára. Már pedig, mivel L. de K. Somogy megyéből származott, 1467-ben veszprémi prépost volt s Buda is a veszprémi egyházmegyéhez tartozott, a helyes név Kárai.” Nem tudom, Ballagi miként tudta megállapítani a XV. századi kiejtést s ezért Fraknói szerint inkább Karai-t írok.

65. A Karaira vonatkozó okleveleket közölte FRAKNÓI KL függelékében. Fraknói az 1898-ban megjelent értekezése után talált Karaira vonatkozó adatokat ismerteti „Mátyás király magyar diplomatái” c. dolgozatában (Századok 1899, 876, a szöveget kísérő 6. jegyzetben.) – További pótlást közölt ZÁVODSZKY Levente: Karai László életéhez (MKSz 1904, 253.)
66. Mátyás király levelét Pomponius Laetushoz közölte TELEKI József gróf: A Hunyadiak kora Magyarországon, XI. Pest 1855, 454. – Magyarra fordította SZILÁDY Áron: Költészetünk I. Mátyás király idejében (A M. T. Akadémia Évkönyvei XVI. 38.)
67. A Pomponius Laetushoz irt levélről FRAKNÓI: BIBLIOTHECA CORVINA 13: „Meglepetve látjuk, hogy azt Pomponius Laetushoz intézte, kiről, napjaink kifejezéseit használva, elmondhatjuk, hogy őt a humanisták legradikálisabb elemei vezérüknek ismerték el.”
68. Pomponius Laetusról L. PASTOR: Geschichte der Päpste II, Freiburg i. B. 1889, 292–293, 302–303 és 573–574.
69. C. Silius Italicus, a Nero császár idejében élt római költő e 17 énekes hőskölteményét a második pún háborúról a konstanci zsinat idejében (1414–1418) a st.-galleni kolostorban fedezték fel, kéziratban hamar elterjedt s Mátyás király már ifjúkorában olvasta. Nyomatásban először Sweynheym és Pannartz adta ki, utána pedig Pomponius Laetus. A Pomponius Laetus-féle kiadás utánnyomat, a szedő előtt a Sweynheym- és Pannartz-féle nyomtatott szövegkiadás, vagy abból való korrektúraívek feküdtek. Ezért fordul elő a szavak végén az alacsony vég-s helyett gyakran a hosszú *f*. Ez sietős szedői munkáról és fölületes korrektúráról tesz tanuságot.
72. A római nyomdászok kereskedelmi szervezetlenségéről, szemben a velenceiek kiváló szervezettségével: HAEBLER DD 41.
72. A bíbornokok lelkes pártfogásáról PASTOR i. m. II. 313.
72. II. Pál pápa a nyomdászok iránt tanúsított jóindulatáról PASTOR u. o. 310–312. – IV. Sixtus kulturális programjában a nyomdászok fontos szerepet játszott: PASTOR u. o. 565–570. – Érthetetlen, hogy Fraknói inkább Faulmann fölületes állításának hitt, mint Pastor pontos adatainak és idézeteinek. A két pápa s az egyházfejedelmek támogatásának legfontosabb bizonyítékai egyébként a korabeli római ősnymtatványok előszavai. Például Johannes Andreae de Bussis előszava Hieronymus Epistolái 1468 december 13-án megjelent I. kötetéhez: „Ego posteris in his scriptis constanter: semper administrationi futurum: trado: prestantissimos characterum imprimendorum autores: sub Pauli secundi ueneti pontificatur: rome artem exercuisse cepisse tanto artificio: et industria hominum: gratia nobis hac celitus per diuinum pastorem importata: ut minores libri emi fere possint... et foue artis huius utilissime sub tua protectione Conradum: et Arnoldum germanos homines: arte imprimendi prestantes aduectores...”
74. Chardella szerepéről HAEBLER DD 86.
76. IV. Sixtus kedvező döntése Sweynheym és Pannartz kérvényére SCHLECHT i. m. 210. Schlecht tanulmánya már 1897-ben, tehát Fraknóié előtt jelent meg.
76. Zarotus Milánóban hátrányba került a Velencéből jött Valdarferrel szemben, Malpiglius Bolognában csak nyomdai alkalmazott, Donati ajánlatát Ferrarában a fejedelem elutasítja s inkább Andreas Belfortist, a Spira-Jenson tanítványt pártfogolja. (BMC VI. köt. X, XXII–XXIII és XXXIII. lapsz.)
77. Petrus Adam de Michaelisről HAEBLER DD 70–71.
78. Az első génuai nyomdáról HAEBLER DD 72–73. – Johannes de Spira privilégiumára vonatkozó okiratokat közli FULIN: Documenti per servire alla storia della tipografia Veneziana (Archivio Veneto 1882, 99.) – Planella és Valdarfer privilégium iránti kérelmét kiadta E. MOTTA (Rivista Storico Italiana, 1884, 254 és 269.) – Clementi Donati kísérletéről HAEBLER HB 159 és BOGENG 527.
79. Meinardus Ungut és Stanislaus de Polonia adómentességéről HAEBLER DD 264 és HAEBLER HB 159. – Adómentességet élveztek az első párisi nyomdászok is: HAEBLER DD 174. Az első perugiai nyomdászok szerződéseiről HAEBLER DD 57–59. – Lakásellátásról szólnak nápolyi

nyomdászszervezetek is, ld. FAVA-BRESCIANO I. függelékében: Notizie e documenti. Numeister papírellátásáról T. VALENTI: Gl' inizi della tipografia degli Orfini in Foligno (Bibliofilia 1926, 348.)

80. Andreas Belfortis szerződésének Bresciába: CITTADELLA: La stampa in Ferrara, 1873, 11. – BOGENG 490. – A bordeauxi városi tanács feleletét Svierlerhez közli GAULLIER: L'imprimerie à Bordeaux en 1486, Bordeaux 1869, 35. – Valdarfer 1473 október 8-án kötött szerződését közli A. BERNARD: Origine et débuts de l'imprimerie en Europe, Paris 1853, II. 227. – Torelli szerződését közölte Sighinolfi, idézi HAEBLER ZBW 1924, 88. – Merlini esküjéről: ABG 1926, 50.
83. A nyomdaipar és papíripar együttes fejlődéséről HAEBLER HB 36: „Manche der kleinen italienischen Druckstätten der 70-er Jahre verdankt das frühe Vorkommen des Buchdrucks in ihren Mauern dem Umstande, dass sich am Orte selbst oder in seiner unmittelbaren Nähe eine leistungsfähige Papierfabrik befand.” – HAEBLER DD 168: „Dasz so abseits gelegene Orte wie Colle und Savigliano (1469) Druckwerckstätte hatten, ist nur dadurch zu erklären, dass beide Orte Sitz einer lebhaften Papierfabrikation waren.”
84. A frankfurti papírárak 1472-ben: FRANKF. UB 62. – BRIQUET I. is közöl papírárakat: Lipcsében 1483-ban „au prix de 26 gros la rame.” – A legrégebbi hazai papírárakról FEJÉR-PATAKI László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei; az 1439. évi bártfai papírárakról: 486 b: „Item pro libro papiri 20 denar” és 489 a: „Item pro libro papiri 24 denar.” – Haebler és Briquet általában 500 ívet számít rizsmának. Esetleges országonkinti eltéréseket nem kell tekintetbe vennünk, mert a papírgyártásban a XV. században Középeurópában mindenütt az olasz papírgyártás szolgált mintául. A nürnbergi Stromer-malom olasz munkásokat fogadott fel.
84. A papírral való takarékoság befolyása a típusalakulásra s a margó megválasztására HAEBLER HB 70–71.
85. A Chronica Hungarorum vízjegyeinek eloszlása (Rövidítések: *a*) a csillagon függő mérleg; – *b*) a 8-on függő kerek serpenyőjü mérleg; – *M* a Nemzeti Múzeum, *E* a budapesti Egyetemi Könyvtár, *R* a római Biblioteca Corsiniana példánya):
- I. füzet: sexternio, 12 lev., melyek közül az első (*M* és *E*-nél hiányzik) üres, de ténylegesen első levélnek számítjuk.
- a) *M*: 3, 5, 7, 9, 11. – *E*: 3, 5, 9, 11. – *R*: 2, 6, 8, 9, 10. lev.
b) *M*: 12. – *E*: [1.] – *R*: 12.
- II. füzet: quinternio, 10 lev.
- a) *M*: 3, 6, 7, 9, 10. – *E*: 3, 4, 6, 9, 10. – *R*: 10.
b) *M*: nincs. – *E*: nincs. – *R*: 2, 3, 4, 6.
- III. füzet: quinternio, 10 lev.
- a) *M*: 2, 4, 5, 10. – *E*: 1, 4, 9. – *R*: 1, 9.
b) *M*: 8. – *E*: 3, 6. – *R*: 3, 4, 5.
- IV. füzet: quinternio, 10 lev.
- a) *M*: nincs. – *E*: nincs. – *R*: nincs.
b) *M*: 4, 5, 8, 9, 10. – *E*: 1, 2, 5, 7, 8. – *R*: 1, 2, 3, 4, 6.
- V. füzet: quinternio, 10 lev.
- a) *M*: 1, 9. – *E*: 1, 2. – *R*: 4, 6, 9, 10.
b) *M*: 3, 5, 7. – *E*: 3, 5, 7. – *R*: 8.
- VI. füzet: quinternio, 10 lev.
- a) *M*: nincs. – *E*: nincs. – *R*: 2, 3, 4, 6, 10.
b) *M*: 1, 4, 6, 8, 9. – *E*: 2, 5, 7, 8, 10. – *R*: nincs.

VII. füzet: quaternio, 8 lev. (a 7–8. lev. üres!)

a) M: nincs. – E: nincs. – R: nincs.

b) M: 1, 4, 6, [7.] – E: 3, 4, [7, 8.] – R: 3, 5, 7, [8.]

Az a) vízjegy előfordul M-nél 16, E-nél 16, R-nél 17 levélben, b) pedig M-nél 19, E-nél 19 és R-nél 18 levélben.

A vízjegyek fekvéséből két következtetést vonhatunk le:

1. Mindkét vízjegy ugyanabból a malomból származott, mert a nyomdász válogatás nélkül használta a két különféle vízjegyű papírt, úgy ahogy a rizsmák egymásután következtek. A papírmalomban egy minőséget rendelt meg s a papírgyártó valóban egy minőséget is szállított, de a merítés két hálóval történt. A Chronica I., IV. és VII. füzetek összetételének tanúsága szerint a rizsmákat egynemű vízjegyű papírokból állította össze. Rizsmáinkint szállította, de a rizsmákat a nyomdában nem raktározta el a vízjegyek alakja szerint, hanem a beérkezés sorrendjében. Ezért fordul elő ugyanabban a füzetben egyes példányokban az a) változat, másoknál pedig b).
2. A Chronica Hungarorumot legalább 400 példányban nyomatták. A nyomtatást az a) rizsmákkal kezdték, de az ötödik ív (2–11. lev.) után az első füzet utolsó ívéhez (ehhez tartozott az 1. üres és a 10. lev.) b) rizsma következett. A II. füzet első ívét (1. és 10. lev.) ismét csak a)-ra nyomtatták. A következő négy ívben négy rizsma váltakozik, vagyis minden ív nyomtatása közben elfogyott egy rizsma s áttértek egy másikra; ugyanezt a jelenséget látjuk a VI. füzetnél, továbbá a III. és V. füzet két középső ívében. A többi ívhez nagyobb mennyiségű egynemű rizsma fogyott el. Az ívek szerinti vízjegyelosztás M, E és R összegezésében a következő:

I. füzet:	5 belső ívében	15 a)	–
	külső ívében	–	3 b)
II. füzet:	1. ív	3 a)	–
	2. ív	2 a)	1 b)
	3. ív	2 a)	1 b)
	4. ív	2 a)	1 b)
	5. ív	2 a)	1 b)
III. füzet:	1. ív	3 a)	–
	2. ív	3 a)	–
	3. ív	–	3 b)
	4. ív	2 a)	1 b)
	5. ív	1 a)	2 b)
IV. füzet:	1–5. ív	–	15 b)
V. füzet:	1. ív	3 a)	–
	2. ív	3 a)	–
	3. ív	–	3 b)
	4. ív	1 a)	2 b)
	5. ív	1 a)	2 b)
VI. füzet:	1. ív	1 a)	2 b)
	2. ív	1 a)	2 b)
	3. ív	1 a)	2 b)
	4. ív	1 a)	2 b)
	5. ív	1 a)	2 b)
VII. füzet:	1–4. ív	–	12 b)

- Miután 13 ívben a vízjegyek szabályosan váltakoznak, nyilvánvaló, hogy egy-egy ívet megközelítőleg annyi példányban kellett nyomtatni, amennyi hibátlan ívet a rizsma tartalmaz. Ha tekintetbe vesszük, hogy a rizsmából bizonyos százalék ívet ki kellett selejtezni, arra a következtetésre jutunk, hogy a Chronicát legalább 400 példányban nyomatta Hess.
86. A papírbőségre, illetőleg papírinségre a vízjegyek egyféleségéből, illetve többféleségéből következett BRIQUET I. köt. XXIII. lapon.
 87. A papírmalmok merítőhálóinak eltéréseiről BRIQUET I./XIX. Szerinte minden vízjegynek legalább egy változata van. „Le filigrane, ce petit signe cousu sur le forme se détériorait facilement, ainsi les variétés d’un même filigrane sont fort nombreuses.” – Az eltérések időbeli okairól HAEBLER HB 38 és PHILOBIBLON, Wien 1931, 22.
 88. BRIQUET I. 10 a vízjegy keletkezését az olvasnitudás XIII–XIV. századbeli csekély elterjedésével magyarázza: „Peu de gens savaient lire a cette époque d’ignorance générale et la marque ainsi apposée n’était pas assez reconnaissable et n’atteignait pas suffisamment son but (t. i. a papírgyártók eleinte a nevük kezdőbetűit drótozták a hálóba.) Aussi les papetiers y renoncèrent promptement et recoururent à un signe quelconque qui devait leur signature.”
 88. A fabrianói papírmalom számlakönyvéről ZONGHI: Le antiche carte fabrianesi, Fano 1884, 11. – Ugyanaz a papírmalom különféle minőséget jelző vízjegyet használ: BRIQUET I. 10–11.
 89. A mérleges vízjegy velencei eredetéről URBANI: Segni di cartiere antiche, Venezia 1870. – HAEBLER HB 37–38 elveti Urbani nézetét.
 89. SZÖNYI J. László: 14. századbeli papiros-okleveleink vízjegyei, Bp. 1908, 16 és 55, a XIV. században hazánkban előforduló mérleges vízjegyek mását a genuai s a hazai előfordulásnál későbbi salzai, bajorországi, franciaországi és lengyelországi papírokban látta. Azonban K. BADECKI: Znade Wodne 1382–1600, LWOW 1928, lengyelországi mérleges vízjegyet nem ismer.
 91. BRIQUET I./XIX–XX. elveti Likhatscheff ama nézetét, hogy egyforma vízjegyű papírok átlagban tízévi korhatárok közt fordulnak elő, hanem a közönséges s leggyakrabban használt formátumoknál 36–52 hónapi, a nagyfólióknál 9–12 évi, a kivételesen finom minőségűeknél 23–26 évi időközöket állapít meg a vízjegyváltozatok első és utolsó előfordulása közt. A XV. században a közönséges formátumoknál a korhatár 525 esetben 1–5 év, 255 esetben 6–10 év, 115 esetben 11–15 év, vagyis az esetek hatvan százalékában a vízjegy öt évnél kisebb időhatárok közt fordul elő.
 91. Az olasz és francia papírexportról BRIQUET I./XXVI.
 92. A magyar kutatás eddigi álláspontja szerint Magyarországon csak a XVI. század óta gyártottak papírt, részint mert erre vonatkozó korábbi okleveleink nincsenek s részint mert csak a XVI. század közepe óta látszik Brassó és Kolozsvár címere a vízjegyekben. De a budai nyomdáról sincs oklevelünk s a városi címerek másutt is csak a XVI. század óta alkalmaztatnak vízjegyül. Gondoljunk a török megszállásra is. Ha Abádi Benedek az újszigeti nyomda számára Bécsből hozat papírt, akkor eszünkbe juthat, hogy a dunántúli papírmalmok a török invázióknak áldozatul eshettek. – A Magyarországon előforduló vízjegyekkel Szőnyi munkáján kívül csak néhány régebbi tanulmány foglalkozott: Graf Joseph KEMÉNY: Ueber das in der Diplomatie des Auslandes und Ungarns mit Innbegriff Siebenbürgens erscheinende älteste Linnenpapier – és: Die ältesten Papiermühlen des Auslandes, Ungarns und Siebenbürgens und die Papierzeichen der beiden Letzteren aus gleichzeitigen Urkunden erwiesen (mindkettő: Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens, 1844, 101–122 és 134–162.) – Továbbá: *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens* aus sächsischen Archiven, I. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation von c. 1380–1516, Hermannstadt 1880. A közölt oklevelek papírját is leírja s hét táblán bemutatja az oklevelek papírjában előforduló vízjegyeket. E vízjegyek közül a 12. és 16. számú a Chronica Hungarorum papírjának vízjegycsaládjához tartozik.

93. Az út Rómától Budáig körülbelül annyi ideig tartott, mint Velencétől Frankfurtig. Jenson társa és részben örököse, Petrus Uglheimer Velencéből 1481 április 7-én küld levelet Frankfurtba s ezt ott május 10-én kézbesítik. (FRANKF. UB 31.)
93. FRAKNÓI BK 8–9: „Hess haladék nélkül útra kelt és 1471-ben Budán, valószínűleg az óbudai prépostság egyik épületében a nyomda berendezéséhez látott.”
94. A szedésrészletekről s a szedésrészleteknek megfelelő sajtók számáról HAEBLER HB 42–43 és 75–77. – Sweynheym és Pannartz Biblia latinája szedésrészleteiről BMC IV 12. – Johannes Reinhardi négy sajtója Treviben: HAEBLER HB 42. – Zarotus szerződését közli A. BERNARD i. m. II. 222.
95. Példák rövid szedésrészletekre: Gregorius Magnus, Moralia in Job, Roma, apud S. Marcum 1475 szept. 5. (Hain 7929), 366 lev. 9 szedésrészletben. – Litaniae Ambrosianae, Milano, Archangelus Ungardus indignus presbiter nyomdájában, 1476 (Hain 10121) első szedésrészlete 17 lev., a következő 22, stb. (BMC VI734.)
95. Üres levelek a nyomtatvány elején és végén: HAEBLER HB 116 és BMC IV leíró részében.
99. Sachsel és Golschról HAEBLER DD 84. – Leonardes Achatesról G. REICHHARDT: Betrage zur Inkunabelkunde (Beihefte zum ZBW XIV 1895, 310.) – Craftóról VERMIGLIOLI: Principii della stampa in Perugia, 1820, 113 és HAEBLER ZBW 1924, 84–85. – Gabriel Brunch Hungarusról a Serrano által közölt oklevelek alapján HAEBLER ZBW 1925, 97–98. – Hans Mockról u. o. 100. – A flórenci Ripoli-nyomdáról NESI: Diario della stamperia di Ripoli, Firenze 1903.
99. Hogy Hessnek saját öntőműszere volt, abból is következtethető, hogy a Chronicában aránylag gyakori, más korabeli ösnyomtatványokban azonban *ritka* K, k, y betűkből elegendő készlete volt. Öntőcéduláját tehát valószínűleg a Chronica kéziratának ismeretében állította össze. Az öntőcédulán tekintetbe vették a betűk elhasználódásáról és kopásáról szerzett tapasztalatokat is.
100. Andreas Portilia egy hónap alatt önti meg a négy sajtóhoz szükséges betűmennyiséget: HAEBLER ABG 1926, 45–53.
101. Meinardus Ungut és Stanislaus de Polonia három sajtójáról és nyolc szedőszekrényéről a nyomdáról felvett hagyatéki jegyzőkönyv szól: HAEBLER DD 266.
101. Lignamine 1458 évi adalékát Gutenberg és Mentelin nyomdájáról a 43. lapon hasonlóan közlöm. Az 1464 (!) év alatt a két első római nyomdáról is hasonlóképpen nyilatkozik: „Conradus Suueynheym: ac Arnoldus panarcz Vdalricus Gallus parte ex alia Teothones librarii insignes Romam uenientes primi imprimendorum librorum artem in Italiam introduxere trecentes cartas per diem imprimentes.” (Riccobaldus Chronicája 126/a levelén.)
102. Példák könyvek nyomtatásának időtartamára: HAEBLER DD 85 (Moralia in Job), 133–135 (Wurster), 63 (Arndes), 111 (Rotweil), – HAEBLER ZBW 1924, 87 (Portilia), 93 (Alfonso de Cordoba). A rendkívüli gyorsan s nagy üzemmel dolgozó velencei ösnyomdászokat nem is veszem tekintetbe.
103. Caeser és Stoll legénységének konkurrenciájáról HAEBLER DD 182.
104. Bernardo Cenniniről HAEBLER DD 157 és BMC VI. köt. XII. lapon.
104. Riessinger és Tuppo nápolyi nyomdájából a következő személyzetet ismerjük: Cristianus Teoticus magister stampe (később Christianus Preller név alatt saját nyomdája van), Magister de Astradan Teoticus (Martinus de Amsterdam, a későbbi önálló nyomdász), Magister Joannes Teoticus impressor (a később ugyancsak önálló Johannes Tresser de Hochstaedt), Simon de Freiberg clericus diocesis Missinensis (kinek del Tuppóval tettlegességig menő összeütközése volt, ld. HAEBLER DD 149), Guglielmo Teotonicus, Giovanni de Genenpach, Giovanni Teotonicus, Richardus Theotonicus, Balthirus de Alamanea, Albertus de Alamanea és Jacobo Todesco. – Vydenast személyzetéről és pöréről HAEBLER DD 55–59. – A montserrati nyomdáról HAEBLER HB 63. – Wenssler menekülése Bázalból: STEHLIN REGESTEN 663, 664, 682, 683. – A nyomdai személyzet létszámáról általában: HAEBLER HB 62–63.

105. A régi sajtó leírása: K. DIETERICHS: Die Buchdruckpresse von Johannes Gutenberg bis Friedrich König, Mainz 1930; 43 táblán közli a sajtó ábrázolásait 1499-től a XIX. századig.
105. Punktúrák: HAEBLER HB 67: „Man kann sie bei stärker beschnittenen Bänden vielfach nicht mehr erkennen. Sie sind anfangs in grösserer Anzahl (6–8) an allen vier Rändern des Satzspiegels (den äusseren Stegen) angebracht worden. Mit der Zeit wurde ihre Anzahl vermindert, da sich vermutlich in der Praxis herausstellte, dass der geschlossene Rahmen einen Teil ihrer Funktionen zu übernehmen imstande war, so dass schon wenige Punktüren genügten, das Papier in der richtigen Lage zu erhalten... Später (t. i. mikor az oldalankinti nyomásról áttértek a formákban való nyomásra) wurden sie von den äusseren Stegen in die Mitte des Bogens (Bundsteg) verlegt.”
106. „ppe co” (perpetui comitis): FRAKNÓI BK 20.
107. Franciscus Puteolanus korrektori feladatait elmondja az Azzoguidus kiadásában 1471-ben megjelent Ovidius (Hain 12137) előszava, ld. BMC VI/XXXI. – A korrektorok szerepéről HAEBLER HB 134. – A XV. századi korrektúralapokról u. o. 132.
107. PASTOR i. m. II. 568–569: IV. Sixtus idejében a vatikáni könyvtár kölcsönzési nyilvántartást vezetett. „Das Ausleihregister ist erhalten; es ergibt sich aus demselben, dass auch mehrere Bände zugleich demselben Benutzer anvertraut waren. Unter denen, die sich der literarischen Schätze der Bibliothek bedienten, erscheint der Papst selbst, zahlreiche Cardinäle und Prelaten, Pomponius Laetus, Johannes Philippus de Lignamine, Jacobus Volaterranus etc.”
108. A Chronica Hungarorum sajtóhibáiról FRAKNÓI BK 20, továbbá DOMANOVSKY BK 16: natiuitatem (maturitatem helyett), milites Capitanei (milites Cappuani helyett), post mortem uenire (post mortem vivere helyett), equos ualicias (equos balistas helyett), bugancys (brigantiis helyett.) Mindezek olvasási hibák, melyek a hevenyészve másolt gótikus kézirattal magyarázhatók. Hess nyomtatványa semmiképp sem utánozhatta a kéziratot, mert nem lehetett világosan olvasható humanistabetűs írás.
108. A szignatúrákról HAEBLER HB50: „Die ältesten Signaturen waren natürlich handschriftlich, und sie pflegten so knapp in der rechten unteren Ecke des Blattes angebracht zu werden, dass sie zumeist beim Einbinden des Buches dem Beschneiden zum Opfer gefallen sind.” A nyomtatott szignatúrák 1472-ben Kölnben válnak szokásossá, majd hamarosan elterjednek Németországban s 1474-ben már Felsőolaszországban is előfordulnak. – A levélszámozásról HAEBLER HB56: „Die Blattzählung... ist im Frühdrucke noch eine ganze Weile der handschriftlichen Ergänzung vorbehalten geblieben.” – BMC IV Lauer 1472 évi Confessionáléjához megjegyzi: „it has manuscript foliation and manuscript catchwords at end of quires.” – A nyomtatott őrszó Vendelinus de Spiránál s utána más velencei őrszomszoknál fordul elő.
109. Thomas Ferrandus Brixiensis 1471 október 17-én Ferrarában szerződést köt Andreas Belfortisszal, mely szerint az utóbbi 13 hónapra átköltözik Bresciába, ott nyomdát rendez be s bresciai jelentkezőket kiképez nyomdászatra és a betűöntésre. Húsz hónappal később, 1473 június 29-én megjelenik az első bresciai nyomtatvány, a 620 oldalas Statuta communis Brixiae (Hain 15003). Ez a Hess budai berendezkedésével egykorú példa megérteti Hess „otiosus” voltát is: 13 hónap kellett a nyomda berendezéséhez és a személyzet kiképzéséhez, csak azután foghattak a könyvnyomtatáshoz. Andreas Belfortis aligha indulhatott el Bresciába a szerződés megkötése napján, hanem csak bizonyos előkészület után.
110. Thuróczi szerzőségéről BÉL i. m. XXXI–XXXIII. I., WALLASZKY: Tentamen 97–98 s ugyanígy a Conspectusban (ed. altera 1808,134), HORÁNYI i. m. I. 53–54.
111. FRAKNÓI BK 15–16: a Chronicának V. László uralkodása végéig terjedő része már Mátyás király trónralépte előtt meg volt írva.
111. Kézai szerzőségéről KOLLAR i. m. 684–691, továbbá Kovachich: Sammlung kleiner noch ungedruckter Schriften, Ofen 1805, bevezetésében I. Chr. ENGEL XXII–XLIII. I., és ENGEL: Geschichte des Ungarischen Reichs, 1813, 36–40.

112. A Sambucus-kódex (ENDLICHER: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*, Sankt Gallen 1849, 83–140) Kézai kétoldalas előszava után a következőként kezdődik: „Incipiunt Hunorum Gesta. Multifarie multisque modis olim in ueteri testamento, et nunc sub etate sexta seculi diuersas historias diuersi descriperunt: prout Josephus, Isidorus, Orosius, et Gotfridus, aliique quam plures, quorum nomina exprimere non est opus. ego autem in illo tempore illius mundi, illud opus inchoaui: quando charitas refriguerat, iniquitas abundauerat, et omnis caro ad malum, quam ad bonum pronior erat. *porro cum per cladem diluuii, preter Noe et tres filios eius delata esset omnis caro, tandem ex Sem, Kam et Japhet LXX due tribus post diluuium sunt progresse. de Sem XXII, ex Kam XXXIII, a Jafeth uero X et septem. dum autem tribus iste, sicut refert Josephus, lingua ebraica uterentur, dicto primo anno post diluuium Menrot gygans filius Thana ex semine Jafet oriundus, turrem construere cepit cum omni cognatione sua...*”
- A *Chronica Hungarorum* pedig Hess egyoldalas előszava után így kezdődik: „[P]orro cum per cladem diluuii preter Noe: & tres filios eius ac uxores eorum deleta esset omnis caro. Tandem ex Sem Cham & Japhet septuagintadue tribus post diluuium sunt progresse. Ex Sem. xxii. Ex Cham. xxx. tres Ex Japhet decemseptem. Dum autem iste tribus sicut refert Josephus hebraica lingua uterentur. CC. primo anno post diluuium: Nemroth gigas filius Tana ex semine Japhet oriundus: cepit turrim construere cum omni cognatione sua:...”
- Az egyezés nagyjában folytatódik a *Secunda pars cronice hungarorum*ig; Árpád-Zoltán-Taksony genealógiája már nincs meg a Sambucus-kódexben. Utána féoldalon át az elbeszélés ismét egyezik, de a szóbeli eltérések egyre gyakoribbak, a Budai Krónika egyre bővebbé válik s ezáltal el is válik a Sambucus-kódextől.
112. A budai minorita-krónikáról MARCZALI Henrik: A magyar történet kútfői az Árpádok korában, Bp. 1880, 49–57. – A *Chronica Hungarorum*ot a Sambucus- és Acephalus-kódexekkel részletesen összehasonlítja DOMANOVSKY BK 5–8, 19.
113. A *Chronica Hungarorum* utolsó lapjáról DOMANOVSKY BK 17: „Ez is Hess önálló alkotása s azért készült, hogy Mátyás királyt dicsőítse, és ezáltal Karainak, Mátyás hű emberének, vagy Karai által Mátyásnak hízelkedjék, tehát anyagi segínyt is remélve pangó nyomdája részére.” – De akkor mért hagyta abba az elbeszélést 1467-tel, mért nem folytatta 1473-ig, a csehországi sikerekig? Hess előszavának szép körmondatai sehogysem illenek össze a *Chronica* utolsó részének száraz előadásával.
113. Regiomontanus nyomdájáról VOULLIÈME DD 125–126.
114. Kolostori kéziratoknak nyomdába való kikölcsönzéséről s ennek ingyenpéldánnyal való díjazásáról DZIATZKO: *Der Drucker mit dem bizarren R* (SBA XVII. 1904, 13–24.)
115. A *Repertorium Iuris* kiadásának története: K. HAEBLER: *Aus der Geschichte des italienischen Frühdrucks, I. Entstehungsgeschichte eines Wiegendruckes 1473–1475.* (ABG 1926, 45–53.)
- 117–118. Rosenbach betűöntőműszeréről HAEBLER ZBW 1924, 96–97. – Stamheim apát kiadásairól VOULLIÈME DD 3. – Michele Scopo betűkészletének eladásásáról STAGLIENO: *Sui primordi dell’arte della stampa in Genova* (Atti della Società Ligure di storia patria 1869, 433.) – Justo Theotonico szerződése Domenico Caraffával: FAVA-BRESCIANO I. függelékében. – Lienhard Ysenhut pörirata: STEHLIN REGESTEN No. 163, 181, 228. – Jacobo de Viláról HAEBLER ZBW 1924, 99–100.
119. Henricus Mayerről és Johannes de Critznachról MACAREZ: *Bulletin historique et philologique du Comité des travaux historiques* 1898. 242–251.
119. Bonacorso Pisano korrektori tiszteletdíjáról HAEBLER HB 135. – A rubrikátornak a megfestett betűk száma szerinti díjazásáról u. o. 156.
120. A Hartmann Schedel-féle árlistát Sweynheim és Pannartz kiadványairól közli BURGER: *Buchhändleranzeigen des XV. Jahrhunderts*, Leipzig 1907, 6. – BMC IV. az egyes kötetek leírásánál is közli a Schedel-féle árfeljegyzést.

121. A XV. századi ösnyomtatványarákról HAEBLER HB 153–156. – Az árakat befolyásolták a helyi valutáris viszonyok, a példányok kiállítása és a szállítási költségek is. A pergamenpéldányok átlagban a papírpéldányok háromszorosába kerültek, a rubrikált példányok 50–100%-kal drágábbak a rubrikátlanoknál (1480-ban Moretus rubrikált Donatusát 16 soldiért, a rubrikátlant 10 soldiért adja el.) Philippus de Lavagna és Petrus Antonius de Castellione 1490-ben Milánóban kötött szerződése értelmében a quinterniók szerint megállapított ár csak helybeli szállítás esetén érvényes, a Milánón kívül eladott példányokért minden arany után 10 soldi – tehát 10% – felár számítandó.
121. Az ösnyomdák kereskedelmi szervezetéről (előfizetések gyűjtése, könyvhirdetések, könyvügynökök utaztatása, fiókok, bizományok stb.) HAEBLER HB 146–147 és DD 16, 59, 145, 170, 171, 253 stb. – Koberger 1490-ben az elszámolással késlekedő egyik ügynöke ellen végrehajtást kér 2200 forint erejéig. (FRANKF. UB 42.)
122. A kiadások példányszámáról HAEBLER HB 143–144. – A Ripoli-nyomda 400 példányban kiadott, de ma már ismeretlen Donatusáról HAEBLER DD 157–158. és BMC VI/XIII. – Eucharius Silber római példányszámairól BMC IV/XIV: „His editions in one case ran up to 800 copies and in another to 1500.”
122. BMC IV/VII–VIII: „Books of Sweynheym and Pannartz having remained at Rome in the palace of the Massimi, near the Campo de Fiore, from the date of their production in domo Petri de Maximo until only a few years ago...”
123. HORÁNYI Elek (Memoria Hungarorum I. 411) említi, hogy a budai krónika egyik példányában XVI. századbéli kéztől a következő feljegyzést találta: „Occiso Petro comite Veröcziensi in compo Mohach...” stb. Ehhez FRAKNÓI BK 31: „Ezt a bejegyzést az ismert példányok egyikében sem találjuk. De lehetséges, hogy az új kötésű példányok egyikében, a régi kötés tábláján voltak olvashatók ezek a sorok.” – Új kötésű példányok: a két budapesti, a bécsi és a lipcsei.
124. Gróf Széchenyi Ferenc kutatásai a Chronica Hungarorum példányai után: KOLLÁNYI Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi Országos Könyvtára 1802–1902, I. Bp. 1905, 17, 32–36, 97, 306. – A prágai példány felfedezéséről: Zeitschrift von und für Ungern 1803, III. 311. – Gróf Széchenyi Ferenc hirdetései u. o. 1803, V. 59 és 1804, VI. 81.
125. A bibliografia a Chronicát a következő példányok alapján írta le: a bécsit HAIN 4994, a párisit PELLECHET 3565, a római REICHLING ad H. 4994, a lipcseit a GW (leírása az V. vagy VI. kötetben fog megjelenni), a Magyar Nemzeti Múzeum példányát BALLAGI BP 33 I. é s VERESS 1, a Jankovich-féle példányt SZABÓ II. 1. – FRAKNÓI BK 22–29 a két budapesti, a lipcsei, prágai, bécsi, párisi és krakkói példányok külső sajátosságait (rubrikálását, miniálását, kézirati bejegyzéseit, kötését) írja le s mindegyikről közöl hasonmást.
126. Septei Péter példányáról HOLUB József: A Budai Krónika említése 1488-ból (MKSz 1928, 74–75).
126. A Menestarfer-féle másolatokról: A PÉCSI EGYETEMI KÖNYVTÁR KÖZLEMÉNYEI, 1931, 3. szám. – A Pozsonyi Krónikáról: KNAUZ (Uj Magyar Múzeum 1856, 393–415 és 563–599). – A Dubniczi Krónikáról: DOMANOVSKY Sándor (Századok 1899, 226–256, 342–355 és 411–451). – A Chronica XVIII. századi másolatainak lelőhelyei: BUDAPESTI EGYETEMI KÖNYVTÁR Coll. Hevenesiana L. 203–284, Coll. Prayana XXIX No 4, Coll. Kaprinayana 2° XVII, 4° VII, VIII és kivonatban XXIX No 37; MAROSVÁSÁRHELYI TELEKI KÖNYVTÁR Fol. 1029 (Cornides másolata). – Az Ocskay-féle másolat lelőhelyét nem ismerem.
127. Hess Basiliusát először Michael DENIS írta le: Annalium Typographycorum V. Cl. Michaelis Maittaire Supplementum, Pars II. Viennae 1789, 506–507 (4346 sz. a.) A Chronicánál korábbinak vélte: „Libelli (t. i. Basilli et Apologia Socratis) igitur rarissimi Impressor Andreas Hess a Matthia rege ex Italia Budam accitus, ubi 1473 Chronicam f. vulgavit, alta ceterum nocte sepultus... Sat inaequaliter impressarum unde opellam hanc Hessii rudimentum anno 1473 fortasse antiquius puto.” Noha a Chronica előszava ennek a nézetnek határozottan ellentmond, PANZER I. 266, A. MAYER: Wiens Buchdruckergeschichte I. 6, BUDIK: Vorschule für

- Bibliographisches Geschäftsleben, München 1848, 79 és BALLAGI BP 34 („minden jel arra mutat, hogy ez volt a budai nyomda első terméke”) kritika nélkül átveszi Denis feltevéseit. Panzer és HAIN 2687 nem látott példányt, hanem átvette Denis leírását. – A magyar irodalomban először JANKOVICH Miklós ír róla Szent-Györgyi Gellért Sallustius-fordításához írt bevezetésében (Buda 1811, 91.) Jankovich azt hitte, két külön nyomtatványról van szó, Basiliusról és az Apológiáról. PODHRADCZKY CB csonkán idézi a kolofont („Sic finis Libelli Basilii est per A. H.” – elhagyva „Budae”-t) s emiatt kétségbe vonja, hogy a nyomdász Hess András: „Dubito tamen vehementer, quum Hessius editionis locum, contra morem suum, suppressit.” – Mindenben Jankovichot követi TOLDY: Irod. tört. II. 31. – SZABÓ II. 2. leírásába elírás vagy sajtóhiba csúszott, amennyiben nála a könyv címe: „De legendis poeticis”; e sajtóhibát Szabótól átvette FRAKNÓI KL és BK, BALLAGI BP 2. sz., GULYÁS 20 stb. – Denistől Fraknóiig csak a bécsi példányról tudtak, Ballagi már ismerte a salzburgit is, GW 3702 pedig az eichstädti példányt is leírja.
127. Az utánnomatokról HAEBLER: Der Nachdruck im 15. Jahrhundert (Collectanea variae doctrinae L. Olschki oblata, 113), továbbá HAEBLER HB 76, 136–138, 157 és DD 53, 181.
128. A Corvina könyvtár Basilius- és Xenophon-kéziratainak leírása: A. HEVESY: La bibliothèque du roi Mathias Corvin, Paris 1923, No 32, 108, 109, 144, továbbá BIBLIOTHECA CORVINA IV. rész A. 14, 25, 29, 96, B. 5 és 6, E. 17–19, 127–148 sz.
128. Paulus Vergeriusról HUSZTI József: Janus Pannonius, Pécs 1931, 6–7.
128. Petrus de Corona másolatáról CSONTOSI János: Ismeretlen magyarországi könyvmásolók és könyvfestők a középkorban (MKSz 1880. 248–249).
130. BMC IV 40 Lauer keltezetlen Vergerius-Basilius-Xenophon-kiadását 1476 és 1477 közé teszi. E feltevésnek ellentmond a 102 mm-es típus használata s a könyv tartalma, mely kevésbé illik Lauer későbbi kiadói irányába.
131. HUSZTI József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában (Minerva 1924, 171–172. – Önállóan is megjelent, Pécs 1924).
133. Egyező nagyságú betűkép mellett a sorméret különbözőségének több oka lehetett:
1. A papír anyagi összetétele, enyvezettségi foka, a nyomtatás előtt való erősebb vagy gyengébb nedvesítése és utána a gyorsabb vagy lassúbb szárítása. A Basilius papírja azonban ugyanabból a malomból származik, melyben a Chronica papírját is készítették. Anyagi és enyvezettségi eltérések nem vehetők benne észre. A szokottnál erősebb vagy gyengébb nedvesítés csak kivételesen, egyes íveknél fordulhatott elő s ebben az esetben egyes példányokon belül mutatkozna eltérés a sorméreték között. A hirtelen szárítás sem okozhatott ilyen arányú zsugorodást. „Ein Schwanken der Masze auf Papier – mondja HAEBLER TR – ist durchaus naturgemäs, doch beträgt dasselbe auch bei den grössten Typen selten mehr als 2 mm.” S itt nem ingadozásról van szó, mert a sorméret valamennyi ismert példány minden lapján egyforma.
 2. A nagyobb sorméret tértől származhatik. Hess azonban nem alkalmazott tértőt a Chronica Hungarorumnál. Idézem két szakember véleményét, melynek magánlevelekben adtak kifejezést. KNER Imre úr írja: „Az a szedés, amelyben tértő van a sorok közt, biztosabban, szorosabban áll, könnyebben zárható be... Ahol nincs tértő, ott sokkal könnyebben fordul elő, hogy táncol a sor. Hogy tudjuk meg, hogy van-e tértő, vagy nincsen. Ha... oldalról végigvizsgálunk a sorokon vízszintes irányban... meglátjuk, hogy a sorhagyó betűk farkai között milyen távolság marad ki. Így pl. hogy a vizsgált sorpár felső sorából lelógó betűfarkok az első sorból felnyúló betűfejek vonalát mennyire érintik... Végignézttem könyvünk hasonmásait. Azt tapasztaltam, hogy a sorhagyó betűk egy képzeletbeli vonalon érintkeznek. Ez a vonal néha egy kissé tágul, de nem annyira, hogy egy tértő beleférhessen, mert olyan vékony, hogy ilyen vékony tértőt nem tudunk ma sem előállítani.” Kner Imre úr azonban lehetségesnek gondolja, hogy Hess a Chronicában papírsávokat tett a sorok közé. Nem osztom ezt a nézetét, mert a korai ősnomdászoknál a papírtértő csak egészen kivételesen s nyomós okból, t. i. valamely hiba kiküszöbölése céljából fordul elő s akkor is csak egyes helyeken. Gutenberg a 42 soros Biblia első tizenegy levelében próbálta

papírsávokkal a rosszul öntött betűi okozta egyenetlenséget egyensúlyozni, de aztán abbahagyta ezt a kísérletet s a hibás betűket újra öntötte. (MORI 32). Ulrichus Han pedig keltezetlen nagy Livius-kiadásában a tizedik quinternióval végződő szedésrészlet végén papírsávok segítségével a sorok számát kevesbítette, annyira, hogy a sorméret itt 113 mm-ről 120 mm-re emelkedett. Han ugyanis a szedésrészlet terjedelmében elszámította magát. (BMC IV). Hessnél efféle rendellenességet nem tapasztalunk s nem is volt rá oka. Amint láttuk, más eszközökkel – a címek elhelyezésével, szövegbetoldással vagy kurtítással – egyenlítette ki a szedésrészleteket. Az ösnyomdászok általában kerültek a papírtérzővel való kiegyenlítést. Arra pedig nincs példa, hogy valamely könyvön végig papírtérzőt alkalmaztak volna. – THALWIESER Antal úr azt írja: „Hessnek 1473-ból származó ajánlólevele, mint azt a reprodukcióból látom, nem lehetett durchschussolva. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a hosszú betűk alsó, illetve felső szárainak vége majd hogy össze nem ér. De még az ajánló sorok után következő 3., 4. és 5-ik sor elején a sornak hirtelen történt megtörése szerintem talán akkor sem következett volna be, ha az papírsávpénnel durchschussoltatott volna.”

3. Húszsoronkint 1–2 mm különbség a betűöntés thermomechanikájával is magyarázható, amennyiben egyes betűk közt alig észrevehető lécvastagsági eltérések adódtak. De ez is csak ugyanazon nyomtatványon belül mutatkozna. A Chronica azonban minden lapján 111 mm, a Basilius pedig minden lapján 109 mm.
4. A GW vezetőszerkesztője egy hozzám intézett levelében azt mondja, Hess a Basilius kiadása számára a Chronica betűit valószínűleg lereszelte. Tudjuk, hogy Gutenberg is reszeléssel csökkentette a 42 soros Biblia betűinek lécvastagságát, de erre súlyos oka volt, mert a Biblia első 10 oldalának szedéséhez használt betűk hibásak voltak (Ld: MORI 32). Hessnek a lecsiszolásra nem volt oka. THALWIESER úr előbb idézett levelében azt mondja: „a betűtest lecsiszolására a betűöntő csak a legvégsőbb esetben gondol... Ilyen csiszolás az akkori időben egy simára koptatott homokkővön történt. A homokkő struktúrájánál fogva igen alkalmas a betűsodor lecsiszolására, mert a sodort ugyan leveszi, a betű törzsét pedig méretében nem változtatja meg. Mindössze néhány karcolás mutatja a csiszolás nyomát. A betűt méretében ilyképpen lekoptatni nehezen képzelhető el, ha csak nem azzal a szándékkal végezzük azt, akkor is nagyon sokszor kell ide-oda húznunk a kövön, míg a betűből valami lecsiszolódik.”
5. Két egyforma típusú nyomtatvány sorméretkülönbségének legtermészetesebb, legegyszerűbb s leggyakoribb oka az átöntés. Az ösnyomtatványkor betűit puhább fémből öntötték, mint a mai betűket, a XV. századi papír pedig keményebb volt s a betűket inkább koptatta, mint a mai papír. Az ösnyomdász betűkészlete aránylag csekély s oldalankinti nyomás mellett a felszabadult betűket ugyanabban a nyomtatványban újra meg újra felhasználta. Portilia a Repertorium Iuris I. kötetének 440 példányban való nyomtatása után kénytelen volt készletét átönteni, hogy belefoghasson a II. kötetbe.

A sorméret kisebbitése természetesen nem szándékosan történt. Thalwieser úr és Kner Imre úr is, a kisebbitést azzal magyarázza, hogy az újraöntésnél Hess öntőműszerének élei már sérültek, kopottak voltak s miután az öntőműszer már nem volt kifogástalan állapotban, a műszer részeit le kellett csiszolni. „Ha plusz differencia van jelen, úgy Hess minden bizonnyal új készüléket készítettet” – mondja Thalwieser úr. A plusz differencia, a nagyobb sorméret, a Chronicánál van meg, a Chronica betűinek öntésénél a műszer tehát még jó volt. A minusz differencia úgy keletkezett, hogy a műszerben keletkezett sodor miatt a készülék két részének egymáshoz illeszkedő oldalait lecsiszolták, újra összeillesztették s ezáltal szorosabb méret keletkezett.

135. A nyomaveszett ösnyomtatványokról HAEBLER DD 107, HB 169, 171, CONSENTIUS 69. – Olivinus di Bruges búcsúleveleiről: Archivio storico Siciliano II. 472 és VII. 388.
136. A Constitutiones irodalma: HORVÁT István: I. Mátyás magyar király 1486-diki Törvényének három régi nyomtatványairól (Tudományos Gyűjtemény 1833. II. 25–36.) – BOROVSZKY Samu: Jelentés egy bibliográfiai fölfedezésről (Akad. Értesítő 1898, 339–342.) – HELLEBRANT Árpád: Mátyás király törvénykönyvének nyomtatási helye (u. o. 1915. 222–223.) – BALLAGI BP. 25. sz. – GULYÁS 24.

137. Caesaris oratio Vesontione irodalma: Cajus Sallustius Crispus Szent-Györgyi Gellérd magyarázásával. Előrebocsátotta bevezetését a' classicusok ismeretébe JANKOVICH Miklós, I. Budán 1811, 91–92. – PODHRADCZKY CB. IX I. – MKSz. 1877, 305. – HORVÁTH Ignác: Ősnyomtatványok a Magy. Nemzeti Múzeumban, 661. sz. – BALLAGI BP 4. sz. – TOLDY Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története II. Pest 1851, 31–32. Caesar beszédjén kívül az állítólagos rochei Lactantiusról is ír.
- 138–139. Galeotti könyvről R. PROCTOR: The printing of Greek in the fifteenth century, London 1900, 46. – KROPF Lajos: A régi budai nyomdának egy állítólagos harmadik terméke (MKSz. 1901, 109.) – TRÓCSÁNYI Zoltán: Magyar régiségek és furcsaságok I. Bp 1924, 7–12. – BALLAGI BP 3. sz. – GULYÁS 20–23. – BMC VI 813 és bevezetése XXXIII. lapján.
140. Domenicus de Lapisról BMC VI u. o. – Simon de Ungariáról HUSZTI József: Janus Pannonius 33.
143. A régi lelőhelyek fontosságáról, valamint GW 2862 és 2934 meghatározása okairól OHLY i. m. 27.
143. Mathias Moravusról FAVA-BRESCIANO I 59–77, HAEBLER DD 139, BMC VI. köt. XLIII 1. és Tamaro de MARINIS: Nota per Mattia Moravo (Gutenberg-Jahrbuch 1930, 115–118.) – Mathias Moravus nyomtatványainak bibliográfiája FAVA-BRESCIANO II. 52–127, a hozzávaló hasonmástáblák a III. kötetben.
150. Az M 16 típus: HAEBLER TR II 62.
151. Egyező típusok különféle egymástól távolosó nyomdában: CONSENTIUS 69–79. – G. Zainer típusa Augsburgban, Krakkóban, Münchenben, Ulmban, Passauban: VOULLIÈME DD 2, HAEBLER HB 86, G. MORI: Das Schriftgiessergewerbe in Süddeutschland, Stuttgart 1924, 3. – Vendelinus de Spira velencei típusa Kölnben Koelhoffnál: HAEBLER DD 27 Anm. és 289. – Lyonban Le Roynál u. o. 194–195 és 293, továbbá E. v. RATH: Die Drucker von Buyers Ausgabe der Werke des Bartolus von 1482 (Beiträge zum Bibliotheks- u. Buchwesen P. Schwenke gewidmet, Berlin 1913, 217.) – Ratdolt velencei típusai Páduában, Salamancában, Brünnben és Lyonban: HAEBLER DD 109–110, 197 és 282. – Greyff reutlingeni típusai Stuttgartban: VOULLIÈME DD 160. – Mathias Moravus nápolyi típusai Sevillában: HAEBLER DD 141–142. – Renner és Petrus de Bartua velencei típusa Stephanus Koblingernél Vicenzában: u. o. 164. – Lauer gótikus római típusai Perugiában Vydenast de Sicambriánál: u. o. 60. – Silber és Herolt római, valamint Mathias Moravus egyik nápolyi típusa közös betűöntődeből származik: H. DEGERING: Wer war der Drucker der Erstausgabe des Vitruv? (Wiegendrucke und Handschriften, Festgabe Konrad Haebler dargebracht, Leipzig 1919, 187 és 194.)
153. Mathias Moravus, ki eredetileg scriptor volt s mint olyan Cicero Rhetoricájáról készített másolatot, melyben olműtzi klerikusnak nevezi magát, szülőhelyeként pedig az Olműtztől délre fekvő Cetechowiczot jelöli meg, valószínűleg 1474 májusában érkezett Génúába. HAEBLER DD 75: 1474 május 25-én a müncheni születésű Michele Scopo nyomdát vásárol Génúában s már egy hónap mulva, június 22-én, megjelenik a Supplementum summae Pisanellae (Hain 2152), melynek nyomdászai a kolofón tanúsága szerint Mathias Moravus de Olomuc és Michael de Monaco (München). E nyomda egyik alkalmazottja az ágostonrendi frater Johannes Bonus, ki 1475-ben Milánóban nyomtat római minták szerint (HAEBLER DD 46.) Mathias Moravus ekkor már Nápolyban volt, hol eleinte Blasius Romerus spanyol cisztercita társaságában nyomtatott.
153. Apró minusculák a befestendő iniciálék helyén: HAEBLER HB 91–92.
153. A kis típusok kevesebb ellentállóerejéről KNER Imre úr levélbeli közlése: „A kisebb testű betű tömegellentállása a nyomdai nyomással szemben kisebb... a betűtest összemegy, alacsonyabbá válik és innen van egyes betűk lenyomatai között az élességbeli különbség... A kisebb betű képének vonalai vékonyabbak, tehát a kép sokkal sérülékenyebb, érzékenyebb, a papírban levő vastagabb rostok, csomók jobban megviselik.”
155. Kellner Lőrinc levele a szász herceghez: MKSz. 1915, 1. – Az esztergomi Breviarium (Velence 1480) kolofónjának hasonmását közli GULYÁS 25. – A Breviarium 1484 évi nürnbergi kiadását, valamint az esztergomi Missale 1484 évi nürnbergi és 1486 évi velencei kiadásait, melyeket szintén Michael episcopus Milkoviensis rendezett sajtó alá, leírja VERES 2–4. sz.

155. JANKOVICH idézett bevezetésében, 93, Mátyás király ellenszenvéről a nyomda iránt.
156. Eysenhut budai könyvszállításáról FRANKF. UB 31. – A Corvina ősnymotatványairól KNAUZ Nándor: Az esztergomi Corvin-codexek, Bp. 1880, 14–22, HEVESY i. m. 24 és 92, HOFFMANN Edith: Mátyás király könyvtárának egy ismeretlen darabja (MKSz 1927, 100–102) és: Régi Magyar Bibliofilek, Bp.1929, 95.
156. Ugoletto 1485 évi levele Mátyás királyhoz: ÁBEL-HEGEDŰS: *Analecta nova* 478–479.
157. Ugoletto összekötetése a nyomdászattal: HEVESY i. m. 15. – Fontius szerepe a nyomdászatban: BMC VI/XIV; másolatai: HOFFMANN Edith: Régi magyar bibliofilek 15. – Carbo: HEVESY 6. sz. – A nyomdászattal összekötetésben álló budai humanistákról általában: HEVESY i. m. 23–24.
158. FRAKNÓI Vilmos: Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat (MKSz 1915, 1–4). – III. Frigyes eredeti oklevele Nürnberg város tanácsához (1485 Sontag vor aller hlgen Tag): Nürnberg Staatsarchiv, Saal 1, Lage 77 No 85 (a katalógusban: Propositorum 76. Ungarn S. 1088.)
158. A nápolyi királyi udvar jóindulata a nyomdászat iránt: HAEBLER DD 65–67 és FAVA-BRESCIANO I. 135–136. – Marcus Cynicusról u. a. I. 64–74, továbbá HEVESY i. m. 24 1. és 30, 86. sz., BIBLIOTHECA CORVINA 123. sz. és CSONTOSI MKSz. 1890, 54–86. – Mathias Moravus privilégiuma Caracciolus Sermonesei kiadásához: HAEBLER DD 141.
159. *Tinctio Diffinitiorum musicae*-je ajánlásáról Benedetto CROCE: *I teatri di Napoli* (Archivio storico Napolitano XIV. 577.)
159. JANKOVICH idézett bevezetése 96–98 szerint Aurelius Lippus Brandolinus: *De humanae vitae conditione et toleranda corporis long. aegritudine ad Mathiam Regem H. et Beatricem Reginam dialogus*, [1480], s. I. et. a. fol. jelent volna meg. De ezt az ősnymotatványt sem a GW, sem ACCURTI pótlékai a GW-hez nem ismerik.
160. Johannes Haman-Hertzog „ciuis Budensis”: *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter* 1931, 344. – A külföldön működő magyar ősnymotászokról FITZ: *Ungarische Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande* (Gutenberg-Jahrbuch 1931, 109–121.)
161. Néhány jellegzetes példa az ősnymotászok vándorlásaira: Caspar Hochfeder 1473-ban Zainer augsburgi típusával Krakkóban nyomtat, aztán eltűnik szemünk elől; 1490–1498 Nürnbergben, 1498-ban Metzben, 1502–1509 ismét Krakkóban s 1509–1517 ismét Metzben van nyomdája. – Johannes Snell: 1476 Rostock, a Michaelis-kolostor nyomdájában, 1480 Lübeck, 1482 Odense, 1483 Stockholm. – Conradus Stahel de Blaubeuren, augsburgi pap előbb Passauban nyomtat, aztán Velencében két magyar nyomdással, majd Brünnben Filipecz János jóvoltából s aztán ismét visszatér Velencébe. – Bartholomaeus Ghotan: 1480 Magdeburg, 1484 Lübeck, 1486–1487 Stockholm, 1488 ismét Lübeck, 1493 ismét Stockholm, onnan Ábóba megy s innen Oroszországba, de útközben szerencsétlenség éri; az özvegye 1496-ban Lübeckben él.
161. HAEBLER DD 201: „Claudin leistet sich die gewaltige Entgleisung, dasz er, verführt von den von verschiedenen Meistern wieder verwendeten Augsburger Holzschnitten, zwischen den Druckern Martin und Mathias Huss in Lyon, Leonhard Hutz in Valencia resp. Salamanca, und Hans und Paul Hurus in Zaragoza eine Verwandtschaft konstruiert, indem er die Namen als gleichbedeutend einsetzt”...
162. Albert Hus bázeli könyvkötőről: *Jahrbuch der Einbandkunst* 1927, 36.
162. Martinus Hussról HAEBLER DD 203–205 és 233–235. Haebler kételkedik Huss toulouse-i szereplésében, a GW azonban vele szemben Mlle Pellechet megállapításait fogadta el. – Mathias Hussról HAEBLER DD 217–222. – Johannes Fabiról u. o. 227.
170. HEVESY i. m. 24 szerint Hess gazdasági okok miatt bukott meg. „Peut-être que les embarras d’argent au milieu lesquels se débattait Ladislas de Kara hatèrent la faillite de l’officine de son protégé.” – A nyomda megszűnésének okát inkább Hess halálában sejtem.